

Міністерство внутрішніх справ України
Львівський державний університет внутрішніх справ

На правах рукопису

ШВЕЦЬ ОЛЕГ ВІКТОРОВИЧ

УДК 340.12

**ПОЧУТТЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
У ДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ:
ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ ВИМІР**

12.00.12 – філософія права

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Науковий керівник
Гарасимів Тарас Зеновійович,
доктор юридичних наук, професор

Львів – 2014

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1 ПОЧУТТЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ: ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	12
1.1 Почуття відповідальності у діяльності людини: ступінь наукової розробленості проблеми.....	12
1.2 Філософсько-правові засади почуття відповідальності у діяльності людини	29
1.3 Феномен почуття відповідальності у діяльності людини в системі цінностей соціальної та демократичної держави: філософсько-правовий аспект.....	45
Висновки до першого розділу.....	57
РОЗДІЛ 2 УЧЕННЯ ПРО ПРИРОДУ ПОЧУТТЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ У КОНТЕКСТІ ПРАВОВОГО ПІЗНАННЯ ТА У СУЧАСНІЙ ЦИВІЛІЗАЦІЙНІЙ ПАРАДИГМІ.....	63
2.1 Учення про природу почуття відповідальності у діяльності людини у контексті правового пізнання.....	63
2.2 Почуття відповідальності у діяльності людини – підґрунтя сучасної правової антропології.....	74
Висновки до другого розділу.....	88
РОЗДІЛ 3 ПОЧУТТЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ: СОЦІАЛЬНИЙ ТА ПРАВОВИЙ ВИМІРИ.....	92
3.1 Почуття відповідальності у діяльності людини: соціальний вимір.....	92
3.2 Правовий вимір почуття відповідальності у діяльності людини та юридична відповідальність.....	102
3.3 Філософсько-правовий аналіз причин неправомірної поведінки людини у новочасній і новітній західноєвропейській та	

вітчизняній думці.....	112
Висновки до третього розділу	140
РОЗДІЛ 4 РЕАЛІЗАЦІЯ ПОЧУТТЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ: ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ ПІДХІД	146
4.1 Морально-етичні цінності як основа реалізації почуття відповідальності у діяльності людини	142
4.2 Виховання почуття відповідальності у діяльності людини: філософсько-методологічні принципи та їх практична реалізація.....	155
Висновки до четвертого розділу.....	161
ВИСНОВКИ	164
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	170

ВСТУП

Актуальність теми. Людиноцентристська парадигма сучасної вітчизняної та західної правової науки, яка спрямована на піднесення цінності кожної особистості, визнання примату індивідуального перед колективним, обстоювання пріоритету прав та свобод людини і громадянина, актуалізує значущість почуття відповідальності у діяльності людини. Особистість як суб'єкт права не є пасивним носієм суб'єктивних прав та обов'язків, а виступає активним діяльним учасником суспільних відносин. Свідомо-вольова діяльність індивіда як суб'єкта соціальної взаємодії передбачає відповідальність за результати власної поведінки. Почуття відповідальності як усвідомлення власної ролі у складній системі соціальних комунікацій набуває особливого значення в умовах правової реальності. Буття-з-Іншим як онтологічний вимір правової дійсності детермінує діяльність індивіда з урахуванням суб'єктивності Іншого, робить суб'єкта відповідальним перед ним за наслідки своєї діяльності. Первинною соціальною ланкою громадянського суспільства є відповідальна особистість.

Складна амбівалентність політико-правових, економічних, національно-культурних процесів, що відбуваються у сучасному українському суспільстві, призводить до зростання рівня деформації суспільної правосвідомості в тому числі збільшення кількості проявів її крайньої форми – правового нігілізму. Необхідною передумовою подолання кризи правосвідомості є формування почуття відповідальності у діяльності людини.

Сучасна філософсько-правова наука, яка характеризується плюралістичним праворозумінням, дискурсивністю, методологічною багаторівневістю, створює теоретичний базис для комплексного дослідження феномена почуття відповідальності у діяльності людини та формулювання

пропозицій щодо вдосконалення та реалізації принципів виховання відповідальної особистості як суб'єкта права.

Підґрунття філософсько-правового вивчення почуття відповідальності у діяльності людини становлять праці Ф. Аквінського, Арістотеля, І. Бентама, Ж. Бодена, М. Вебера, Г. Гегеля, Т. Гоббса, П. Гольбаха, А. Камю, І. Канта, Дж. Локка, Дж. Мілля, Платона, Ж.-Ж. Руссо, Ж.-П. Сартра, Ю. Хабермаса, М. Шелера, А. Шопенгауера та ін.

Теоретико-методологічною основою дисертації є наукові роботи українських і зарубіжних учених, а саме: С. Алексеєва, С. Братуся, І. Галагана, О. Гарасимів, Т. Гарасиміва, В. Горшеньова, В. Грищука, О. Грищук, Н. Гураленко, М. Гуренко-Вайцман, С. Гусарева, В. Канціра, А. Карася, М. Кельмана, Д. Керімова, В. Козлова, А. Козловського, М. Козюбри, С. Комарова, А. Коренева, М. Костицького, А. Крижанівського, В. Кудрявцева, В. Лисого, В. Лемака, Л. Луць, С. Максимова, М. Микієвича, О. Мурашина, В. Навроцького, В. Ортинського, О. Остапенка, О. Петришина, П. Рабіновича, С. Рабіновича, Ю. Римаренка, О. Скакун, С. Сливки, В. Тація, В. Титова, А. Токарської, П. Фріса, М. Цимбалюка, М. Хавронюка, Р. Халфіної, В. Шакуна, М. Штокало, І. Шутака, Л. Явича та ін.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до наказу МВС України № 347 від 29 липня 2010 року, а також у контексті наукових досліджень Львівського державного університету внутрішніх справ за напрямками: «Проблеми реформування правової системи України» (державний реєстраційний номер 0109U007853) і «Філософсько-правові та теоретико-історичні проблеми державотворення та правотворення в Україні» (державний реєстраційний номер 0109U007855).

Мета і задачі дослідження. Мета дисертації – філософсько-правове осмислення природи почуття відповідальності у діяльності людини як передумови правомірної поведінки особистості, виконання юридичних

обов'язків, а також захисту прав і свобод учасників суспільних відносин, розроблення пропозицій щодо його виховання та реалізації.

Для досягнення вказаної мети сформульовано такі задачі:

- дослідити ступінь наукової розробки проблеми почуття відповідальності у діяльності людини;
- визначити філософсько-правові засади почуття відповідальності у діяльності людини;
- розкрити феномен почуття відповідальності у діяльності людини в системі цінностей соціальної та демократичної держави;
- дослідити вчення про природу почуття відповідальності у діяльності людини у контексті правового пізнання;
- розкрити феномен почуття відповідальності у діяльності людей як підґрунтя сучасної правової антропології;
- дослідити почуття відповідальності у діяльності людини у соціальному вимірі;
- зіставити правовий вимір почуття відповідальності у діяльності людини та юридичну відповідальність;
- з'ясувати з філософсько-правових позицій причини неправомірної поведінки людини у новочасній і новітній західноєвропейській та вітчизняній думці;
- обґрунтувати морально-етичні цінності як основу реалізації почуття відповідальності у діяльності людини;
- визначити філософсько-методологічні принципи виховання почуття відповідальності у діяльності людини та механізм їх практичної реалізації.

Об'єкт дослідження – суспільні відносини і філософсько-правові закономірності, з якими пов'язують виникнення й формування почуття відповідальності у діяльності людини.

Предмет дослідження – філософсько-правовий вимір почуття відповідальності у діяльності людини.

Методи дослідження були обрані відповідно до об'єкта і предмета, а також мети і задач наукового пошуку. Методологічну основу дисертації складає комплекс філософських, загальнонаукових та спеціально-юридичних принципів, підходів, методів і прийомів.

Метод філософської діалектики застосовувався в процесі розгляду опозицій «відповідальність-безвідповідальність», «правомірне-неправомірне», «правова культура-правова антикультура», «індивідуальне-колективне» (підрозділи 1.2, 1.3, 3.1, 3.3). Аксиологічний підхід став основою з'ясування інтенцій феномена почуття відповідальності у реалізації системи цінностей соціальної та демократичної держави (підрозділ 1.3) та обґрунтування значення морально-етичних цінностей у реалізації почуття відповідальності у діяльності людини (підрозділ 4.1). Антропологічний підхід був застосований при розкритті людиноцентристських тенденцій сучасної філософсько-правової науки та визначенні почуття відповідальності у діяльності людини як підґрунтя сучасної правової антропології (підрозділ 2.2).

Історичний метод дозволив здійснити ретроспективний аналіз концептуальних підходів до дослідження проблеми почуття відповідальності у діяльності людини (підрозділ 1.1). Порівняльний метод був застосований з метою зіставлення двох найважливіших соціальних регуляторів – моралі і права як підґрунтя формування почуття відповідальності (1.2). Системний метод був застосований при визначенні рівнів почуття відповідальності у діяльності людини (підрозділ 1.2). Структурно-функціональний метод сприяв дослідженню складових почуття відповідальності як внутрішньої властивості людини (підрозділ 1.2).

За допомогою спеціально-юридичного методу виявлено механізми нормативного закріплення підстав і принципів юридичної відповідальності як об'єктивної засади формування почуття відповідальності у діяльності людини

(підрозділи 3.2, 3.3, 4.2). Використання методу тлумачення (герменевтики) права зумовлювалося насамперед необхідністю з'ясування та інтерпретації змісту правових норм, які регламентують юридичну відповідальність (підрозділ 3.2).

Принципи методологічного плюралізму, взаємодоповнюваності та взаємозв'язку дозволили використати широкий спектр наукових поглядів з метою узагальнення теоретичного матеріалу, вироблення обґрунтованих висновків і пропозицій.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що дисертація є комплексним монографічним дослідженням, у якому цілісно та системно проаналізовано почуття відповідальності у діяльності людини у філософсько-правовому аспекті. У дослідженні сформульовано наукові положення, які характеризуються новизною, мають важливе теоретичне і практичне значення:

уперше:

- з філософсько-правових позицій обґрунтовано почуття відповідальності у діяльності людини як ціннісно детермінованого, соціально спрямованого та нормативно визначеного стану усвідомлення суб'єктом обов'язку відповідати за результати власної поведінки;
- розглянуто дихотомію почуттів відповідальності та безвідповідальності як боротьби конструктивного та деструктивного начал у діяльності людини;
- проаналізовано співвідношення почуття відповідальності у діяльності людини та видів юридичної відповідальності у контексті реалізації принципів законності та справедливості;
- обґрунтовано значення правового пізнання як координаційного фактору формування почуття відповідальності у діяльності людини;

удосконалено:

- розуміння причин неправомірної поведінки людини. Запропоновано з філософсько-правових позицій розглядати почуття відповідальності у діяльності людини як корелят причин неправомірної поведінки суб'єктів;
- обґрунтування морально-етичних цінностей як основи реалізації почуття відповідальності у діяльності людини. Встановлено, що ціннісні установки особистості є передумовою формування та детермінантою реалізації почуття відповідальності у діяльності людини;
- розуміння філософсько-методологічних принципів правового виховання у контексті виховання почуття відповідальності у діяльності людини як зовнішнього фактору правової соціалізації особистості;

дістало подальший розвиток:

- обґрунтування значення почуття відповідальності у діяльності людини як аксіологічного чинника формування соціальної та демократичної держави. Визначено, що виховання почуття відповідальності у діяльності людини виступає актуальним ціннісним засобом у процесах сучасного українського державотворення;
- застосування антропологічного підходу до дослідження почуття відповідальності у діяльності людини. Запропоновано напрями використання функціональних можливостей антропології права у вивченні феномена почуття відповідальності у сучасній юридичній науці;
- дослідження почуття відповідальності у діяльності людини у зв'язку з окремими проявами деформації правосвідомості як формами вираження правової антикультури суб'єктів права. Доведено, що заходи подолання проявів деформації правосвідомості повинні бути спрямовані на боротьбу з правовою антикультурою в цілому.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вони можуть бути використані:

- у науково-дослідній сфері – матеріали дослідження можуть стати підґрунтям для подальшої розробки концепції формування почуття

відповідальності у діяльності людини, загальнотеоретичних досліджень щодо природи соціальної і юридичної відповідальності;

– у правотворчій сфері – висновки та пропозиції можуть бути використані під час розробки системи законодавства, що регламентує відповідальність людини;

– у навчальному процесі – положення та висновки дисертації можуть бути використані для підготовки підручників, навчальних посібників із курсів «Філософія права», «Проблеми філософії права», «Теорія держави і права», «Проблеми теорії держави і права», а також як допоміжний матеріал для подальших наукових досліджень із зазначеної проблематики;

– правовиховній сфері – сформульовані висновки можуть слугувати орієнтиром у процесі підвищення рівня правової культури та правового виховання особистості.

Апробація результатів дисертації. Дисертаційна робота обговорювалася і схвалена на засіданнях кафедри теорії та історії держави і права факультету з підготовки слідчих Львівського державного університету внутрішніх справ.

Підсумки розробки проблеми загалом, окремих її аспектів, отримані узагальнення та результати оприлюднено на: круглому столі «Порівняльне правознавство: загальнотеоретичні та галузеві аспекти» (м. Львів, 22 травня 2009 р.); Всеукраїнському круглому столі «Проблеми державотворення та правотворення в Україні» (м. Львів, 5 березня 2010 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «300 років Конституції Гетьмана України Пилипа Орлика: проблеми становлення і розвитку українського державотворення» (м. Львів, 14 травня 2010 р.); II Всеукраїнському круглому столі «Порівняльне правознавство: філософські, історико-теоретичні та галузеві аспекти» (м. Львів, 28 травня 2010 р.); II регіональному круглому столі «Проблеми державотворення та правотворення в Україні», (м. Львів, 18 лютого 2011 р.); Звітній науково-практичній конференції факультету з підготовки слідчих

Львівського державного університету внутрішніх справ (м. Львів, 23 березня 2012 р.).

Публікації. Основні положення та висновки, сформульовані у дисертації, викладено у 8 публікаціях, з яких 5 – наукові статті, опубліковані у фахових виданнях, і 3 тези доповідей, апробовані на науково-практичних заходах.

РОЗДІЛ 1

ПОЧУТТЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ: ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Почуття відповідальності у діяльності людини: ступінь наукової розробленості проблеми

Однією із суттєвих ознак демократії є те, що діяльність людини – це і право, і обов'язок. Суб'єкти соціальних відносин беруть її добровільно, сприймаючи, як належне, ту довіру, що висловлена їм іншими. У цьому випадку такий суб'єкт отримує не тільки довіру суспільства, а й адекватну міру відповідальності за наслідки своєї діяльності. Ця відповідальність закріплюється у відповідних нормативно-правових актах і, залишаючись моральним, стає одночасно державно-правовим імперативом.

У контексті демократичних перетворень нині чільна соціалізація держави та її основний компонент – забезпечення відповідальності у діяльності людини. Категорія відповідальності набуває особливого значення в контексті ідеологічного обґрунтування соціального і демократичного державотворення. Із соціальною справедливістю вона становить етичний каркас будь-якої політико-правової доктрини, що зумовлює стійкий взаємозв'язок державної ідеології та соціальних параметрів держави.

Встановлюючи «правила гри» для всіх суб'єктів суспільних відносин, особливо під час визначення відповідальності людини, провідне місце посідають права людини [1, с. 4] та Основний Закон держави. Конституція виконує роль особливого регулятора зв'язків, оскільки упорядковує, регулює, налагоджує та спрямовує їх у нормативну площину [2].

Відповідальність у діяльності людини – філософсько-правова категорія, що відображає ціннісно-правовий аспект суспільних відносин. Ці відносини формуються в тріаді «людина – суспільство – держава».

Якщо Й. Ленк ще наприкінці минулого століття зазначав, що людина є істотою, здатною до відповідальності [3], то В. Канке стверджував, що відповідальність – це та засаднича форма, винятково в якій людина здатна ефективно реалізовувати своє майбутнє [4]. Вимога відповідальності, згідно з поглядами В. Канке, охоплює всі цінності суспільства і за сутністю є принципом відповідальності як відповідна етика цінностей, але істотно модифікована, причому так, що в ній виразно відчувається найсильніше хвилювання людства за своє майбутнє.

Категорія «відповідальність» з точки зору філософії права обґрунтована в середині XIX століття. Це, як зазначив А. Плахотний, пов'язано з уведенням такої категорії в науковий обіг англійським філософом А. Боеном у роботі «Emotions and Will» (1855 р.) [5]. Однак, було б несправедливо пов'язувати виникнення та розвиток цієї категорії лише з цими обставинами.

На нашу думку, слід розрізняти два поняття: «відповідальність у діяльності людини» і «почуття відповідальності у діяльності людини».

Вважаємо, що відповідальність у діяльності має двоякий характер і з боку людини, і з боку суспільства і держави. Зауважимо, що від початку виникнення такого соціального явища, як влада, мислителі намагалися знайти відповіді на запитання: чи може бути підпорядкований правовим настановам держави сам суверен (найвище уособлення держави), які підстави щодо його правового обмеження, хто має право контролювати його діяльність і реалізовувати механізм відповідальності держави? Стосовно відповідальності індивіда перед державою все розумілося просто: індивід є у підпорядкуванні суверена і зобов'язаний виконувати всі вимоги встановленого політичного устрою, відповідальність індивіда контролювалася сувереном через судову гілку влади.

У загальному розумінні відповідальність у діяльності людини – це поняття, що відображає об'єктивний історично-конкретний характер взаємин між особою, колективом, суспільством стосовно свідомого виконання висунутих взаємних вимог.

Що ж до філософсько-правового розуміння почуття відповідальності у діяльності людини, то це її особливий морально-етичний та правовий стан, що ґрунтується на загальносоціальних і спеціально-правових нормах, спрямованих на регулювання її життєдіяльності.

Уперше науково обґрунтувати проблему відповідальності намагалися античні філософи. Пріоритет вивчення цієї проблеми належить давньогрецькому філософу-софісту Антифону (V ст. до н. е.). Аналіз категорії «відповідальність» у філософії був спрямований на розгляд її як форми взаємозв'язку особи та суспільства. Окрім того, з'ясовувалися джерела та історичні вияви відповідальності, співвідношення об'єктивного та суб'єктивного в цьому феномені. Відповідальність як категорія в основному взаємопов'язувалася із мораллю та правом.

Сьогочасні мислителі однак наголошують, що у теоріях моралі простежуються як мінімум такі позиції: аристотелівська, кантівська та утилітаристська.

Вперше інститут права над владою вивищили в античних полісах. Відомий давньогрецький державний діяч і філософ Солон не лише проголосив необхідним єднання сили та права, проведення реформ у державі на підставі винятково легітимного офіційного та всезагального закону. Саме із законодавчих реформ Солона, на думку Арістотеля, розпочалася Афінська демократія. У подальшому одним із визначальних категорій характеристики полісного державного управління, заснованого на справедливих і всезагальних законах, стала євномія. Геракліт, Демокріт, софісти (зокрема Протагор) розвинули ідею євномії (благозаконня), що уособлює божественну за своїми витоками природу законності в суспільному устрої, глибинний внутрішній

зв'язок законності та політичного порядку давньогрецьких полісів [6, с. 644–645]. За таких умов відповідальність реалізовувалася як відповідальність кожного перед цими усезагальними та справедливими законами.

Платон та Арістотель намагалися пояснити причину того, а не іншого вчинку людини через розгляд співвідношення добровільного та примусового, свідомого й несвідомого, об'єктивного та суб'єктивного, вільного та необхідного. Відповідальність людини за власній вибір, як результат свободи вибору, очевидна для Платона. В «Тімеї» зокрема описано, як Ер потрапив у царство мерців, де бачив, як люди обирають долю. Вони вільні вибирати та відповідати за це, оскільки цей вибір зумовлює їхній подальший шлях [7, с. 447–453]. Платон протиставляє держави, в яких суверен несе або ніс соціальну відповідальність перед суспільством. У своїх «Законах» він зазначає, що наближається занепад тієї держави, де закон безсилий, контролюється владою. Але де закон володарює над правителями і вони його сумлінно виконують, мудрець простежував порятунок держави і всіх благ, які лишень можуть надавати боги. Ні суддя, ані посадова особа не мають права діяти безконтрольно [8].

Згодом аналогічна теза була сформульована Арістотелем у його відомій праці «Політика». Філософ був упевнений, що лише повна свобода вибору, яка супроводжується виваженням цілей та засобів, є умовою відповідальності людини за свої вчинки.

Арістотелівська етична традиція співвідносить етос окремої людини з полісом громадян. У самоідентифікації особи відображається колективна ідентифікація. Однак, інстанцією відповідальності для індивіда може бути лише сам індивід, котрий відповідає, насамперед перед собою, за реалізацію свого життєвого проекту. Процес формування особи відбувається у контексті традицій суспільства, які вона приймає. «Завдання людини – життя, а життя – це діяльність душі, мета ж добропорядної людини – чинити добре і прекрасне у

моральному аспекті» [9, с. 64], – саме так Арістотель проголошував важливість розумного облаштування повсякденного життя.

Відповідальність у Стародавньому Римі, згідно з визначенням Полібія, забезпечувалася розподілом влади між трьома гілками влади: консулів, сенату та народу. Система контролю та відповідальності влади, що сформувалася у Римі, дозволяла здійснювати контроль однієї гілки влади над іншою, коли можливі претензії однієї влади на невідповідну їй значущість натрапляють на належний спротив інших влад і загалом держава утримує стабільність і міцність [6, с. 259]. Зауважимо, що як тільки з часом ця система відповідальності Стародавнього Риму була порушена, це призвело до послаблення, а згодом – до загибелі Римської імперії.

В античний період можна простежити два підходи до осмислення сутності категорії «відповідальність», що виражені у філософських системах «розплата – справедливість – обов'язок» і «причинність – свобода – совість». Необхідність у визначенні міри відповідальності суб'єкта за свої вчинки зумовила виникнення проблеми взаємозв'язку волі людини та визначеності поза волею, свободи та необхідності у вчинках людей. Так, атомісти відокремлювали природу та її невіддільну частину – людину – від божого визначення та замінювали його необхідністю, надаючи перевагу загальному детермінізму. Результатом цього був розвиток філософського заперечення відповідальності з тих причин, що вона унеможлиблювалася, оскільки природна необхідність трансформувала вибір людиною з багатьох дій одну у фікцію, й будь-який вчинок визнавався єдино можливим і необхідним. Відтак для вирішення питання про можливість вибору, про відповідальність за цей вибір і моральну оцінку вчинку чільним постає співвідношення свободи та необхідності. Зрештою саме антиномія «свобода – необхідність» стала однією з домінуючих філософських проблем для визначення міри відповідальності. Залежно від того, як той чи інший філософ вирішував цю антиномію, визначалася сутність відповідальності.

Систему соціальної відповідальності в Римській державі розкрив Ціцерон. На його думку, закони так само владарюють над магістратами, як останні владарюють над народом. Водночас система соціальної відповідальності була багаторівнева [6, с. 259].

Епоха Середньовіччя охоплює історичний період від надзвичайно слабких держав до абсолютистських. Відтак відносини людини і держави, відповідальність суверена перед суспільством розвивалися неоднозначно. В часи слабких держав і сильної церкви фактично єдиною формою відповідальності було відлучення від церкви людини, визнаної єретиком. Право народу на повалення тиранічної влади визнається в ці часи винятково за згодою церкви [10]. Зміцнення позицій середньовічних держав і утвердження абсолютизму призвели до розробки теорій народного та державного суверенітету. Щоправда, у Ж. Бодена верховний суверен підкоряється не «земним» законам, а «божественному» праву. Договори між суверенами та сувереном і народом мають ґрунтуватися саме на цьому «божественному» праві.

Як і Ж. Боден, можливу відповідальність верховного суверена заперечував Ж.-Ж. Руссо, оскільки, на думку філософа, суверен не пов'язаний конституцією чи законами, які є лише вираженням його волі. Не визнавав інститут відповідальності влади і Т. Гоббс, який навіть порівнював громадян із рабами, вирізнявши перших лише тим, що вони підкоряються винятково державі, а не приватним особам, і можливістю працювати на посадах у державному апараті. Цим античну антиномію «свобода – необхідність» Т. Гоббс замінює на іншу: «свобода – примус». У його розумінні громадянські закони – це результат суспільного договору. Це, своєю чергою, означає, що, втрачаючи частину природної свободи, громадяни набувають умов для благоденства, але водночас стають підзвітними. Підзвітність у Т. Гоббса – це політична відповідальність особи перед державою, яка означає втрату частини

свободи задля збереження іншої її складової, а свобода – це здатність діяти або ні відповідно до свободи, згідно з детермінацією свободи [11].

Натомість, Дж. Локк поділив закони на три види: громадянські, божественні та моральні, намагаючись визначити різні форми буття через їх специфіку. Він ототожнював поняття розумності й свободи, розумності та відповідальності. Розумність зливається з активними, вільними, свідомими діями людини, а її можливість регулювати свої бажання сприяють відповідальному вибору і виступають виявом свободи. Максимально до сучасного розуміння почуття відповідальності у діяльності людини наблизилися французькі матеріалісти, які порушили питання про відповідальність суспільства перед своїми громадянами, замінивши однобічний зв'язок «суспільство – особа» на взаємовідносини «суспільство – особа – суспільство». Так, П. Гольбах уважав, що суспільство має відповідати за недоліки своїх членів через те, що у зіпсованих суспільствах необхідно й самому бути зіпсованим, щоб бути щасливим, оскільки природа не створює людей поганими, а державні установи змушують їх такими бути [12].

Одним із перших серед філософів, які використали вже у XIII ст. терміни «відповідальний» і «відповідальність», був І. Кант. Мислитель з позицій «чистого розуму» справжньою інстанцією відповідальності визначив не державу (самодержцзя), а підставу абсолютного морального закону. Цей абсолютний моральний закон утілюється в людській совісті: «Совість – це внутрішній суддя усіх вільних вчинків... Вона повинна розглядатися як суб'єктивний принцип відповідальності перед богом за свої дії; поняття ж відповідальності (хоча й дотично) завжди охоплюється моральною самосвідомістю» [13]. Отож, згідно з твердженнями І. Канта, совість – це суб'єктивний принцип відповідальності, а його об'єктивною стороною є категоричний імператив – система суспільних цінностей як об'єктивний абсолютний моральний закон. Однак, навіть такий палкий прихильник ідеї чистого розуму, як І. Кант, розумів, що «найкращий контролер – совість» не

завжди спроможна гарантувати дотримання принципу відповідальності. Тому філософ уводить у систему цінностей абсолютного морального закону таку складову, як усвідомлення покарання за його порушення.

Кантівська етика підкреслює виняткове значення обов'язку в розвитку людини, адже «обов'язковість – вираження особливого різновиду необхідності й взаємозв'язку з підставами, які більше ніде в природі не виникають» [14, с. 335]. Саме так І. Кант визначив природний закон необхідності. Мудрець наголошував на тому, що дві безодні наповнюють душу людини неперевершеним захопленням – зоряне небо над нами і моральний закон усередині нас [14, с. 303]. Загальний моральний закон вимагає одного: в усіх вчинках людина повинна ухвалювати рішення самостійно. Отож, людина покликана усвідомлювати ризик самостійного рішення і відповідальність за наслідки свого вчинку, тобто діяти так, ніби від цього залежить доля Всесвіту.

На відміну від І. Канта, М. Вебер не зводить відповідальність до суб'єктивних конструкцій типу совісті. Для нього відповідальність – відношення, що виводить за межі суб'єктивного. Згідно з висловлюванням М. Вебера, потрібно усвідомити, що етично спрямована дія може координуватися двома фундаментально різними, абсолютно протилежними максимами: вона може орієнтуватися або на етику переконання, або на етику відповідальності. Дії за етикою переконань не передбачають усвідомлене звітування за їхні результати. Коли людина діє за максимою етики відповідальності, вона розуміє, що «за (передбачувані) наслідки своїх дій необхідно відповідати» [15].

Проблема відповідальності була розвинена у наукових теоріях К. Юма, котрий вважав, що людина морально підзвітна лише тоді, коли вчинок є наслідком власного характеру, схильностей, тобто людина має відповідати за те, що детерміновано їй природою. Думки вченого розвинув Х. Гамільтон, який обстоював доктрину свободи волі. Він стверджував, що в думках ми ніколи не уникаємо визначеності та необхідності, що не заперечує свободу волі. На думку

Х. Гамільтона, мудрість полягає у безпомилковому вмінні бачити реальну міру відповідальності людини за свій вчинок, інтуїтивно знаходити рівнодіючі між свобідною волею та тиском обставини [16, с. 127–128].

Після вказаних учених цю лінію наукових роздумів продовжив Дж. Мілль, який остаточно затвердив у філософії дефініцію «відповідальність». Мислитель намагався обґрунтувати її на основі принципу причинності, а не свободи волі. Дж. Мілль уважав, що «відповідальність – означає покарання. Коли ми сказали, що у нас виникає почуття моральної відповідальності за наші вчинки, ідея бути покараними за них щонайперша у свідомості того, хто це вимовив» [17]. Як бачимо, поки що йдеться про моральну відповідальність індивіда. Однак, цю моральну відповідальність вивисує на суспільний, державний рівень ще один учений – І. Бентам, який наполягає на соціальній відповідальності. В основі утилітаристського розуміння відповідальності лежить ідея соціальної справедливості, зважання на зв'язок поведінки індивіда з довкіллям. Необхідне суспільне усвідомлюється, сприймається свідомістю індивіда та стає принципом поведінки.

Приєднуємося до цих тез і розуміємо відповідальність не тільки як суб'єктивний феномен, індивідуалізацію чи встановлення кордонів собі. Удосконалення стосунків зі світом, іншими людьми, соціумом повинні спиратися і на етику обов'язку, яка водночас сповідує принцип любові до людини, природи, світу загалом, право людини на власний погляд і розуміння особистого вибору життєвих шляхів і засобів.

Так, етика відповідальності відомого гуманіста А. Швейцера ґрунтується на основі принципів «любові», «єдності з буттям», «благоговіння перед життям» і «відповідальності» за нього.

Німецький філософ Г. Йонас на основі аналізу й повторного осмислення об'єктивних онтологічних засад буття людини формулює категоричний етико-онтологічний імператив відповідальності: «Чини так, щоби результати твоїх дій охоплювалися завданням продовження життя на землі» [18, с. 27]. Тобто

відповідальність виступає в цьому випадку як онтологічна категорія, за допомогою якої усвідомлюються альтернативи, перспективи збереження й розвитку людини як вищої цінності.

Діалогічна парадигма відповідальності, запропонована Е. Левінасом, – це відповідальність за Іншого, бо саме зустріч Я та Іншого стає сутнісною основою життя, оскільки є початком людського буття. Згідно з висловлюваннями Е. Левінаса, відповідальність стає ознакою обраності, оскільки «обраність – це не привілей; це значуща характеристика особистості як морально відповідальної» [19, с. 309–328]. Зазначимо, що це найпопулярніша та найвизнаніша етична модель сьогодення.

Якісно новими можна визнати погляди на проблему почуття відповідальності у діяльності людини Р. Гнейста, який відзначав необхідність діяльності згідно із законами, що становлять межі та кордони. Ці положення не лише значно впливали на подальший розвиток теорії відповідальності, але й практично втілені.

Почуття відповідальності в діяльності особи лягли в основу також теорії правової держави, яку розробляли А. Штайн, О. Бер, О. Майєр, Т. Річард. Відповідальність за перевищення меж закону [20] проголошується основним принципом правової держави.

Кроком назад у розумінні відповідальності можна вважати висновки теоретиків психоаналізу Дж. Хосперса, К. Хорні, Е. Фромма [21; 22]. Вони зважали на те, що всі вчинки, думки, духовні події, хвилювання людини можуть бути тільки такими, якими вони є, і людина не могла вчинити по-іншому, ніж діяла, бо ані розум, ані почуття, ані воля людей не можуть щось змінити в їх поведінці. Отже, така запрограмованість і відсутність вільного вибору зумовлює неможливість застосування принципу відповідальності у діяльності людини за свої вчинки ані як індивідуума, ані як посадової особи чи політика. Якщо теорія психоаналізу заперечує реальну відповідальність індивіда на тій підставі, що його воля цілком зумовлена незалежними від

людини явищами та подіями (хоч би і внутрішніми для нього), то екзистенціалізм обґрунтовує, що індивід абсолютно відповідає за все, що здійснюється навколо нього, тим, що його воля незалежна від подій та явищ і здатна вивищитися над ними.

У подальшому проблему відповідальності розглядали різні мислителі залежно від їхнього філософського розуміння внутрішньої та зовнішньої свободи індивіда, детермінованості його поведінки. Співвідношення «детермінізм – відповідальність» стало центральним ланцюгом у процесі аналізу проблеми відповідальності для різних напрямів новітньої філософії. Так, для критичної філософії історії (А. Тойнбі, П. Друкер, А. Стерн, А. Марроу та ін.) основним завданням індивіда є збереження внутрішньої свободи та незалежності як умова відповідальності.

З'ясування сутності категорії «почуття відповідальності у діяльності людини» вимагає визначення наукових підходів до розуміння відповідальності.

Аналіз наукових джерел свідчить про значну кількість формулювань поняття «відповідальність», насамперед у царині юриспруденції та філософії, у політичній, економічній та соціальних науках.

П. Рікер трактує відповідальність як зобов'язання індивіда відшкодувати збитки або зазнати покарання за певні дії, що передбачені законодавством [23]. Х. Ленк вважає, що відповідальність – це поняття, що реалізується у реляційному застосуванні норм через оцінювання контрольованих очікуваних учинків [3]. В. Канке у концепт «відповідальність» вкладає не цінність як таку, а принцип, що охоплює всі цінності суспільства [4]. А. Колодій визначає відповідальність як обов'язок повністю відповідати за ухвалені рішення і учинені дії [24]. О. Сушинський під інститутом відповідальності розуміє і сукупність організаційно оформлених інститутів, що взаємодіють на всіх ієрархічних рівнях публічної влади, і відповідні норми, якими регламентуються ці взаємодії [25]. Г. Атаманчук убачає у відповідальності

відносини, що забезпечують інтереси та свободу взаємопов'язаних сторін, які гарантовані державою [26].

У Короткому Оксфордському політичному словникові як відповідальне тлумачиться таке урядування, за якого влада прислухається до громадської думки, здійснює розважливу та послідовну політику, підзвітна перед представниками виборців [27]. Сучасна російська наукова школа визначає відповідальність як філософську категорію, що охоплює об'єктивний, історично-конкретний характер взаємин особистості, групи й соціуму з погляду усвідомленого виконання взаємних вимог [28].

Термін «відповідальність» походить від латинського «respondere» (відповідати). Російське «ответственность», німецьке «Verantwortlichkeit», французьке «responsabilité», англійське «responsibility» за змістом означають «відповідати», «звітувати», «бути притягнутим до відповіді». Отже, відповідальність має промовисто виражений соціальний характер і становить не якусь вроджену властивість, дану природою, а результат певних соціальних умов і характеру соціальної діяльності людини.

Відтак у змістовному аспекті відповідальність як наслідок, з одного боку, об'єктивно соціальних умов, а з іншого – суб'єктивних учинків особи об'єднує відповідну дихотомічність об'єктивних і суб'єктивних сторін. Приміром, об'єктивні статус і становище людини в суспільстві, що й встановлює межі її відповідальності. До об'єктивного аспекту відповідальності водночас входить сукупність суспільних взаємин і морально-правових вимог щодо кожного. Як суб'єктивна сторона виокремлюються такі соціальні якості людини: емоційність, совість, раціональне усвідомлення суспільних вимог і зіставлення з ними своїх учинків, дій, їх результатів. Також воля й цілеспрямованість уможливають практичне виконання людиною суспільних вимог, сприяють здійсненню самооцінки її діяльності щодо інтересів суспільства.

Як відомо, характер демократичного розвитку в країні в основному залежить від чинників відповідальності. Адже вони є головним інструментом

покращення життя людини, урегулювання її життєвих негараздів. Тому й належать до найголовніших передумов (поряд із безпекою та правопорядком), що підвищують або знижують рівень благополуччя людини.

У країнах із ринковою економікою, як зазначає Х. Цахсер, основною доктриною гарантій та відповідальності вважається право на власність, що дає змогу людині незалежно здійснювати свої права, свободу вибору діяльності [32, с. 26–27]. На думку Ю. Хабермаса, відповідальність повністю постає з мети що полягає в соціально-державній універсалізації громадянських прав, в ході якої «населення повинно отримати шанс на розвиток в умовах захищеності, соціальної справедливості та добробуту, що зростає, завдяки тому, що статус залежності найманої праці нормалізується та доповнюється правами учасника політичного та соціального процесу» [33, с. 44–45].

А. Плахотний визначає відповідальність як категорію для позначення міри свободного вияву суб'єктом свого обов'язку та права надавати перевагу за певних умов оптимальному варіантові ставлення до дійсності, зважаючи на прогресивні суспільні інтереси [5, с. 3]. Сучасна українська філософська школа вбачає у відповідальності «міру відповідності дій суб'єктів (особистостей, соціальних груп, держави) взаємним вимогам, чинним правовим та іншим суспільним нормам, загальним інтересам» [29].

Як зауважує В. Бульба, відповідальність виникає тоді, коли діяльність (поведінка) представників суспільних відносин є суспільною, а також регулюється суспільними цінностями [34]. У суспільстві діють різноманітні норми. Це зумовлює різні види відповідальності. Як правило, відповідальність визначають як специфічне відношення або як особливу сторону відносин, що виникають між індивідами та їх організаціями в процесі спільної життєдіяльності.

Науковці радянських часів сутність відповідальності вбачали в обговоренні вчинку в контексті чинних соціальних норм і актуальних цінностей з метою запровадження стосовно суб'єкта, що його здійснив, позитивних чи

негативних санкцій [35]. У цьому випадку відповідальність – певний процес у вигляді системно пов'язаних дій, актів, процедур, що містить різні форми і вибір поведінки, розділений у часі й просторі на самостійні фази або стадії, які поступово змінюють одна одну і за допомогою якого відбувається розгляд вчинку суб'єкта і його наслідків з точки зору їх відповідності або невідповідності нормам і цінностям, інтересам суспільства, колективів та інших суб'єктів.

Відповідальність розглядають також і як умову свободи суб'єкта [36], складну та містку соціальну категорію, що є засобом контролю суспільного об'єднання (суспільства, держави, класу, нації) над діяльністю його членів [28, с. 68–69]. Отже, можемо констатувати, що тоталітарна система розглядала відповідальність у діяльності людини лише як відповідальність громадянина перед державою, і навіть не порушувала питання відповідальності держави перед конкретним громадянином.

Однак у цих формулюваннях концепт «почуття відповідальності у діяльності людини» визначається сферою взаємин особи й суспільства, тому й не охоплює відповідальність особи за своє життя або ж держави – за гармонійний розвиток особи та особистості. Виникнення відповідальності здійснюється у соціумі і в теоретичному аспекті означає органічність людини, суспільства й природи; це регулятор поведінки людини (здебільшого історично), держави та її органів (в основному впродовж сучасного періоду). Людина, прагнучи реалізувати свої інтереси, відповідає за свої дії, адже вони також стосуються інтересів інших. Це, на нашу думку, і є засадою почуття відповідальності у діяльності людини.

Ця теза також пов'язана з тим, що від неї залежить і достаток певної сім'ї, групи, і добробут держави загалом. Адже відповідальність як риса характеру особи виявляється у всіх сферах людського життя. Безвідповідальна поведінка особи завдає шкоди не тільки їй, а й іншим. Зрозуміло, що окреслену проблему досліджували античні філософи. Вони розглядали її у взаємозалежності людини

і суспільства, моралі та права, а тому у її вирішенні простежувалося співвідношення суб'єктивного та об'єктивного [37, с. 72].

Категорія «почуття відповідальності у діяльності людини» у гуманітарній науці обґрунтовується взаємопов'язано із поняттям особистості, узалежнюється з її когнітивними станами, поведінкою, обов'язком перед іншими тощо. «У наукових сферах мислителі розглядали відповідальність як особистісну вільність вибору, волі, засобів існування, спосіб утілення життєвої позиції або як самореалізацію своєї сутності» [38, с. 49–96]. Тому вона виокремлюється як форма активності людини або групи осіб у процесі взаємодії.

В аналізованому феномені науковці вирізняють суб'єкт і об'єкт відповідальності [38, с. 50]. Перший характеризується суспільним волевиявленням через соціальні норми і рольові функції [39]. Крім того, суб'єкт відповідальності має дхарму (синонім відповідальності, за твердженням С. Брауна [37, с. 153]) за об'єкта, йому належить активний аспект діяльності. Це означає, що останній (суб'єкт) охоплює цикл формування і визначення мотивів, цілей, так і, власне, дії, ставлення тощо. Водночас, якщо очевидніший для суб'єкта зміст діяльності, то й морально відповідальнішою є його поведінка.

Значну увагу досліджуваному феномену приділяли чимало вчених. Зокрема, С. Л. Рубінштейн [40, с. 255–385] розмежував його на ретроспективний аспект (відповідальність за виконану дію) і перспективний (дхарма за те, що потрібно зробити). Ще одна дослідниця цього питання – К. О. Абульханова-Славська [41] –розробила теорію відповідальності, у якій розглядає взаємозв'язок ініціативи та дхарми як певних форм активності суб'єкта, обґрунтовує ідею добровільності, самодисципліни, самостійності, незалежності останнього. Водночас К. Муздибаєв [39] аналізує еволюцію відповідальності і окреслює її сутнісні ознаки (справедливість, пунктуальність, чуйність, наполегливість, сміливість тощо). Необхідно також зважити на позицію Ж. Піаже [42], який акцентує на вивченні внутрішньої відповідальності як важливого компоненту морального розвитку людини. Натомість, Л. Колберг,

виокремлюючи стадії розгортання моральної свідомості, спрямовує увагу на аналіз об'єктивного та суб'єктивного різновидів відповідальності, а також на ті періоди, які ґрунтуються на обов'язку та принципи моралі. Дж. Роттер, вирізняючи інтернальний та екстернальний локуси контролю, зробив висновок, що перший притаманний особі, яка бере відповідальність за будь-які події на себе, а другий характеризує людину, котра приписує дхарму за все, що трапилося, зовнішнім обставинам. У цьому контексті низка учених, серед яких Ж. Є. Завадська, Л. В. Шевченко, К. А. Климова, Т. М. Сидорова [43; 44; 45] та інші, обстоюючи концепцію Ж. Піаже, розглядають цю проблему із погляду взаємозалежності внутрішніх і зовнішніх чинників у контексті вікового становлення особи як особистості. Зокрема, Ж. Завадська та Л. Славіна [43] виділили показники відповідальності (усвідомлення важливості виконання доручення, характеру дій, емоційного переживання тощо). Відомий український вчений-психолог М. В. Савчин [46] із теоретико-методологічних позицій обґрунтовує структуру відповідальності, а також розглядає цю проблему в навчально-виховному, психологічному і політичному аспектах. С. В. Баранова здійснює аналіз професійної відповідальності за умов спільної управлінської діяльності [38, с. 49–96].

У контексті нашого дослідження необхідно вказати, що питання відповідальності у діяльності людини в різних сферах були предметом низки дисертаційних робіт. Приміром, С. О. Шапаренко досліджено відповідальність окремих категорій осіб [47].

К. В. Коваленко розглянув деякі питання правового регулювання відповідальності. Цю проблематику вчений дослідив з уваги на концептуальні розробки юридичної науки, доктрини галузевого права, вимоги чинного законодавства та правозастосовну практику [48].

Натомість, інший дослідник розглядає проблему соціальної відповідальності в контексті розвитку соціальної держави [49]. У цій

дисертаційній роботі І. Г. Савченко розглянуто актуальні теоретичні та методологічні аспекти інституційної відповідальності.

Проблемі формування відповідальності у діяльності людини присвячена наукова праця В. І. Тернопільської, в якій з'ясовується сутність понять «відповідальність» і «соціальна відповідальність». На підставі теоретичного аналізу виявлено компоненти відповідальності, розроблено сутнісну структуру соціальної відповідальності, визначено та експериментально досліджено психолого-педагогічні умови формування відповідальності з огляду на зазначену структуру [50].

Розглядаючи ступінь дослідження проблематики почуття відповідальності у діяльності людини, необхідно також зважити на роботи таких учених, як С. Шварц, який розкриває зміст вищезазначеної проблеми у межах мотивації допомоги; В. П. Казміренко, Л. Е. Орбан-Лембрик, В. В. Третьяченко та ін. обґрунтовують явище відповідальності у процесі життєдіяльності; І. Д. Бех [51, с. 4–8] аналізує відповідальність у контексті виховання особистості; Т. Г. Гаєва [52] характеризує моральну відповідальність як якість суб'єкта активності); Л. Є. Коршунова [53, с. 154–165] досліджує формування відповідального ставлення особистості до праці у виробничому колективі; П. П. Растігеев [54] виокремлює соціально-психологічні основи відповідальності; Б. С. Яковлев [55] розглядає відповідальність як фактор регуляції поведінки особистості); С. Браун [37] вивчає явище дхарми в духовно-езотеричному контексті.

Відтак відповідальність у людській діяльності виникає незалежно від її усвідомлення. Проте за неусвідомлення своєї відповідальності вона набуває рис зовнішнього примусу, який безпосередньо обмежує волю й свободу індивіда. А за усвідомлення – набуває аспекту відповідальності. Водночас відповідальність передбачає, що людина має змогу обрати зі значної кількості варіантів власної поведінки найсприятливіший і для себе, і для суспільства.

Проаналізувавши та узагальнивши філософсько-методологічні засади дослідження почуття відповідальності у діяльності людини, нами зроблена спроба визначити ступінь наукової розробленості окресленої теми. Зокрема можемо зазначити, що в науковій літературі є безліч підходів до розуміння почуття відповідальності у діяльності людини. Натомість, проаналізувавши деякі визначення, можемо констатувати, що, як одна із форм регуляції поведінки, почуття відповідальності у діяльності людини дихотомічне, означає максимально відповідальне й сумлінне ставлення до своїх учинків, діяльності (поведінки), а за порушення прав або інтересів іншої людини, невиконання обов'язків і суспільної ролі стосовно інших – зазнання цим суб'єктом наслідків негативного спрямування.

1.2 Філософсько-правові засади почуття відповідальності у діяльності людини

Проблема суспільної відповідальності, попри чималу кількість наукових робіт із різних галузей знань, що тією чи іншою мірою стосуються окресленого феномена, не припиняє цікавити дослідників. Це підтверджує наявність соціальних негараздів в усіх сферах суспільних відносин, де відповідальність вирізняється важливим соціальним регулятором.

Як зазначалося, перші з відомих науці спроб концептуально проаналізувати проблему відповідальності у діяльності людини зроблено за античності. Нині за дослідження суті почуття відповідальності у людській діяльності виникла майже парадоксальна ситуація. Філософи, які вивчають в основному загальнометодологічні проблеми відповідальності, не зважають на доволі рідкісні закономірності означеного феномена у його виявах, а представники інших наук, зосереджуючись на з'ясуванні сутності

відповідальності в суспільних відносинах, вважають другорядним загальнометодологічний, теоретичний погляд на концепт відповідальності. Внаслідок цього у науці немає концепції почуття відповідальності у діяльності людини. Відповідальність як багатовимірний, багатоструктурний соціальний феномен і неодмінний атрибут суспільних відносин, регулятор на всіх стадіях розвитку суспільства вивчають фахівці різних галузей наук, однак переважно в межах предмета кожної з них.

Філософські дослідження відповідальності у діяльності людини здійснюються із загальних позицій категорій свободи та необхідності, співвідношення відповідальності і соціальної свободи, виконання суспільних обов'язків тощо.

Чимало наукових робіт присвячено з'ясуванню етичного (морального) аспекту відповідальності у діяльності людини, де вона вивчається як усвідомлена соціальна необхідність виконання обов'язку (почуття відповідальності у діяльності), усіх обов'язків, які покладає суспільство на своїх членів (Л. М. Архангельський, Н. А. Головкин, О. Г. Дробницький, В. Т. Єфімов, В. С. Марков та ін.).

Останніми роками питання почуття відповідальності у діяльності людини доволі часто досліджуються у психології, де відповідальність позиціонується психологічною особливістю особи чи психологічним механізмом регуляції соціальної поведінки особи в певних системах. Наукові роботи психологів спрямовані здебільшого на вивчення відповідальності у діяльності особи як чинника, що інтегрує всі її психічні функції: суб'єктивне сприйняття навколишнього світу, оцінка власних ресурсів, емоційне ставлення до обов'язків, свободи тощо. Проблема почуття відповідальності у людській діяльності тут розглядається з уваги на відому формулу про значення свободи особи під час вибору варіанта поведінки, конкретних учинків як необхідної основи для повномірної відповідальності.

Зокрема, становить інтерес намагання учених-психологів не тільки з'ясувати відповідальність як здатність особи, а й проаналізувати, виміряти на соціологічному рівні виявлення почуття відповідальності як різновиду людської поведінки під час виконання професійної ролі в процесі діяльності, що дає можливість конкретизувати і розширити уявлення про феномен почуття відповідальності у діяльності людини [56].

У соціальній літературі використовується широке поняття відповідальності. Відповідальність розглядається як усвідомлена і сприйнята особою соціальна необхідність ініціативного виконання обов'язку, всієї сукупності обов'язків особи – політичних, моральних, правових та інших. У цьому розумінні відповідальність представлена як явище однорідне із соціальною свободою [57].

Соціологічні дослідження проблеми почуття відповідальності, які здійснюються в межах окремих галузевих наук (правових, психологічних тощо), останнім часом помітно активізувалися. Окрім того, чи не усі фундаментальні наукові дослідження відповідальності у діяльності людини в юриспруденції ґрунтуються на соціологічній основі, якщо осмислювати соціологічний підхід як теорію, котра на будь-якому рівні з'ясовує генезис, соціальне місце і функції того чи іншого суспільного явища. В цьому й специфіка соціологічного аспекту вивчення об'єкта [58].

У контексті загальної характеристики основних напрямів у дослідженні почуття відповідальності у діяльності людини проаналізуємо і суттєві параметри, які розкривають феномен почуття відповідальності у діяльності людини і тому можуть слугувати загальнометодологічним, теоретичним підґрунтям поняття юридичної відповідальності.

Почуття відповідальності у діяльності людини належать до складних системних об'єктів дослідження. Його складність, багатоаспектність і соціальний характер передбачають необхідність комплексного, усебічного вивчення. Дослідницька стратегія комплексного підходу найперше охоплює

такі методологічні принципи: формулювання загальної теоретичної концепції; розробка чільних понять і категорій, які сприяють цілісності підходу до об'єкта дослідження.

На їх основі здійснюється вивчення окремих аспектів почуття відповідальності у діяльності людини. Водночас філософсько-правовий та теоретико-концептуальний апарати формується на засадах постулатів, понять і категорій дисциплін, залучених до процесу дослідження. Саме з цих наук запозичують специфічні методи дослідження та змістовні результати. Теоретичну концепцію слід поєднувати з емпіричними розробками. Міждисциплінарність теоретичних і прикладних досліджень – одна з найважливіших методологічних вимог сьогодення, яка, як зазначалося, повною мірою стосується питань відповідальності загалом і почуття відповідальності у діяльності людини зокрема.

Складність, багатогранність і міждисциплінарність будь-якої наукової проблеми призводять до необхідності її вивчення у системі координат, що формується різними рівнями методології науки.

Поняття «методологія» (від гр. μέθοδος – правильний шлях, шлях дослідження) неоднозначне у сучасній науці.

У загальному розумінні методологія – це теорія людської діяльності, пізнання, мислення або, точніше, уся діяльність людства, у тому числі не лише пізнання, а й виробництво. Скажімо, методологія – це теорія людської діяльності [59, с. 6]. У вузькому значенні під методологією розуміють сукупність методів, прийомів здійснення наукового дослідження [60, с. 5–6].

Наче своєрідним компромісом між вельми широким і вузьким розумінням методології як шляху пізнання є багаторівневий підхід, за якого розмежовуються: загальні методи наукового пізнання, приміром, аналіз і синтез, пізнання від абстрактного до конкретного тощо (філософська методологія); загальні для чималої кількості наук, міждисциплінарні методи пізнання – системний та організаційний аналізи, кібернетичний, синергетичний

підходи тощо (загальнонаукова методологія); теорія і методи конкретної науки, галузі знань; методика, сукупність операцій і процедур, що застосовуються в конкретних дослідженнях [61, с. 40].

На нашу думку, методологія, особливо удосконалення суспільних відносин (а почуття відповідальності у діяльності людини є однією зі сторін суспільних відносин), полягає в тому, щоби чітко з'ясувати методи дослідження соціальних явищ, які найперше відповідають об'єктові наукової роботи, тобто адекватні природі досліджуваного явища, а, по-друге, формують теоретичне уявлення про систему методів дослідження конкретного явища, що треба сприймати як теорію, спрямовану на практику дослідження.

Питання методології вельми складне, оскільки доволі часто в наукових джерелах тлумачиться по-різному. Чимало зарубіжних наукових шкіл не розділяють методологію та методи дослідження. В українському науковому просторі методологію розглядають як:

- 1) учення про науковий метод пізнання та перетворення світу; його філософська, теоретична основа;
- 2) сукупність методів дослідження, що застосовуються в будь-якій науці відповідно до специфіки об'єкта її пізнання [62, с. 664].

Доволі часто методологію розуміють як теорію методів дослідження, розроблення концепцій, систему знань про теорію науки або сукупність методів дослідження. Методику тлумачать як згруповану кількість прийомів дослідження, зокрема техніку та різні операції з фактичним матеріалом [63].

Методологія виконує такі функції: визначає способи отримання наукових знань, які охоплюють процеси та явища у динаміці; спрямовує, точніше – встановлює шлях, на якому реалізується певна науково-дослідна мета; сприяє усебічності отримання інформації стосовно того процесу чи явища, яке вивчається; долучається до введення нової інформації до теорії науки; на її основі здійснюється систематизація, уточнення, збагачення термінів і понять у науці; формує систему наукової інформації, що ґрунтується на об'єктивних

фактах, сприяє установленню логіко-аналітичного інструмента наукового пізнання [64, с. 56].

Методологічна основа дослідження – основне положення, на якому ґрунтується наукова робота. Методологічні засади науки за її межами, не формуються у самому дослідженні [64, с. 57].

Методологія – це учення про систему наукових принципів, форм і способів дослідницької діяльності, що вирізняється чотирирівневою структурою. Виокремлюють фундаментальні, загальнонаукові принципи (що є власне методологією), конкретно-наукові (є основою теорії певної дисципліни або наукової галузі), і систему методів і технік, які застосовуються у контексті реалізації спеціально-дослідницьких завдань.

Вищим рівнем методології науки є філософська, або фундаментальна, методологія. Вона визначає узагальнювальну стратегію принципів пізнання усіх особливостей процесів, явищ, а також сфер діяльності [64, с. 57–58].

Це означає можливість застосовувати під час дослідження почуття відповідальності у діяльності людини не лише системний, історичний, термінологічний, функціональний, когнітивний аналізи, моделювання тощо, але й синергетику, теорію хаосу, теорію катастроф та інші сучасні загальнонаукові концепції [64, с. 59].

Не можна набути повних і кінцевих знань про досліджуваний об'єкт. Це пов'язано насамперед із тим, що всі об'єкти дійсності постійно змінюються. І «фактично немає ні пропозицій, ані слів зі значенням, котрі б не залежали від обставин виголошення» [66, с. 321]. Відомий учений К. Поппер з цього приводу зазначав, що наукові результати відносні лише настільки, наскільки вони є результатами відповідної стадії наукового розвитку і можуть змінитися в процесі наукового прогресу [67, с. 255–256].

З уваги на викладене вище та характерні ознаки почуття відповідальності у діяльності людини необхідно зазначити, що воно є складною системою. Визначальним елементом у цьому контексті є соціальна підсистема як

сукупність інституційних, процесуальних, суб'єктних, об'єктних та інших складових, що мають промовисто виражений соціальний характер [65, с.135–154].

Як і будь-яка інша, соціальна підсистема складається з відповідних компонентів. С. Бірюков такими складовими визначає «об'єкт, суб'єкт, принципи (закономірності) та методи» [68]. С. Кузьмін окреслює таку систему як певну піраміду впливу, до якої входять чотири категорії елементів: «підструктура, навколоструктура, середній клас елементів і маса» [69].

З цієї точки зору первинним інституційним компонентом системи почуття відповідальності у діяльності людини є сама людина як головна підсистема соціальної відповідальності.

Соціальна відповідальність у контексті утвердження соціальної держави виокремлена системоутворювальним принципом, адже історія її розвитку засвідчує активізацію ролі соціальної відповідальності держави та органів державної влади. Принципи соціальної держави утілюються через соціальну відповідальність людини.

Відтак реалізація принципів соціальної відповідальності в практично-політичній діяльності повинна сприяти настанню соціального ефекту, який, приміром, Х. Хачатурян визначає результатом діяльності суб'єктів суспільних відносин, що спрямований на добробут суспільства або деяких суспільних груп, виявляється під час вирішення загальносоціальних проблем, забезпечення якості життя людей [70].

З огляду на це зазначимо, що соціальна функція відповідальності у діяльності людини ключова та визначальна. Це означає, що найкращою може бути лише та відповідальність, яка якнайповніше задовольняє загальносоціальні потреби життєдіяльності. Як очевидно із сучасної теорії та філософії права, відповідальність, що отримала назву соціальної, відображається найперше в новій якості самої відповідальності, яка внаслідок

внутрішньої трансформації на засадах партнерства, солідаризму й консенсусу усуває одвічне відчуження людини.

Почуття відповідальності у діяльності людини – це категорія (політико-правова, філософська), яка відображає соціально-історичні явища, що з необхідністю зумовлюються суспільними взаєминами. Основоположний аспект теорії такої відповідальності – проблема взаємовідносин між особою й суспільством.

У сучасній науці триває дискусія щодо розуміння почуття відповідальності у діяльності людини.

Два найвідоміші регулятори поведінки людей – мораль і право – є одночасно і підґрунтям, і складовими почуття відповідальності у діяльності людини. Розглядаючи структуру почуття відповідальності у діяльності людини, зауважимо, що воно не може бути безособистісним й поза соціумом. Будь-яка діяльність у соціумі передбачає конкретного носія, отже суб'єкт соціальної дії, що усвідомлює її можливі наслідки, є автоматично й суб'єктом відповідальності.

Оскільки безліч соціальних дій виконуються значною кількістю різноманітних суб'єктів, зрозуміло, що як суб'єкт відповідальності можуть виступати й індивід, родина, соціальна група, трудовий колектив, інституція громадянського суспільства, народ, державні органи та держава загалом, нарешті людство як сукупний суб'єкт діяльності та соціальної відповідальності. Це означає, що вищезгадане почуття відповідальності може набувати і особистісний, і колективний або солідарний характер.

Своєю чергою, за психологічною мотивацією суспільних дій суб'єкт зазначеної відповідальності структурується на такі внутрішні елементи, як:

а) усвідомлення суб'єктом свого соціального призначення та вимоги діяти відповідно до усталеної ціннісної системи соціальної групи та всього суспільства;

б) перманентний самоконтроль суб'єкта в процесі здійснення соціальних дій, усвідомлення їх позитивних і негативних наслідків і для суспільства, і для себе особисто, самооцінка та самозвіт за ціннісними суспільними критеріями;

в) усвідомлення необхідності та перспективних результатів соціальної кооперації;

г) соціально активна діяльність суб'єкта, що власне й призводить до виникнення соціальної відповідальності.

Залежно від суб'єкта розрізняють дві основні форми почуття відповідальності у діяльності людини – індивідуальне та інституційне (колективне). Останнє може набувати форм групової відповідальності певної соціальної групи та колегіальної відповідальності певного державного органу влади.

Що ж стосується окремої людини, то вона може виступати суб'єктом і першої, і другої форми відповідальності. В таких випадках необхідно ставити запитання, за що людина відповідає – за дії (бездіяльність), які здійснені самостійно у сфері особистої свободи і за власним інтересом, або за вчинки, що є частиною організованих колективних дій, котрі здійснені під впливом ціннісних установок групи.

Для кожного історичного суспільного устрою характерна певна міра поєднання форм індивідуальної та інституційної відповідальності. Як правило, переважне значення інституційна форма відповідальності набуває за недемократичного режиму. Зокрема, в колишньому СРСР уважалось, що колективну форму відповідальності неможливо замінити на індивідуальну і навпаки. Здатність колективу нести відповідальність визнавалась необхідним елементом його конституювання, як найважливіша риса соціалістичного колективізму, що передбачає особистий характер відповідальності на основі максимального засвоєння людиною цінностей соціалізму і ставлення до загальних справ, як до своїх [71, с. 81–85].

Однак, на нашу думку, слушне висловлювання Ф. Хайєка про те, що ефективна відповідальність має бути індивідуальною. Тому сучасна інституційна відповідальність дедалі більше набуває персоніфікованого характеру. Колективна відповідальність може існувати і в демократичному суспільстві, однак у обмежених масштабах і формах, проте її превалюючою формою завжди буде індивідуальна.

У вільному суспільстві не може бути колективної відповідальності членів групи як такої, якщо тільки вони, вчиняючи спільні дії, не роблять себе індивідуально і в окремоті відповідальними. Поєднана або розділена відповідальність може створювати для індивіда необхідність погоджуватися з іншими й тим самим обмежувати владу кожного. Подібно до того, як власність кожного є в дійсності нічиєю власністю, відповідальність кожного – нічия [72].

Низка дослідників, серед яких В. Сперанський, А. Оріховський, А. Плахотний [5; 73; 74], аналізуючи діяльнісний аспект відповідальності, виокремлюють ще один її структурний компонент – інстанцію відповідальності, тобто перед ким саме настає відповідальність. Інстанція відповідальності регулює діяльність суб'єктів шляхом їх оцінювання, контролю та заохочення або накладення негативних санкцій чи осуду.

Такою інстанцією можуть виступати: безпосередньо суб'єкт відповідальності (відповідальність перед власним сумлінням); родина (відповідальність батьків перед дітьми чи дітей перед батьками); мала група (відповідальність перед друзями, сусідами тощо); трудовий колектив; соціальна група; етнічна група; державні інституції; інституції громадянського суспільства; народ; держава; міжнародне співтовариство; людство загалом.

Залежно від сфери застосування соціальних дій почуття відповідальності у діяльності людини можна диференціювати на конституційне, моральне, правове, політичне, професійне, адміністративне, громадянське, екологічне тощо. Водночас необхідно зважити на те, що, на думку О. Сушинського, залежно від виду соціальних норм або сфер діяльності суб'єктів соціальних дій

відповідальність поділяється на державну, моральну, політичну, публічну, юридичну і соціальну [25].

З позиції філософії і права основними видами відповідальності є конституційна, політична, правова та адміністративна, оскільки саме вони зумовлюють і природу суспільних відносин, і межі життєдіяльності особистості, колективу, громади, інститутів держави та громадянського суспільства, саме в них найбільшою мірою відображаються головні форми суспільної свідомості та соціальних зв'язків людей.

Зазначимо, що у дослідженні почуття відповідальності у діяльності людини важливе місце посідає така форма соціальної відповідальності, як політична, оскільки лише вона має таку специфічну властивість, як всеосяжність – коли «відповідальності охоплюють усе буття їхніх об'єктів, тобто всі їхні аспекти – від звичайнісінького існування до вищих інтересів» [75].

У науковій літературі політичною здебільшого визнається конституційно-правова відповідальність уряду перед парламентом [27; 76; 77]. Політична відповідальність держави та органів державної влади зумовлюється тим, що на державу, як на головного «керівника», «урядовця» суспільного життя покладаються певні політичні обов'язки, адже, за визначенням А. Соколова, держава і всі її органи визнають пріоритет права, підкоряються законові, не можуть уникати його приписи, несуть політично, юридично і морально відповідають перед народом за невиконання своїх зобов'язань [78, с. 45–46].

Відтак принцип відповідальності є одним із базових засад демократичної влади, оскільки, згідно із законом Паркінсона, влада прагне до самовідтворювання, розширення меж впливу, тому й виникає вельми небезпечна тенденція утвердження безмежної влади, що здебільшого полягає в зобов'язаннях влади. Адже, відповідно до чинного правила, щобільша влада – то вища відповідальність, необмежена ж влада відповідає за усе [20, с. 25–26].

Н. Плахотнюк визначає таку відповідальність як відносини між суспільством, або його політичним утворенням, і членом цього суспільства, яке спричиняє негативні наслідки для особи, стосовно якої воно застосовується [79, с. 65]. Політична відповідальність реалізовується винятково завдяки уставленим політичним традиціям, а подеколи – засобами політичного тиску чи навіть шантажу.

В. Мельниченко окреслює політичну відповідальність як різновид соціальної, котра виникає у процесі діяльності різних суб'єктів у зв'язку з діяльністю та розвитком державної влади, а також за розробки та реалізації політики і передбачає відповідні стягнення за неналежне здійснення державної влади [80].

Розглядаючи співвідношення прав людини, демократії та розвитку, Дж. Доннелі серед головних ознак демократичного врядування також вирізняє вимоги відповідальності урядовців «перед тими, над ким вони урядують; іншими словами, що вони зобов'язані обґрунтовувати свої дії щодо них» [81]. Державу уповноважує народ на здійснення певних політичних і соціальних функцій, тобто з управління суспільними справами, тому в державі і виникає той особливий стан, який в теорії держави та права прийнято називати позитивною відповідальністю.

Отже, інститут відповідальності в суспільному житті – об'єктивна необхідність, окрім того, гарантія свободи всіх членів суспільства. В сучасних умовах проблема обов'язків і відповідальності вельми актуальна, оскільки підвищилась роль окремої людини в суспільному житті, розширилися межі її соціальної та правової свободи.

Як зазначав Г. Гегель, свобода у суспільному житті – не безмежжя [82]. За відсутності належного контролю і відповідальності, як правило, безмежна свобода завершується своєю протилежністю – свавіллям і деспотизмом. Це правдиво стосовно індивіда й у стократ правда щодо держави. Діяльність держави та її органів не обмежена відповідними засобами, відсутність

відповідальності держави, її органів і посадових осіб значно частіше призводять до зламу демократичного устрою і виникнення авторитаризму, тоталітаризму, аніж безмежна свобода індивіда. Саме тому на відміну від ідеології тоталітарної держави домінування держави над людиною необхідно перейти до ідеології правової держави «служіння держави людині» [2]. Це можливо, зокрема, шляхом установлення рівних вимог належної поведінки і з боку держави, її органів і посадових осіб, і з боку людини.

Узагальнюючи викладене стосовно сутності почуття відповідальності у діяльності людини, можемо констатувати, що:

- найвищою цінністю, визначальним орієнтиром почуття відповідальності є права та свободи людини і громадянина;
- особа і суспільство постійно взаємодіють через соціальну кооперацію та активні соціальні дії індивідів, соціальних груп і всього суспільства, що становить підстави для виникнення феномена почуття відповідальності;
- почуття відповідальності як інтегрований чинник соціальної взаємодії може виявлятися на персональному рівні (мікрорівень), груповому (мезорівень), суспільному (макрорівень) та цивілізаційному (мегарівень);
- почуття відповідальності у діяльності людини є засобом утвердження цілісності суспільства, злагоди, соціальної справедливості, вдосконалення суспільних відносин;
- почуття відповідальності у діяльності людини охоплює і об'єктивний, і суб'єктивний аспекти, які відображають статус людини, ціннісні суспільні норми та психоемоційне ставлення до них індивіда;
- структура почуття відповідальності у діяльності людини складна й багаторівнева, охоплює багатовимірні суб'єкти, об'єкти та інстанції такої відповідальності, що взаємоу залежені та можуть одночасно або по черзі виконувати кожен з цих ролей;

– міжнародне та національне законодавства закріплюють конкретні види відповідальності за дії, що обмежують права й свободи громадян, а також за невиконання (бездіяльність) чи неналежне виконання своїх обов'язків;

– механізм дії почуття відповідальності у діяльності людини передбачає контроль за мірою виконання суб'єктом своїх обов'язків перед об'єктом, а також установлення правди чи провини в діяльності людини, і може використовувати важелі обмеження (покарання), стимулювання та мотивації задля забезпечення соціально позитивної поведінки суб'єктів.

З огляду на це та проаналізувавши філософсько-правові й теоретико-методологічні підходи до дослідження почуття відповідальності у діяльності людини як соціально-правової категорії, можемо зробити висновок, що почуття відповідальності у діяльності людини – це філософсько-правова, теоретико-історична та соціально-правова категорія, що відображає ціннісний аспект суспільних відносин. Ці відносини ґрунтуються на зустрічних спрямуваннях відповідальності у системі «людина – суспільство – держава». Актуалізація значущості соціальної держави зміщує акцент наукових досліджень, а також політичної практики з відповідальності у діяльності людини на почуття відповідальності суспільства і людини.

У загальному розумінні почуття відповідальності – це поняття, що відображає об'єктивний історично-конкретний характер взаємин між особою, колективом, суспільством стосовно свідомого здійснення висунутих взаємних вимог. Уперше науково осягнути проблему почуття відповідальності у діяльності людини намагалися представники античної філософії. Аналіз категорій «почуття» і «відповідальність» у філософії був спрямований на розгляд їх як форм взаємозв'язку особи та суспільства. Вивчалися джерела почуття відповідальності у діяльності людини та його історичні вияви, проблема співвідношення об'єктивного та суб'єктивного в цьому феномені. Категорія почуття відповідальності у діяльності людини була тісно пов'язана з

проблемами моралі й права. Сучасні мислителі зазначають, що у теоріях моралі вирізняють три позиції: аристотелівську, кантівську, утилітаристську.

Філософи розуміють почуття відповідальності не тільки як суб'єктивний феномен, індивідуалізацію чи утвердження кордонів собі. Удосконалення взаємин зі світом, іншими людьми, соціумом повинні спиратися і на етику обов'язку, яка водночас сповідує принцип любові до людини, природи, світу загалом, право людини на власний погляд і розуміння особистого вибору життєвих шляхів і засобів.

У подальшому проблема почуття відповідальності у діяльності людини розглядалась різними мудрецами залежно від їх філософського розуміння внутрішньої та зовнішньої свободи індивіда, детермінованості його поведінки. Співвідношення «детермінізм – відповідальність» стало центральним ланцюгом у процесі аналізу проблеми почуття відповідальності у діяльності людини для різних напрямів новітньої філософії. Так, для критичної філософії історії основним завданням індивіда є збереження внутрішньої свободи та незалежності як умова почуття відповідальності.

Дослідження сутності та змісту категорії почуття відповідальності у діяльності людини вимагає визначення наукових підходів до розуміння і власне відповідальності, і похідного від неї концепту – соціальної відповідальності.

Почуття відповідальності у діяльності людини належить до складних системних об'єктів дослідження. Його складність, комплексність і багатоаспектність, водночас соціальний характер зумовлюють необхідність цілісного, усебічного з'ясування. Дослідницька стратегія, що простежується в основі комплексного підходу, ґрунтується на методологічних принципах: обґрунтування загальної теоретичної концепції; розроблення чільних понять і категорій, що сприяють єдності підходу до об'єкта дослідження.

Два найвідоміші регулятори поведінки людей – мораль і право – є одночасно і підґрунтям, і складовими почуття відповідальності у діяльності людини. Розглядаючи структуру окресленого почуття відповідальності,

зауважимо, що воно не може бути безособистісним й поза соціумом. Будь-яка діяльність у соціумі передбачає конкретного носія, отже суб'єкт соціальної дії, що усвідомлює її можливі наслідки, є автоматично й суб'єктом вищезгаданого почуття відповідальності.

Оскільки безліч соціальних дій виконується чималою кількістю різноманітних суб'єктів, зрозуміло, що суб'єктом зазначеного почуття відповідальності можуть бути й індивід, родина, соціальна група, трудовий колектив, інституція громадянського суспільства, народ, державні органи та держава загалом, нарешті людство як сукупний суб'єкт діяльності та почуття відповідальності. Це означає, що почуття відповідальності у діяльності людини може набувати і особистісного, і колективного або солідарного характеру.

За психологічною мотивацією суспільних дій суб'єкт почуття відповідальності структурується на такі внутрішні елементи, як:

а) усвідомлення суб'єктом свого соціального призначення та вимоги діяти відповідно до усталеної ціннісної системи соціальної групи та всього суспільства;

б) перманентний самоконтроль суб'єкта в процесі здійснення соціальних дій, усвідомлення їх позитивних і негативних наслідків і для суспільства, і для себе, самооцінка та самозвіт за ціннісними суспільними критеріями;

в) усвідомлення необхідності та перспективних результатів соціальної кооперації;

г) соціально активна діяльність суб'єкта, що власне й призводить до виникнення почуття відповідальності у діяльності людини.

Залежно від суб'єкта розрізняють дві основні форми почуття відповідальності у діяльності людини – індивідуальне та інституційне (колективне). Останнє може набувати форми групової відповідальності певної соціальної групи та колегіальної відповідальності певного державного органу влади.

1.3 Феномен почуття відповідальності у діяльності людини в системі цінностей соціальної та демократичної держави: філософсько-правовий аспект

Оскільки основою почуття відповідальності у діяльності людини є динамічна система цінностей індивіда, певної асоціативної організації та суспільства, у контексті цієї дисертації доцільно проаналізувати феномен почуття відповідальності в системі суспільних цінностей соціальної та демократичної держави.

Для цього насамперед необхідно зосередити увагу на антропологічній природі, витоках і сутності ціннісної системи суспільства, її взаємозв'язку з інтересами та інстинктами людини.

Перефразовуючи думку Арістотеля, зазначимо, що людина – істота біологічна, соціальна і політична. На первинному рівні головним рушієм людини як біологічної істоти є інстинкти. Філософія визначає інстинкт (від латинського «стимул», «спонукання») як природний потяг, притаманну роду та виду вроджену (спадкова) схильність до певної поведінки або способу дій. Згідно з висловлюваннями Б. Паскаля, інстинкт – це внутрішній досвід, що ґрунтується на інтуїції [83, с. 87].

Вивчаючи роль інстинктів у поведінці, У. Мак-Дугал висунув «гормічну» (від грецького «hormae» – бажання) теорію, згідно з якою саме вроджені інстинкти є основою й причиною соціальної та політичної поведінки людини. Згідно з твердженням ученого індивід наділений вітальною енергією, що виявляється у «горме» – інтуїтивній силі, що активізує людиною й реалізується у дії інстинктів. Дія інстинкту містить афективну (рецептивну), центральну (емоційну) та аферентну (рушійну) частини. Їх внутрішні вияви – неусвідомлені емоції, що впливають на свідомість і детермінують людську поведінку [84].

Первинними інстинктами В. Троттер називає інстинкт самоствердження, харчування, статевий та стадний [85]. У теорії У. Мак-Дугала – це інстинкти боротьби, самозбереження, репродукування роду, стадності. Відповідно до наукової позиції З. Фрейда вся сукупність інстинктів зводиться до двох основних – Еросу (інстинкт кохання й творення) й Танатосу (інстинкт смерті та руйнування) [86]. Очевидно, що фрейдівський Танатос за своєю агресивною сутністю наближений до троттерівського інстинкту боротьби та макдугласівського інстинкту самоствердження.

Інстинкт викликає бажання як потребу у відповідних ресурсах життєдіяльності (благах), і допоки ця потреба не виходить за межі фізіологічного існування, людина залишається істотою біологічною, як і всі інші високоорганізовані живі організми.

Потреби соціальної кооперації, інформації та спілкування вимагають тісної взаємодії з іншими представниками біологічного виду. Такі потреби характерні для істоти соціальної – коло соціальних видів на планеті порівняно невелике й поряд із людиною тут можна визначити і окремі види ссавців, і бджіл, мурашок. Нарешті потреба саморозвитку – пізнання, визнання, самореалізації – зумовлює бажання індивіда впливати на оточення, створювати нові сенси, перетворювати світ, і ця політична сутність людини є характерною ознакою її унікальності в біологічному світі. Задоволення інстинктивних потреб відбувається отриманням відповідного матеріального, інформаційного, духовного тощо ресурсу життєдіяльності.

Інстинктивно зумовлене бажання людини отримати певний ресурс життєдіяльності прийнято визначати категорією «інтерес», що від латинського «interest» (має значення, важливо) означає притаманне людині ставлення, що виражає позитивну або негативну її спрямованість на задоволення людських потреб [87, с. 260–261]. Отже інтерес – це дія щодо задоволення потреби у певному ресурсі життєдіяльності.

Принциповим є розуміння дефіцитності ресурсів життєдіяльності, причому відповідно до структури інстинктивних потреб людини ресурсами життєдіяльності є не тільки ресурси матеріального характеру (їжа, вода, одяг, гроші тощо), але й ресурси комунікативні (інформація, спілкування, знання) та духовні (вірування, самоствердження). В ідеальних умовах невичерпності споживання певного ресурсу людина не відчуватиме ані бажання, ані інтересу до того, що вона отримує без жодних зусиль, оскільки її інстинкт задовольняє таку потребу автоматично (наприклад, дихання). Однак, у реальному житті більшість ресурсів життєдіяльності має більшою чи меншою мірою дефіцитний характер. Дефіцит певного ресурсу життєдіяльності однозначно перетворює його на цінність, а сукупність найголовніших цінностей певного соціуму є його ціннісною системою.

Зауважимо, що за різних історичних, географічних умов ієрархію суспільних цінностей складатимуть зовсім різні дефіцитні ресурси життєдіяльності людини. Якщо ж розглядати сукупність потреб (а людина завжди має велику кількість одночасних потреб), автоматично отримуємо сукупність цінностей. Їх ієрархію (найбільш узагальнено – систему суспільних цінностей певного соціуму) детермінуватимуть два фактори: ієрархія потреб і дефіцитотворчий вплив на ресурси життєдіяльності людини історичних, природно-географічних, демографічних та інших факторів.

Найвідомішу класифікацію потреб у формі ієрархічної піраміди презентував А. Маслоу [88]. Згідно з цією п'ятиступеневою класифікацією, людина прагне послідовно задовольнити потреби фізіологічного рівня, власної безпеки, соціального та соціетального характеру та потреби самоактуалізації або саморозвитку.

Задоволення інтересів потребує ресурсів життєдіяльності – матеріальних, комунікативних і духовних благ – більше або менше (за різних історико-природних обставин і умов), але завжди дефіцитних. Оскільки прагнення кожного до концентрації всіх дефіцитних благ-цінностей обумовлене генетично

на рівні інстинктів, у суспільстві виникає загроза переходу до стану «війни всіх проти всіх» (Т. Гоббс), що викликає необхідність у створенні механізму раціонально-справедливого розподілу дефіцитних благ.

Так виникає влада вождя, що контролює і розподіляє їжу та інші матеріальні ресурси життєдіяльності і виступає гарантом безпеки спільноти (одночасно з здатністю відібрати життя в окремого індивіда); шамана, що володіє виключним правом надавати комунікативні та духовні блага. Врешті-решт із необхідності централізованого впорядкування ресурсів життєдіяльності людської спільноти виникає державна влада.

Ціннісна суспільна система виникає на основі необхідності задоволення індивідуальних людських інстинктів, потреб ресурсами життєдіяльності (благами), які завжди дефіцитні. Для запобігання «війни всіх проти всіх» інститут соціальної відповідальності влади є дієвим механізмом раціонально справедливого розподілу благ, що вважаються дефіцитними.

З уваги на суспільні цінності, як зазначає О. Сушинський, відповідальність реалізується у формі волевиявлення, коли інституція, яка утілює певний вид публічної влади, відповідає за реалізацію потреб та інтересів суспільства (громадян) або самоусувається («відповідальність до» як самосанкція чи імасанкція), або усуває іншу від виконання певних функцій та повноважень («відповідальність від» як інтерсанкція). Індивід чи інституція загалом може висловлювати власну позицію щодо розвитку подій та актів, виражаючи своє ставлення до них і насамперед незгоду у формі «самосанкції» (імасанкції), публічно заявивши про самоусунення від виконання своїх обов'язків та функцій, а не тільки вимагати це від інших інституцій тощо [25, с. 82–83]. В. Бульба пов'язує виникнення соціальної відповідальності із суспільними цінностями, які детермінують діяльність і поведінку учасників суспільних відносин [34, с. 71].

Політична філософія найтісніше пов'язує відповідальність зі свободою – однією з найважливіших цінностей демократичного суспільства й соціальної

держави. Окрім того, сформована й закріплена ціннісна суспільна система де-факто окреслює відповідні межі індивідуальної свободи й соціальної відповідальності. Соціальна відповідальність виконує роль того ж інституту, що не дозволяє перетворити свободу на свавілля.

Тому, правомірно буде розглядати почуття відповідальності як базовий механізм реалізації сучасних соціальних і демократичних цінностей [89, с. 34].

Почуття відповідальності у діяльності людини є результатом соціалізації, що з позицій біхевіоризму розглядається як процес, котрий формує та обмежує індивіда для того, щоб він міг безпроблемно увійти в суспільне життя. Сучасні погляди на соціалізацію пов'язані з виникненням моделі взаємозалежності людини та суспільства, світу загалом.

Отже, на нашу думку, в подальшому у цьому дослідженні термін «цінності» слід розуміти як духовне формоутворення, що виявляється через моральні та естетичні категорії теоретичної системи, утопічні образи, суспільні ідеали тощо і є критерієм оцінки дійсності людиною, джерелом смислоутворювальної основи людського діяння. Цінність охоплює життєвоназначущі предмети, природні утворення, продукти людської діяльності [29, с. 432–433].

Як відзначає С. Іваненков, «бути соціалізованим означає стати свідомим та відповідальним за все, що відбувається у світі» [90, с. 32]. Однак, тут слушно навести зауваження з цього приводу О. Єлисеєва стосовно того, що особистість не стільки має відповідальність, скільки реально втілена самовідповідальність [91].

Як відомо, формування особистості відбувається трьома шляхами: стихійно, під впливом некерованих соціальних і соціально-політичних чинників («виховання вулиці», агресивність епохи первісного накопичення капіталу тощо); рефлекторно, в процесі саморегуляції особи (самовиховання, самоосвіта, свідоме прагнення певної соціальної чи політичної мети); цілеспрямовано в

ході реалізації державної політики з гуманітарного, естетичного, соціального виховання людини, прищеплення їй патріотизму, любові до Батьківщини тощо.

Перший із цих факторів наймасовіший і абсолютно некерований, другий – притаманний незначній частині найбільш вольових членів суспільства, що прагнуть самореалізації та активної ролі у суспільно-політичному житті, третій – вимагає послідовної цілеспрямованої гуманітарної просвіти населення з боку органів державної влади.

Цю тенденцію відзначає й Х. Хачатурян. На його думку, державне управління в контексті новітньої системи соціальних відносин набуває соціоцентричних і гуманоцентричних форм, адже як чільний вектор свого розвитку спрямований на максимальну реалізацію інтересів об'єкта управління, насамперед на створення умов для самоактуалізації кожного [92, с. 77]. В такому аспекті доцільне дослідження виявів і механізмів формування почуття відповідальності у діяльності людини в системі суспільних цінностей сучасної демократичної соціальної правової держави, котрі є активними чинниками детермінації поведінки та діяльності людини, соціальної групи та суспільства загалом.

Суспільні цінності можна класифікувати за різними рівнями функціонування. Як правило, виокремлюють три рівні: базових (загальносуспільний рівень), рольових (соціальногруповий рівень) та ситуативних (особистісний рівень) цінностей [93]. Однак, на нашу думку, від початку третього тисячоліття ця типологія має бути модернізованою. Приміром, С. Хантінгтон переконаний, що в сучасному світі головним критерієм розбіжностей між людьми стає їх культурна приналежність до певної цивілізації, або ідентичність, що охоплює лінгвістичні, етнічні, історичні, релігійні, інституційні елементи. Вчений стверджує, що «люди визначають свою ідентичність за допомогою того, чим вони не є» [94], тобто що більше людина пізнає світ, то краще відчуває власну унікальність, намагається захистити свою систему цінностей.

Останні три століття домінування західноєвропейської цивілізації у світовій політиці, на думку політолога, призвели до помилкової думки щодо універсальності й виключної «правильності» західних цінностей для всього людства. Крім того, широкомасштабна ціннісна експансія Заходу, намагання нав'язати людству власний світогляд, інститути та форми політичної діяльності призвело до неминучої зворотної реакції інших цивілізацій, які вимушені захищати свої цінності. Тому зіткнення цивілізацій прогнозується неминучими через фундаментальні розбіжності в усталених цивілізаційних цінностях та агресивне нав'язування західною цивілізацією своїх цінностей (насамперед, цінностей індивідуалізму та збагачення) як «загальнолюдських», що автоматично ставить цінності інших цивілізацій у розряд «другорядних» або й навіть «шкідливих», якщо вони якоюсь мірою «недемократичні» [95].

Зважаючи на цивілізаційну концепцію, можна говорити вже про чотирирівневу класифікацію функціонування суспільних цінностей та ролі й функцій почуття відповідальності у діяльності людини на кожному з них: рівень базисних, цивілізаційних цінностей; рівень загальнодержавних, суспільних цінностей; рівень групових, рольових цінностей; рівень персональних, ситуативних цінностей.

Високе почуття відповідальності суб'єктів соціальних дій цього рівня – глав держав, політиків міжнародного рівня, дипломатів – полягає в дотриманні миру як найвищої цінності сучасності, підкоренні національних і вузьких політичних інтересів вимогам виживання та прогресу всього людства. Для пересічного громадянина цінності цього рівня є факторами самоідентифікації, усвідомлення своєї причетності до певної цивілізації, культури, держави.

Групові або рольові цінності формуються на базових і суспільних, відображають соціальний статус особистості: її приналежність до певної соціальної групи, професійної касты, соціального прошарку. Такі цінності формуються в процесі соціалізації: під час виховання, освіти, у власній родині

та трудовому колективі. Вони мають забезпечити реалізацію потреб третього та четвертого рівня піраміди А. Маслоу [88].

Система таких цінностей різноманітна і достатньо багатозначна, адже для окремих соціальних груп вона різна. Це можуть бути цінності служіння Батьківщині, офіцерська честь і патріотизм, національна гідність; цінності моральні: справедливість, принциповість, чесність, порядність; професійні: компетентність, організованість, дисциплінованість тощо.

Як зазначає С. Карпухін, загальні вимоги відповідальності у діяльності людини та її принципи перекладаються мовою рутинних справ крізь моральні норми. Особистість, для якої ці норми – законом життя, діє вільно, природно й морально, тому що по-іншому не може. Й щосильніше розвинуте почуття відповідальності, то вищий рівень збігу особисто бажаного та суспільно необхідного [96].

Рольова відповідальність промовисто свідчить про рівень громадянської зрілості суб'єкта соціальної взаємодії. Наскільки цей індивід здатний розставити національні, професійні та особистісні пріоритети, наскільки готовий відстоювати національні інтереси та національну державну політику, настільки високий його рівень соціальної відповідальності.

Специфіка відповідальності цього рівня полягає в тому, що вона поширюється не тільки на конкретну діяльність, а й на поведінку людини поза сферою предметної діяльності відповідно до обраної соціальної ролі.

Відтак слід говорити не просто про поведінку, яка зовнішньо відповідає певним ціннісним вимогам, законодавчим і підзаконним актам, службовим приписам і суспільним нормам і традиціям, а йдеться про внутрішню потребу вчиняти відповідно до цих норм без тиску ззовні. Адже виконання моральних норм неможливо забезпечити жодним приписом, настановою чи тиском. Єдиним регулятором моральності вчинків та дій на цьому рівні залишається відповідальність у діяльності людини.

На рівні ситуативних цінностей людина щоденно робить той чи інший вибір, реалізуючи власні інтереси. Водночас часто ситуативні цінності можуть суперечити цінностям вищого рівня.

Відповідальність на рівні ситуативних цінностей свідчить про ступінь громадянської зрілості людини, її цілісного гуманітарного розвитку, здатності усвідомлювати та реалізувати державну політику на рівні конкретної діяльності. Ті ситуативні цінності, що обираються суб'єктом соціальної дії, в такому разі виступають як уособлення політичних сил самого соціального суб'єкта, елементів його політичної свідомості та культури.

Стійкість і стабільність будь-якої держави залежить від того, наскільки гармонійно поєднані у відповідному суспільстві цінності всіх рівнів. Так, базисні та суспільні цінності, сформовані в ході розвитку державності, виступають чинниками цивілізаційної та загальнодержавної самоідентифікації. Групові норми та традиції є чинниками порозуміння й стабільності. Персональні цінності, що перебувають у гармонії з груповими, суспільними та цивілізаційними, обумовлюють задоволення громадян власним життям. Наприклад, розпад колишнього СРСР уможливився через фактичне руйнування цілісної ціннісної системи суспільства, коли такі групові та персоналізовані цінності, як демократія, свобода, права людини, зазнали чималого конфлікту із офіційними, загальнодержавними.

У будь-якій соціальній дії можна визначити кілька складових феномена почуття відповідальності у діяльності людини. Як правило, таких складових може бути три-чотири: моральна, політична, правова, професійна.

Моральна – оскільки суб'єкт соціальної дії зіставляє власний вчинок із усталеними моральними нормами – робить щось сумлінно чи вчиняє проти власної совісті. Моральна відповідальність спрямовує людину на повагу суспільних цінностей, їх обстоювання, змогу жити відповідно до законів добра й справедливості.

Правова – адже відповідальна людина одночасно ще й намагатиметься не порушувати законодавчі приписи, встановлені в державі, і поважатиме їх. Правова відповідальність індивіда полягає у знанні й дотримуванні законодавства в повсякденному житті та власних діях.

Політична – позаяк людина живе в суспільстві та її життя невіддільне від політики (згадаймо відомий крилатий вислів «якщо ви не цікавитесь політикою, то вона обов'язково зацікавиться вами»).

У контексті нашого дослідження особливої уваги заслуговує саме те почуття відповідальності, яке полягає в якісному та своєчасному виконанні обов'язків людиною. У повсякденному житті складно уявити таку соціальну дію, яка б відповідала лише одному з видів відповідальності, оскільки неможливо виконати певні дії без огляду на те, чи дозволені такі дії законом, моральними настановами, виробничими вимогами, нарешті суспільною думкою. Тому, як правило, феномен почуття відповідальності у діяльності людини передбачає єдність одиничного й цілого, особистого й суспільного та має інтегрований характер.

Звичайно, людина є носієм цінностей кожного з визначених вище рівнів. На рівні людської психіки вони формуються в певні групи, що отримали назву ціннісних установок, або ціннісних орієнтацій. На відміну від цінностей, надіндивідуальних за своєю суттю, ціннісні орієнтації виступають засобом ідентифікації, залучення особистості до певної спільноти через формування її прихильності до відповідних суспільних ідеалів, духовних пріоритетів, суспільних вимірів буття. У вітчизняній політико-філософській думці під ціннісними орієнтаціями розуміється «особливий компонент духовного світу людини, який є наслідком вільного обрання ціннісних переваг» [29, с. 433].

Ціннісні орієнтації виступають основою цілепокладання феномена почуття відповідальності у діяльності людини, визначають її потреби та інтереси, зазнаючи зворотного впливу. Найбільш вагомими можна вважати такі форми ціннісних орієнтацій людини: політичні орієнтації (ідейна

переконаність, патріотизм, вірність Вітчизні тощо); правові орієнтації (законослухняність, правова освіченість тощо); релігійні орієнтації (віра, відвідування церкви, слідування релігійним приписам та обрядам тощо); моральні орієнтації (ідеали добра, справедливості, честі, гідності); естетичні та культурні орієнтації (знання рідної історії та культури, художній смак, відчуття прекрасного тощо).

Хоча ціннісні орієнтації притаманні кожному, однак науковці відзначають три основні групи (архетипи) за ознаками готовності відстоювати ціннісну систему суспільства [96]. Так, до першої групи входять індивіди, які орієнтуються насамперед на цінності вищих рівнів, є носіями високої моральності та готові активно обстоювати суспільну і власну систему цінностей. Друга група складається з людей, що орієнтуються на цінності середнього рівня, пасивні (у політичному сенсі – абсентеїстичні), виявляють неготовність відстоювати власні та суспільні цінності та схильність до конформізму. Третя група орієнтована на ситуативні цінності і відкрито (на рівні контркультури) або приховано протистоїть суспільним цінностям.

Ціннісні орієнтації безпосередньо корелюються з рівнем почуття відповідальності у діяльності людини. Так, індивіди першого архетипу є носіями високої відповідальності, другого – слабкої (середній та низький рівні) відповідальності, третього – низької.

Узагальнюючи філософсько-правові погляди щодо розуміння феномена почуття відповідальності у діяльності людини в системі цінностей соціальної та демократичної держави, зазначимо, що ціннісна система суспільства як філософсько-правова категорія закріплена у формі ціннісних орієнтацій громадян, є основою сталості держави. Така ціннісна система складається з цінностей чотирьох рівнів: базисного, загальнодержавного, групового та персоналізованого, які в демократичних і стабільних країнах перебувають у гармонійній єдності. Почуття відповідальності постає як ефективний інструмент реалізації суспільних цінностей у життєдіяльності людини,

відображає її громадянськість і моральність. На кожному з ціннісних рівнів відповідальність людини має різне соціальне навантаження та виконує неоднакові соціальні функції.

Європейський вектор зовнішньої політики України зумовлює й наше наближення до європейських цінностей людиноцентризму, коли громадянин має стати в центрі державної політики. На цьому також наголошують автори навчального посібника «Основи європейської та євроатлантичної інтеграції України», котрі серед найголовніших цінностей духовного відродження України називають чесну й професійну владу з високим ступенем політичної відповідальності, повне очищення від корупції, створення таких «правил гри» у вигляді стабільної законодавчої бази, що сприяє детінізації та швидкому розвитку виробництва, а також підкріплене дієвими механізмами право людини на захист від сваволі та маніпулювання [97]. На це має також бути спрямована діяльність кожного, хто усвідомлює високий ступінь своєї відповідальності.

Стабільність суспільства можлива лише за умов цілісності ціннісної системи та високого рівня відповідальності і пересічних громадян, і представників органів державної влади. У будь-якій соціальній дії можна визначити кілька складових почуття відповідальності. Як правило, таких складових може бути три-чотири: моральна, політична, правова, професійна.

Почуття відповідальності у діяльності людини виступає центральною ланкою механізму, який забезпечує усунення неузгодженості, дезорганізації в суспільному житті, вирішення суперечностей та конфліктів між учасниками суспільних відносин на підставі забезпечення нормативного регулювання цих відносин.

З точки зору соціального механізму почуття відповідальності у діяльності людини ґрунтується на формуванні та нормативному закріпленні певних дій суб'єктів суспільних відносин як обов'язків, а також на можливості застосування соціального примусу (в різних формах) у випадку невиконання цих обов'язків. Почуття відповідальності як внутрішня якість особи – складне в

структурному сенсі явище, що охоплює: а) усвідомлення необхідності діяти відповідно до суспільних вимог і норм як соціальних цінностей; б) передбачення наслідків вибору, рішень і дій; в) критичність і постійний контроль за своїми діями, урахування їх наслідків для інших людей; г) готовність відповідати за свої дії.

Висновки до першого розділу

Проаналізувавши та узагальнивши філософсько-правові засади дослідження почуття відповідальності у діяльності людини, нами зроблено спробу з'ясувати ступінь наукової розробленості окресленої теми.

Проблема почуття відповідальності у діяльності людини, попри значну кількість наукових праць у різних галузях знань, досі доволі актуальна серед дослідників, які усвідомлюють, що у сферах суспільних взаємин, де відповідальність застосовується як соціальний регулятор, простежуються соціальні негаразди.

Уперше осмислити проблему почуття відповідальності у діяльності людини намагалися представники філософії античності. У наш час під час дослідження суті цього почуття відповідальності виникла майже парадоксальна ситуація. Філософи, які вивчають в основному загальнометодологічні проблеми почуття відповідальності, не зважають на особливості цього феномена у його певних виявах, фахівці ж інших наук, акцентуючи на вивченні специфіки почуття відповідальності в конкретних суспільних взаєминах, вважають другорядним загальнометодологічний, теоретичний погляд на почуття відповідальності. Тому у науці не сформована цілісна концепція почуття відповідальності у діяльності людини.

У науковій літературі є безліч підходів до розуміння почуття відповідальності у діяльності людини. Проаналізувавши деякі визначення,

можемо констатувати, що почуття відповідальності у діяльності людини як форма урегулювання поведінки дихотомічне і означає сумлінне, відповідальне, ретельне ставлення до своїх учинків (поведінки), а за порушення прав або інтересів інших осіб, невиконання обов'язків і суспільної ролі стосовно інших – настання негативних для цього суб'єкта наслідків.

Почуття відповідальності у діяльності людини як багатовимірний, багатоструктурний соціальний феномен і неодмінна складова суспільних відносин, його регулятор на всіх стадіях розвитку суспільства вивчається представниками різних галузей наук, здебільшого у межах предмета кожної з них. Таке почуття відповідальності виникає незалежно від його усвідомлення людиною. Однак за неусвідомлення відповідальності виникає зовнішній примус, що спричиняє обмеження волі й свободи індивіда. І тільки за усвідомлення відповідальність стає соціальною. Соціальна відповідальність полягає у тому, що людина може вибрати з безлічі варіантів власної поведінки найсприятливіший і для себе, і для суспільства.

Почуття відповідальності у діяльності людини є філософсько-правовою, теоретико-історичною та соціально-правовою категорією, що відображає ціннісний аспект суспільних відносин, які виникають на взаємозустрічних напрямках відповідальності «людина – суспільство – держава». Значущість ідеї соціальної держави зміщує акцент і наукових досліджень, і політичної практики з відповідальності у діяльності людини на соціальну відповідальність суспільства і людини.

Категорія «почуття відповідальності» у соціогуманітарній науці обґрунтовується і у взаємозв'язку із поняттям «людина», залежно від когнітивних станів людини, її поведінки, обов'язків перед іншими тощо.

Мислителі розуміли почуття відповідальності здебільшого як свободу вибору, волі, засобів існування.

У загальному розумінні почуття відповідальності у діяльності людини – це поняття, що відображає об'єктивний історично-конкретний характер

взаємин між особою, колективом, суспільством стосовно свідомого здійснення висунутих взаємних вимог. Уперше проблему почуття відповідальності у людській діяльності озвучили античні філософи. Аналіз категорії «почуття відповідальності» у філософії був спрямований на розгляд його як форми взаємозв'язку особи та суспільства. Відтак вивчалися джерела почуття відповідальності та його історичні вияви, проблема співвідношення об'єктивного та суб'єктивного в цьому феномені. Категорія почуття відповідальності у діяльності особи нерозривно була пов'язана з проблемами моралі та права. Сучасні філософи зазначають, що у теоріях моралі виокремлено мінімум три позиції: аристотелівську, кантівську, утилітаристську.

Філософи розуміють почуття відповідальності у діяльності людини не тільки як суб'єктивний феномен, індивідуалізацію чи встановлення кордонів собі. Удосконалення взаємин зі світом, іншими людьми, соціумом мають спиратися і на етику обов'язку, яка також дотримується принципу любові до людини, природи, світу загалом, визнає право людини на власний погляд і розуміння особистого вибору життєвих шляхів і засобів.

У подальшому проблема почуття відповідальності у діяльності людини розглядалась різними мислителями залежно від їхнього філософського розуміння внутрішньої та зовнішньої свободи індивіда, детермінованості його поведінки. Співвідношення «детермінізм – відповідальність» стало центральним ланцюгом у процесі аналізу проблеми почуття відповідальності у діяльності людини для різних напрямів новітньої філософії. Так, для критичної філософії історії основним завданням індивіда є збереження внутрішньої свободи та незалежності як умова почуття відповідальності.

Дослідження сутності та змісту категорії почуття відповідальності у діяльності людини вимагає визначення існуючих наукових підходів до розуміння і власне відповідальності, і похідного від неї концепту – соціальної відповідальності.

Почуття відповідальності у діяльності людини належить до складних системних об'єктів дослідження.

Концепт «почуття відповідальності у діяльності» дещо обмежується сферою взаємовідносин особи та суспільства, а відтак не зважає на такі аспекти, як почуття відповідальності людини за своє життя або ж почуття відповідальності держави за оптимальний розвиток особистості. Почуття відповідальності виникає разом із соціумом теоретично означає єдність людини з суспільством і природою. Людина, прагнучи реалізувати свої інтереси, відповідає за свої дії, бо вони стосуються інтересів інших.

Два найзначущіші регулятори поведінки людей – мораль і право – є одночасно і підґрунтям, і складовими почуття відповідальності у діяльності людини. Розглядаючи структуру цього почуття відповідальності, зауважимо, що воно не може бути безособистісним й поза соціумом. Будь-яка діяльність у соціумі передбачає конкретного носія, отже суб'єкт соціальної дії, що усвідомлює її можливі наслідки, є автоматично й суб'єктом вищезгаданого почуття відповідальності.

Оскільки безліч соціальних дій виконується значною кількістю різноманітних суб'єктів, зрозуміло, що як суб'єкт зазначеного почуття відповідальності можуть виступати й індивід, родина, соціальна група, трудовий колектив, інституція громадянського суспільства, народ, державні органи та держава загалом, нарешті людство як сукупний суб'єкт діяльності та відповідальності. Це означає, що почуття відповідальності може мати і особистісний, і колективний або солідарний характер. За психологічною мотивацією суспільних дій суб'єкт почуття відповідальності у своїй діяльності структурується на такі внутрішні елементи, як:

а) усвідомлення суб'єктом свого соціального призначення та вимоги діяти відповідно до усталеної ціннісної системи соціальної групи та всього суспільства;

б) перманентний самоконтроль суб'єкта в процесі здійснення соціальних дій, усвідомлення їх позитивних і негативних наслідків і для суспільства, і для себе, самооцінка та самозвіт за ціннісними суспільними критеріями;

в) усвідомлення необхідності та перспективних результатів соціальної кооперації;

г) соціально активна діяльність суб'єкта, що власне й призводить до виникнення почуття відповідальності у діяльності людини.

Залежно від суб'єкта розрізняють дві основні форми почуття відповідальності – індивідуальне та інституційне (колективне). Останнє може набувати форми групового почуття відповідальності певної соціальної групи та колегіального почуття відповідальності певного державного органу влади.

Узагальнюючи філософсько-правові погляди щодо розуміння інституту почуття відповідальності у діяльності людини в системі цінностей соціальної та демократичної держави, зазначимо, що ціннісна система суспільства як філософсько-правова категорія закріплена у формі ціннісних орієнтацій громадян, є основою сталості держави. Така ціннісна система складається з цінностей чотирьох рівнів: базисного, загальнодержавного, групового та персоналізованого, які в демократичних і стабільних країнах перебувають у гармонійній єдності. Почуття відповідальності – ефективний засіб реалізації суспільних цінностей у житті людини, відображає її громадянськість і моральність. На кожному з ціннісних рівнів почуття відповідальності у діяльності людини має різне соціальне навантаження та виконує неоднакові соціальні функції.

Європейський вектор зовнішньої політики України зумовлює й наше наближення до західних цінностей людиноцентризму, коли громадянин має бути в центрі державної політики. На це повинна також спрямовуватися діяльність кожного, хто усвідомлює високий рівень своєї відповідальності.

Стабільність суспільства можлива лише за умов цілісності ціннісної системи та високого рівня почуття відповідальності і пересічних громадян, і

представників органів державної влади. У будь-якій соціальній дії можна визначити кілька складових почуття відповідальності. Як правило, їх може бути три-чотири: моральна, політична, правова, професійна.

Почуття відповідальності у діяльності людини – засаднича складова механізму, який усуває суспільну неузгодженість, дезорганізацію, сприяє вирішенню суперечностей та урегулюванню конфліктів між учасниками суспільних відносин на основі нормативного регулювання окреслених відносин.

Зважаючи на соціальний механізм, почуття відповідальності у діяльності людини ґрунтується на формуванні й нормативному закріпленні дій суб'єктів суспільних відносин як обов'язків, а також охоплює можливість застосування в різних формах соціального примусу за невиконання обов'язків. Почуття відповідальності як моральна якість особи – складне структурне явище, що охоплює: 1) усвідомлення необхідності діяти відповідно до суспільних вимог і норм як соціальних цінностей; 2) прогнозування наслідків вибору, рішень, дій; 3) критичність і контроль своїх дій, зважання на їх наслідки для інших; 4) налаштованість на відповідальність за свої дії.

З огляду на принципові характеристики почуття відповідальності у діяльності людини зазначимо, що визначальним його елементом є соціальна підсистема, виокремлена сукупністю інституційних, процесуальних, суб'єктних, об'єктних та інших частин, що мають промовисто виражений соціальний характер.

Почуття відповідальності у діяльності людини в дискурсі розбудови соціальної держави є системоутворювальним принципом, адже становлення такої держави свідчить про актуалізацію почуття відповідальності у діяльності людини і держави. Принципи соціальної держави реалізуються через феномен почуття відповідальності у діяльності людини та суспільства.

РОЗДІЛ 2

УЧЕННЯ ПРО ПРИРОДУ ПОЧУТТЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ В КОНТЕКСТІ ПРАВОВОГО ПІЗНАННЯ ТА У СУЧАСНІЙ ЦИВІЛІЗАЦІЙНІЙ ПАРАДИГМІ

2.1 Учення про природу почуття відповідальності у діяльності людини у контексті правового пізнання

Проблема праворозуміння, відтак – правозастосування, завжди виокремлювалася як важлива. Від розуміння права людьми залежить те, як вони його застосовуватимуть. Приміром, якщо нині в Україні є чимало ознак, які підтверджують прогалини у правокористуванні, то це засвідчує наявність недоліків і у праворозумінні. Зрозуміло, що повинно бути якесь основне правознавче питання, від з'ясування якого узалежнюється розуміння права у цілому.

На жаль, можна констатувати, що українська юридична наука в стані кризи, спричиненої кризою її методології. Тому чималу кількість правознавчих публікацій, згідно з доречним висловлюванням О. М. Костенка, в основному можна охарактеризувати продуктом «юридичної алхімії» [101, с. 72].

У такому ключі постає основоположне правознавче запитання: «Чи право є витвором природи, чи людей? Якою є участь природи і людей у правотворенні?». З цього виникають усі інші правознавчі питання. Є чимало підстав міркувати про те, що чільне питання правознавства достойно вирішували творці римського права, бо і нині воно видається вельми досконалим. З уваги на це потрібно особливо зацентувати на тому, як творці римського права (і Ульпіан, і Ціцерон) розглядали основоположне правознавче питання. У цьому контексті підкреслимо, що Гуго Гроцій указав на значущість ідеї про природне право в системі римського права. Окрім того, вивчаючи історію правознавства, зазначав, що правознавство – тоді наука, якщо не

заперечує участь природи у правотворенні. Мудрець зазначав, що вчені досі намагалися додати окресленій галузі науковості, але не змогли це зробити, та й, щоправда, це неможливо було здійснити по-іншому, ніж відокремивши те, що виникло в результаті установа, від того, що постає із природи [102, с. 52]. Така думка Гуго Гроція вельми актуальна, адже виникає потреба в оновленні української юридичної науки.

Неабияке значення для розвитку юриспруденції мала правова доктрина філософа Дж. Локка. На його думку, закони в державах зобов'язують не самі собою, не авторитетом, а через закон природи, що змушує підкоритися вищим і охороняти громадянський спокій; без такого закону зброєю правителі, можливо, і могли б змусити юрбу підкоритися, але не могли би зобов'язати її це зробити [10, с. 8]. Відтак мислитель підкреслював, що зобов'язання, яке виникає внаслідок громадянського закону, ґрунтується на законі природи. Ми не так змушені насилу коритися правителеві, а повинні це робити на засадах природного права [103, с. 40]. Загальновідомо, що локківська доктрина права про співвідношення природного закону і встановленого в державі (громадянського закону) ознаменована атрибутом Просвітництва, виконала визначальну роль у розвитку права західних країн. Це доводить її ефективність як науки, тобто її наукові пріоритети.

Проте розробка філософської правової концепції може бути успішною за зважання на фундаментальні зрушення у новітній філософській теорії, ті методологічні інновації, що повністю трансформують філософсько-світоглядний орієнтир. Про що саме мовиться? Розглянемо декілька філософських методологічних новацій, аналіз яких, на нашу думку, потрібний для правильного осмислення правореальності. Отже, сьогочасна філософія спонукає замислитися над проблемою можливості й потреби створити наукову світоглядну картину світу по-новому, зокрема соціального, частина якого – вимір суспільної правосвідомості й правослухняності. Хайдеггерівська ідея стосовно недоцільності формування картини світу (бо вона, на його думку,

передбачає те, що постає метафізичною сутністю для суб'єкта – того, хто спостерігає) нині популярна у контексті розроблення новітньої світосприйняттєвої концепції. Її засадниче положення – уникнення жорсткої дихотомії між об'єктом і суб'єктом. Соціальні реалії, зокрема правові, – це не сукупність об'єктивних артефактів і подій, які не залежать від «спостерігача», а «життя, що живе», «світ життя» (за Е. Гуссерлем). Людина «виявляє себе такою, що розпочинає й продовжує, творцем і творінням, продуктом і володарем навколишнього світу» [104, с. 143].

Попри спроби зарубіжних філософів, найперше західних, запозичили термін «об'єкт» із науки епістемології. Означена категорія досі упевнено виконує свою гносеологічну місію. Як уважає В. С. Стьопін [105], те, що досліджує, вчений перетворює на «об'єкт», забезпечуючи об'єктивність наукового знання. Інша річ, що використання таких категорій, як «об'єкт», «науковий об'єкт», «об'єктивність» у сьогочасній теорії здійснюється на основі закріплення оновленого типу раціональності, з огляду на виявлені обмеження методології відображення, дзеркальності, відсутність позначення «первинності» та «вторинності» під час пізнавального процесу.

Про потребу віднайти модерну концепцію розуму [106, с. 126–127] мовить німецький учений В. Вельш. Цю думку варто підтримати. Відтак підтвердження чи спростування раціоналізму в світоглядно-методологічних напрямках і науковості теорії, природно, стосується й істини. Нині когнітологія висловлює чимало думок щодо проблеми істини – від заперечення істини як втілення метафізичного абсолюту, який за межами людських міркувань, відтак – безсенсного й спрямованого проти культури (за С. Тулміним) [107], до спроби прочитати її по-новому. Згідно з твердженнями Р. Рорті, істина – «це найкоректніша і обґрунтована теорія», котрій не потрібна «відповідність реальності» [108]. А для П. Феєрабенда істина – це абстрактна потвора [109, с. 57–63]. Проте спроба забрати у поняття істини світоорієнтувальне значення натрапляє на опір.

На думку Г Кюнга, сьогочасні мислителі найперше остерігаються вже не нестачі знання істини, а його надміру. Вони зосереджено мислять не тільки над тим, що вірогідні теорії не відповідають дійсності, а й над обставиною, що чимало теорій, можливо, їй і відповідають [110, с. 48]. Для філософів-апологетів постмодернізму із Заходу проблема, пов'язана з істиною, не має артикульоване значення. У постмодернізмі єдинопредметністю є текст. Адже знак не має єдиного правдивого значення, бо володіє багатьма іншими, моральна дія не ознаменовує універсальний і повсякчас праведний шлях, але може розвиватися декількома однаково правильними способами.

Адепти гносеологічного плюралізму обстоюють думку, що у різних світах життя люди не знають істини про універсальний світ, не виокремлюються як правильні й справедливі репрезенти такого світу. Проте різні реальності – не підстава, щоб стверджувати про те, що ця множинність нівелює сенс питання щодо істини й хибності. Відтак наука як спосіб пошуку істини, спроба осмислити людину і світ має перейти на периферію культури, звільнивши місце іншим ставленням до реальності (довільне тлумачення, ігри, містичність тощо). В. А. Лекторський зазначає, що таких реальностей не може бути незліченно, кожна має свої критерії існування [111, с. 32].

Іншими словами, визнання «світів життя» і ефективності практик, зокрема юридичних, не нівелює «спрямованість на істину», попри те, що й не полегшує її пізнання. Під впливом нових отримані знання про об'єктивну істину демонструють певну обмеженість. Непереконливі й традиційні критеріальні виміри істини. «Практика – не критерій істинності. Яким би безглуздом це не було, проте істину можна виміряти тільки істиною» [112, с. 126]. Тобто її неодмінно довести не тільки експериментально, а й зробити це в теоретичному сенсі. Людина на стільки раціональна, на скільки створює явища, які не суперечать її цілям. Проте водночас вона ірраціональна, бо у мотивах її діяльності є те, що суперечить її меті. Тобто вона і раціональна, і ірраціональна. Цей начебто релятивістський висновок потрібно осмислити і

практикам юриспруденції [113, с. 52]. Поняття права багатозначне. Найперше право охоплює конкретний тип людських взаємин. Приміром, Арістотель мовив про стосунки в межах суспільного, політичного життя (*politike koinonia*). Право – це система норм (письмово зафіксованих (встановлені й опубліковані владою закони, статути) або тих, що виникають через звичаї (неписане, звичаєве право)), які упорядковують і регулюють поведінку людини [114, с. 43].

Також право передбачає не просто людські стосунки, а такі, що є зобов'язувальними [115, с. 5–6]. Їх не можна описати у фізіологічних або психологічних термінах. Право – певна «повинність», «належність» (*das Sollen*). Але право й відрізняється від зобов'язуючих норм саме інтенсивними засобами примусу [116, с. 195]. Право – публічна система примусу [117, с. 7], примусовий порядок [114, с. 45]. Тому підкреслимо, що «система права – це урегульована сукупність заходів, головна мета якої – поінформувати представників урядових структур, а також пересічних громадян про те, що можна робити і що ні» [118, с. 5]. Однак примус – це ще не достатня ознака правосистеми. Такі спрощені погляди висловлювали учені, які підтримували правовий позитивізм. Цю позицію обстоювали представники радянського права [119, с. 348], дещо сприймається й українською правовою думкою [120, с. 215].

Як примусовий порядок, право повинно ґрунтуватися на авторитеті, який визнають суб'єкти права. Право як закон не тільки утілює погрози, а й закріплює норми щодо захисту інтересів людей. «У тривалому аспекті право має охоплювати моральність та особисту зацікавленість»; і право, і моральне переконання взаємопідтримувальні [117, с. 9–10]. Утвердження обов'язковості норм права закріплює свобідне рішення, що має на меті або ні визнавати щось, підкорятися чомусь чи комусь. Воля людини – принцип її дій. «Людина – принцип учинків»; вона діє певним чином, коли вирішує щось робити. «Право – уприсутнення волі». Під правом розуміється така сфера буття людини, де взаємини урегульовуються постільки, поскільки люди перебувають у

зобов'язувальних стосунках і водночас взаємопротистоять як самостійні й свободні. Право систематизує взаємини між людьми або між людьми і спільнотою так, що виступає гарантом свободи самоздійснення особи.

Право закріплює доцільний порядок спільного життя, спрямований на досягнення справедливості, і тому встановлює стосовно кожного обов'язки, значущі саме для нього [121, с. 1188]. Справедливість же – це така специфікація стосунків між індивідами, коли вони самоусвідомлюються рівними щодо якогось раціонального принципу. Право – пропорційне, а сутність пропорції (analogia) – прирівнювання (isotes). То ж право орієнтоване на ідею справедливості зобов'язувальним порядком взаємовідношень всередині політичних і соціальних груп, або в їх об'єднанні. Справедливість же уможлиблюється там, де утверджена рівність перед законом (нормами), який уособлює раціональність спільного життя.

Філософія права, водночас як і філософська дисципліна, деталізує загальні філософські питання щодо сенсу людського існування та дій, вивчаючи право й державу. Правознавство з'ясовує особливості взаємозв'язків позитивного права. Філософія ж права спрямовує інтереси своїх досліджень до граничних основ права [116, с. 197]. Філософія права намагається відповісти на запитання щодо сутності, мети і значущості права, з'ясовуючи фундаментальні умови буттєвої людської уприсутненості [121, с. 1189]. Правознавство, вивчаючи позитивне, «чинне» право, аналізує його «як воно є» (як чинне).

Отож, філософія права, що також є і юридичною наукою, найперше відрізняється від правової догматики, яка, за висловлюванням Канта, становить догматичний метод чистого розуму без його передчасної критики. Догматик зважає на передумови, які сприймає істинними без попереднього перевірювання. Догматик права не порушує питання про сутність права, за яких умов, як здійснюється пізнання права. Проте це не доводить некритичність його мислення. Та навіть там, де правовий догматик пізнає критично, приміром, критично тлумачить законодавчу норму, то аргументує це, не переступаючи

межі правосистеми [122, с.1–2].

«Що є право?» – це запитання може бути неочікуваним для правознавця так само, як «Що таке істина?» – для логіка. «Що таке право, тобто, що закріплюють або закріплювали закони, юрист у змозі зазначити; але чи правдиві (справедливі – recht) веління таких законів, чи є загальний критерій, використовуючи який можна пізнати і правове, і неправове – це для юриста незвідане, якщо він хоч на нетривалий час не забуде про емпіричність і не намагатиметься знайти джерела окреслених суджень у чистому розумі задля того, аби сформувавши підґрунтя для позитивного законодавства. Емпіричне учення про право є прекрасною головою, але порожньою [123, с. 229–230].

Цей уривок із «Метафізики звичаїв» І. Канта, який є класичним, указує на неможливість відповісти «Що є право?» з допомогою лише емпіричних принципів. Принцип розмежування правового і неправового потрібно простежувати у не (або над-) емпіричному – у чистому (практичному) розумі. Означений критерій розмежування, або надемпіричний принцип осягнення правової емпірії, здатен сформувавши підґрунтя позитивному законодавству. Філософія права порушує питання саме про цей критерій (принцип). Вона вивчає право, яке воно повинно бути в розумінні принципів розуму. Оправданість права на раціональних підставах надає йому значущості. Право значуще за раціонального обґрунтування, відповідності критеріям практичної раціональності. Тоді формується визнання права людьми як засади спільного життя, що ґрунтується на свободі. З античності таке право вважається справедливим.

Коли І. Кант стверджував не лише про «праве» право, а й – неправе, то йшлося про те, що можна вважати певні норми позитивного права несправедливими, нерозумними (з огляду на практичну раціональність). Це припущення охоплює можливість оцінки позитивного права через принципи надпозитивного права (тому радянське правознавство не сприймало філософію права, називаючи її «буржуазною наукою» до 1987 р. [119, с. 349]). Але це,

своєю чергою, доводить, що право не виокремлюється тільки як чинні правові норми, закон у сенсі позитивного права (бо підтверджується те, що за межами останнього). Часто так визначають предмет філософії права. «Предмет філософії права – право в його відмінності й співвідношенні із законом» [124, с. 10].

Право постає з громадянських потреб. Тому в контексті рівнів організації взаємодії певної кількості людей можна мовити про різновиди норм права. Дещо загальніші норми, що охоплюють більші за кількістю спільноти, сильніші ніж ті, котрі урегульовують взаємодію представників менших груп. Так перетинаються дві правові традиції: і англійська, і німецька. Приміром, в англійському словникові закріплено: «Право (entitlement) – система норм права (правопорядок), які урегульовують взаємини людей, їхні відносини з певними інстанціями і між ними... Право (law), позитивне право у загальному – система норм, встановлених суверенною державою» [125, с. 484]. Отож, англійська правова традиція охоплює два різні терміни для позначення неоднакових правих рівнів. Та зауважимо, що на другому рівні право визначається як система. Наприклад, Гегель у «Філософія права» стверджує, що виникає право на державному рівні, де захищаються спільні інтереси [126, с. 60]. Однак це дає змогу критикам Гегеля зазначити про недооцінювання участі індивіда у праві й удосконаленні правових норм.

Виваженішу оцінку права дав Т. Оноре, зазначаючи, що ефективна правова система полягає у рівновазі погроз і обіцянок, а також моральних аспектів, які нав'язує держава, і тих, які є на розсуд особи. Вона повинна віднайти такий компроміс між цінностями, що уможливив би мирне і безпечно спільне життя людей із різними моральними, політичними та соціальними пріоритетами [127, с. 108].

На нашу думку, це доводить те, що правові норми залежать від світогляду суб'єктів права. Такий зв'язок ймовірно розкрити через аналіз світоглядних філософсько-правових аспектів. Вона внаслідок порівняння традицій і напрямів

права, систем і видів намагається осмислити основи, спільні для виявів права у суспільстві, точніше – зрозуміти право системно. Але чи охоплює філософія права узгоджені світоглядні засади? Можливо, що одну філософію права розглядають люди з різними світоглядними орієнтирами. Однак вирішальну роль виконує те, що філософія права впливає на зміну світогляду, актуалізуючи нові цінності, поєднуючи їх так, що не доцільно сподіватися на таке від світобачення інших правноосіїв. Відтак у контексті розгляду світоглядних філософсько-правових засад слід загальніше осмислити питання про світоглядні основи філософського знання. З уваги на київську філософську світоглядно-антропологічну школу [128] спробуємо проаналізувати світоглядні філософсько-правові аспекти.

Методологічні принципи цієї школи детально виклав І. В. Бойченко [129].

Поняття філософського світогляду та теоретичної системи знань – справді доволі наближені за змістом. Але не тотожні. Для того, щоб з'ясувати їх відмінності, необхідно виокремити своєрідність світоглядних знань. Філософський світогляд – не лише пасивне світобачення реалій, а форма невпинних пошуків себе, свого покликання, основа реалізації людиною цього покликання. На думку І. В. Бойченка, як «наймолодша» з форм світоглядного осмислення історії, а отже – як породження суспільства, розвиненішого за ті, що зумовили міфологічне й релігійне історичне світобачення, філософський світогляд виявляє розгалуженість структури і багатство змісту [129]. Цією тезою можна охопити, на нашу думку, світогляд повною мірою. Бо не тільки відповідно до історичних поглядів, а й в інших пізнанневих сферах можна розгледіти поетапну зміну спочатку міфологічного світогляду на релігійний, згодом – релігійного на філософський. Про означені типи світогляду доцільно мовити як про історичні типи світогляду, розуміючи під цим переконання, домінуючі у суспільстві.

Філософське осмислення, як зазначалося, має світоглядний характер, спрямоване на вирішення смисложиттєвих проблем буття людини. Тому воно,

можливо, і повинно з певними застереженнями бути охарактеризовано філософським типом світогляду. Філософському розумінню світу притаманне, на думку І. В. Бойченка, домінування свідомої компоненти. Воно існує як самосвідомість історичних суб'єктів [129, с. 71]. Це, звісно, не означає, що філософському світоспогляданню не притаманний історичний процес стихійного начала, це не дає підстав, щоб недооцінювати його. Ще однією важливою рисою філософського історичного осягнення є те, що зіставлення в ньому людини і світу розглядається в «чистому» вигляді, зрілій, виявленій, а не латентній, прихованій чи перетвореній формі.

У контексті проведення аналогії з філософією політики, як і І. В. Бойченко [130, с. 27–29], можна стосовно філософії права стверджувати, що вона відрізняється від правознавчих спецгалузей не лише найвищим ступенем узагальнень (він характерний також для загальноправової спеціальнонаукової теорії (юриспруденції), макросоціологічної теорії права та загальноісторичної теорії права), а й характером узагальнень. Філософія осмислює право не як ціле, а у ключі основного філософського питання, через співвідношення свідомості й реальності, і суб'єкта, і об'єкта.

Світоглядність філософського споглядання правореальності виявляється у її осмисленні крізь зв'язки «людина – правовий світ», «суб'єкт – об'єкт права», «суб'єкт – об'єкт зобов'язань» з огляду на усі і розходження, і взаємопереходи суб'єкта й об'єкта дійсної правової діяльності. Такі знання не суто об'єктні, а навпаки, людиноцентричні [131, с. 384–391]. Відтак філософія права – галузь світоглядних знань, тобто таких, що сприяють людині у змінюванні найперше себе як виконавця політичної чи правової дії, допомагають постати свідомим суб'єктом певної політичної чи правотворчості.

Світоглядні філософські уявлення про право для людини не зовнішні. Вони набувають світоглядності лише інтериоризуючись. Іншими словами, тільки духовно закріплюючись, трансформуючись у правові ідеї та ідеали правового аспекту життя людини, її ставлення до правової реальності як свого

світу. Науковці зазначають [132, с. 463], що зв'язок світогляду зі знанням не означає їхню тотожність. Так окреслюється просвітительський погляд, його підґрунтя становлять уявлення про закони буття, попередньо окреслені філософією, а знання цих законів – світогляд – сукупність уявлень про світ і людину.

Відтак і філософія права, і філософія політики – галузь світоглядних знань, які допомагають особистості найперше змінити себе, а не світ ззовні, поновому якісно духовно розвиватися, досягнути площину правового буття людей.

Як один із якісно спеціалізованих різновидів модерного пізнання, вона продукує не тільки конкретні, а й загальнозначущі ідеї. Значення філософсько-правових ідей не у тому, що вони охоплюються відповідними системами предметних юридичних знань, а в їх максимально широкому, світоглядному призначенні, виконанні функцій світоглядних векторів і регулятивів праводіяльності і людей, і спільнот, і суб'єктів соціально-перетворювальної праводії [133, с. 95–101].

Загалом же, здійснивши науковий аналіз учення про природу в контексті правопізнання, можемо зробити висновок про те, що всі продукти та результати людського праксису містять цінності, а середовище суспільного буття є ціннісно-смісловою реальністю, де панують сенси як психологічні форми акумуляції об'єктивних значень та індивідуального ставлення до об'єкта.

Науковий рівень аналізу учення про людську природу в контексті правопізнання, зорієнтований на абстрагування від повнокровної людської присутності з її мотивами, особистісною системою цінностей (системою її аксіологічних функцій), мораллю як результатом особистісного становлення «Я», а не лише з розумінням людини як статистичної одиниці суспільного життя або тільки з уявлення про неї як соціального індивіда-носія ролей і соціального статусу як об'єкта владно-правових маніпуляцій, безперспективний з огляду на автентичне розуміння права.

2.2 Почуття відповідальності у діяльності людини – підґрунтя сучасної правової антропології

Обсяг і періодичність вживання терміна «людина» і похідних від нього слів на побутовому рівні, з одного боку, і багатозначність його використання в різноманітних суспільних науках, – з іншого, об'єктивно вимагають чіткішого визначення поняття «людина» з позицій соціальної філософії.

У накопиченому вітчизняною соціально-гуманітарною наукою масиві знань про людину сьогодні по-новому висвітлюється не лише нагальні проблеми її розвитку, а й порушується низка нових проблем. Останніми роками імпліцитно перебудовується і сам предмет соціально-філософського вивчення людини, з'являються нетрадиційні концептуальні схеми її об'єкта. Усі ці зміни вимагають від науковців їх ґрунтовного соціально-філософського осмислення, особливо в контексті сучасної техногенної цивілізації [158, с. 224–226].

Тема людини виникає у вітчизняній соціальній філософії в 60-ті рр. ХХ ст. До того часу вітчизняних філософів цікавили «великі особистості та їхня роль в історії», «культ особи». Чомусь уважалося, що звичайний, пересічний людський індивід не мав і не може мати власної особистості. Етнічне самовизначення індивідів, безпосередність їхнього життя в етнічному середовищі вважалися неодмінною і достатньою умовами їхнього буття. Ніхто не зважав на існування ще «якоїсь там особистості людського індивіда». Проте пришвидшення цивілізаційних процесів, становлення індустріального суспільства, посилення вимог техніки та технологій до людей все ж таки примусили визнати особистістю кожного трудівника, кожного людського індивіда.

Це сприяло виникненню низки теоретичних і практичних проблем особистого та суспільного життя людей. Для їх осмислення використовувалися усі засоби соціології, психології, кібернетики, етики, естетики, філософії та права. Але наявні на той час догматичні межі наукових досліджень не давали

змоги всебічно і ґрунтовно вивчати проблематику особи, хоча чимало науковців намагалися це робити [156, с. 72–92].

Тепер у науковців необмежені будь-якими умовностями можливості використання найновіших досягнень у різних наукових сферах. В їх арсеналі – апробовані методики досліджень.

Перш, ніж розпочати аналіз функцій юридичної антропології як науки, з'ясуємо етимологію вихідного поняття (до слова, «функція» з латині *functio* – здійснення, виконання). У науковому обігу це поняття може мати різні значення. У філософії як функцію прийнято розглядати «зовнішній прояв властивостей якого-небудь об'єкта у конкретній системі відносин...» [159, с. 526]. Найчастіше це поняття використовується для позначення провідних, найважливіших для соціальної системи, визначальних процесів, які здійснюються системою загалом [160, с. 11–12].

Функції юридичної антропології виражають її найсуттєвіші риси і спрямовані на здійснення основних завдань, які вона обирає на певному етапі розвитку. Система функцій зумовлена предметом, цілями і системою завдань науки, які перебувають у діалектичній взаємозалежності. Саме тому необхідно уточнити статус, об'єкт і предмет юридичної антропології. Доводиться констатувати, що позиції науковців у цьому питанні різні. Деякі з них розглядає юридичну антропологію як окрему науку [161, с. 23], інші – як самостійний науковий напрям досліджень у межах філософії права [162, с. 184–205], ще інші – як міждисциплінарний науковий напрям [163, с. 267–270].

Не дискутуючи з приводу предмета юридичної антропології (це потребує окремого дослідження), зазначимо, що, як уважають провідні фахівці, це – наука про людину як соціальну істоту в її правових виявах, вимірах, характеристиках. Вона вивчає правові форми громадського життя людей від старовини до сьогодення [164, с. 1]. Доволі приваблива видається позиція і тих фахівців із філософії права, які вважають, що антропологія права має досліджувати антропологічні основи права, поняття «правова людина», права

людини як вираження особистісної цінності права, проблеми статусу інституту прав людини в сьогочасному суспільстві, права людини в певному соціумі, співвідношення особистості і права [162, с. 23–24], спосіб і структуру буття людини як суб'єкта права або ж право як спосіб людського існування [163, с. 267–270]. Близьку, але більш виважену та чітку, точку зору висловлює і знаний фахівець із теорії й філософії права П. М. Рабінович, на думку якого, предметом юридичної антропології є закономірності правового буття людини в об'єктивно існуючій нормативній системі (система соціальних регуляторів поведінки, позитивне право). Це зовнішньо виявляється у можливості (суб'єктивне право) та необхідності (суб'єктивний обов'язок) певної поведінки людини [165, с. 30]. Таке тлумачення охоплює і об'єктивне, і суб'єктивне право, долучає юридичну антропологію до правових наук.

Суттєво те, що для юридичної антропології важливе виявлення не взагалі закономірностей права, а закономірностей співвідношення і взаємозв'язку людини і права, а на їх основі – прогнозування основних тенденцій розвитку права як однієї із форм буття людини.

Останнім часом у вітчизняній науковій літературі простежується розмежування юридичної антропології і антропології права (філософсько-правової антропології), котра розглядається як розділ філософії права, що за допомогою методології, заснованої на філософсько-антропологічному та деяких інших концептуальних підходах, вивчає людину, її потреби, інтереси, специфічні юридичні властивості як правової істоти, з'ясовує сутність, природу біосоціального індивіда з метою встановлення зв'язків між розумінням людиною її прав і правом як соціальним явищем, розкриваючи у такий спосіб закономірності, що входять у предмет філософії права [166].

Дослідження функцій юридичної антропології – актуальне завдання, зумовлене низкою практичних і теоретичних чинників. Оскільки функціональний аналіз дозволяє виявити практичну значущість предмета, то можна припустити, що дослідження функцій юридичної антропології допоможе

зрозуміти її практичне значення і визначити статус у системі юридичних наук. Доцільність і своєчасність звернення до цієї проблеми зумовлена і тим, що останнім часом антропологічні проблеми права розпочали інтенсивно вивчатися вітчизняними науковцями. У сучасній філософії права зафіксовано твердження, згідно із яким вона виконує світоглядну, методологічну, відображально-інформаційну, аксіологічну, виховну функції [162, с. 23–24].

Такі функції юридичної антропології, як світоглядна, методологічна, відображально-інформаційна, аксіологічна та виховна, збігаються із функціями філософії права, але не тотожні їм, оскільки наповнюються змістом і специфікою, спричиненою власним предметом і завданнями, зумовленими антропоцентричною зорієнтованістю юридичної антропології. Крім того, запропонований підхід не відображає належно те, якою наукою постає юридична антропологія: теоретичною чи практичною? У цьому аспекті зазначимо, що відомі фахівці з юридичної антропології Н. Рулан, А. І. Ковлер, А. Х. Саїдов не виділяють чітко її функції, розглядають науковий і прикладний характер цієї науки [161; 404]. Як бачимо, в європейській науковій думці акцентується на прикладному характері юридичної антропології. На противагу цьому цікава позиція О. А. Пучкова, який функції юридико-антропологічного знання поділяє на дві групи: першу становлять дискурсивні функції, тобто ті, які реалізуються у науковій сфері; другу – практичні функції, їх головний напрям – це соціальна сфера, законотворчість, юридична практика у широкому сенсі [168, с. 25]. Коротко їх розглянемо.

До дискурсивних належать діагностична, прогностична, соціоконтрольна, трансляційна, аксіологічна функції. Діагностична полягає у виявленні ступеня відповідності текстів права, правової науки, правових положень і правової діяльності змісту юридико-антропологічного знання: ступінь відповідності біопсихофізичним константам людини, її сутності, свободи, моральності; створення теоретичної моделі законодавства, правової системи, які б у загальних обрисах, фундаментальних принципах стверджували мотивацію

суб'єктів права на збереження різноманітних актів і форм життя тощо. Аналізуючи зміст діагностичної функції, О. А. Пучков зважає на те, що її використання уможливить виявлення окремих сигналів порушення онтологічних підвалин людини правовим регулюванням.

На нашу думку, усвідомлення та реалізація практично-прикладного характеру юридичної антропології у найбільш перспективній і оптимальній формі можлива якраз у вигляді юридико-антропологічної експертизи. Відповідно, діагностична функція є дискурсивно-практичною.

Прогностична функція антрополого-юридичного знання полягає у проектуванні наслідків, які можуть настати за реалізації тих чи інших нормативно-правових та індивідуально-правових актів. Під час побудови прогнозу юристу-антропологу необхідно відповісти на низку запитань: у чому полягатиме майбутній стан (фізичний, психічний, духовний) людини – суб'єкта права, якщо він потрапляє у сферу правового регулювання цього рішення тощо. Прогностична функція може полягати і в тому, щоб виявляти правові тенденції в суспільстві, створювати людині можливості вибору вектора поведінки у межах правового поля. Зазначимо, що, по-перше, проблема прогнозування у праві впродовж тривалого часу недостатньо досліджена, така, що потребує ґрунтовного аналізу. По-друге, прогнозування можливе лише на основі системно-функціонального аналізу та юридико-антропологічної експертизи. Відтак функція прогнозування тісно пов'язана із діагностичною.

Соціоконтрольна функція постає як фактор впливу антропологічного знання на правову науку, правотворчість, правозастосування. Мета такого впливу полягає у підпорядкуванні ідеям і цінностям юридичної антропології свідомості учених, політиків, законодавців, інших учасників правотворчого і правозастосовного процесу для забезпечення соціального порядку, заснованого на ідеї поваги до особистості, визнання її різнобічних інтересів. За допомогою соціоконтрольної функції необхідно впливати на наукове обґрунтування, вибір і використання санкцій у праві та юридичній практиці; суспільну думку з

приводу тих чи інших правових рішень, юридичну доктрину, діяльність соціальних інститутів (правозастосування, правотворчості). Соціоконтрольна функція ґрунтується на ідеях правового плюралізму, правової акультурації, які на початку третього тисячоліття характеризують світові правові процеси.

Трансляційна функція антропологічного знання виявляється у переоцінці понять, концепцій, теорій юридичної, соціальної, культурної антропології та інших наук у правознавстві шляхом використання формалізованих засобів антропології під час розв'язання окремих наукових завдань; інкорпорації формальних засобів (понять, парадигм) соціальної, культурної, юридичної антропології в правознавстві з метою нового ракурсу дослідження. До того ж трансляція може здійснюватися не лише від соціальної, культурної, юридичної антропології в право, а й навпаки [169, с. 3–6].

І, нарешті, останньою дискурсивною функцією постає аксіологічна, про яку йшлося раніше.

Водночас слід указати і на цінність самого юридико-антропологічного знання. Оскільки модусом, критерієм істинності в юридичній антропології постає людина, її сутнісні властивості, форми правового буття, відтак юридико-антропологічне знання є і буде цінним і потрібним не лише науковцям, але й пересічним громадянам, які прагнуть захистити свої права і свободи, знайти оптимальні правові форми буття.

До практично-прикладних функцій належать: інституціоналізації, гуманізації, індивідуалізації. Інституціоналізацію слід розуміти як офіційне формально-правове закріплення в юридичних нормах основних ідей, що становлять серцевину соціальної і юридичної антропології. Процес інституціоналізації може здійснюватися і у латентній формі, і у відкритій, коли антропологічна спрямованість закону чи норми явно простежується. Відрадім є те, що цей процес в Україні фактично вже розпочався із прийняттям Конституції [170], нових Кримінального [171] та Цивільного кодексів [172]. Більшою мірою це стосується правової науки, процесів правотворчості, а

напрями й темпи цього процесу на практиці, на жаль, не влаштовують більшу частину населення через широке і грубе порушення прав і свобод.

Близьким до інституціоналізації є процес гуманізації позитивного права. Гуманізація, як і гуманізм, доволі багатогранне явище, але найбільш узагальнювально вона постає як поширення системи філософських, соціально-політичних, моральних, правових та інших ідей, принципів, спрямованих на всебічний розвиток людини, на захист її гідності, свобод і прав, на створення умов для вільного розвитку людської особистості, рівності прав, взаєморозуміння, співробітництва і миру між народами, та процес олюднення, утвердження дійсної свободи і гідності людини в усіх сферах суспільства. Практично функція гуманізації передбачає правове регулювання на основі антропоцентричної свідомості, гуманне використання засобів правового впливу тощо.

Функція індивідуалізації полягає у постійному коригуванні вибору засобів, прийомів правового впливу залежно від особистості, індивідуальних відмінностей людей, їх правового статусу, особливостей психологічного, фізичного, морального розвитку, умов життя. Найбільшою мірою вона виявляється в інституті юридичної відповідальності та покаранні.

Практично-прикладні функції юридичної антропології – інституціоналізації, гуманізації, індивідуалізації – тісно взаємопов'язані та взаємодіють із дискурсивними функціями. Юридична антропологія порівняно з філософією права більш практична, прикладна наука, здатна безпосередньо впливати на правовідносини, правові норми, правосвідомість, тобто на всі складові правової системи.

Характерною рисою сучасного соціально-гуманітарного пізнання є його багатопредметність, що щоразу зумовлює необхідність методологічно чіткого розмежування і об'єкта, і предмета дослідження. Для соціально-філософської концепції особистості це має велике значення, бо така концепція є для багатьох інших наук певною методологічною базою. Адже особистість у своєму

розвитку є об'єктом дослідження низки наукових дисциплін – соціології, психології, антропології, політології, етики, естетики, етнографії, правознавства. Водночас у межах одного і того ж об'єкта дослідження, виокремленого самою людською практикою, вирізняється чимало предметів вивчення, що розглядаються представниками окремих дисциплін у зв'язку із цілями і завданнями їхньої науки і до того ж власними, специфічними методами [173, с. 3–6].

Соціально-філософський аналіз людини також потребує побудови свого специфічного предмета вивчення, який був би відмінним від предметів інших наук і застосовувався б у філософії індивідуальності як її власний метод. Такий аналіз може бути ефективним тільки в тому випадку, коли він не зводиться до інтерпретації результатів інших наук і навіть усієї їх сукупності. Його специфіка, на нашу думку, в тому, що у межах соціальної філософії об'єднуються в єдине найзагальніші висновки й результати конкретних досліджень історичного буття людей у їхніх особистісних й індивідуальних сферах і тільки тією мірою, якою вони уможливають розуміння власного предмета соціальної філософії, тобто закономірностей функціонування соціуму впродовж певної історичної епохи. Тільки при цьому історія становлення, формування та розвитку особистості як предмета культури буде зрозуміла і як закономірний та неодмінний ступінь у соціокультурному процесі розвитку цивілізації, на якому виявляються закономірності, властиві буттю кожної людини.

Доводиться констатувати, що людина традиційно не вважалася одним із об'єктів дослідження правознавства, як це було та є у випадку філософії. Це промовисто демонструє поширена нині система галузей та інститутів позитивного («юридичного») права – елементів правової системи та системи права зокрема.

Нинішня структура галузей та інститутів права може слугувати прикладом відображення інтересу правників до людини. Зникнення «права

особистого статусу» як окремої колись галузі правознавства применшує роль людини в праві загалом. Це також може призвести, а інколи і призводить до нівелювання ролі та потенціалу права як явища у широкому та вузькому розуміннях, як щодо визнання нових форм правового статусу людини, так і значення людини в праві загалом. Применшенню значення людини в праві може сприяти і низка індивідуальних теоретичних і практичних чинників. Це і надмірне захоплення теоретизацією, абстрагуванням права, інституційні трансформації у напрямках вузької спеціалізованості, прагматизації, політичної ідеологізації та упередженого заангажування правознавства політичними інтересами тощо. Унаслідок цього людина в праві поступово має усі шанси перетворитися із предмета загального інституційного на індивідуального (тобто окремих науковців) інтересу. Успадковані сучасною українською юриспруденцією поняття «людський вимір права», «людський фактор» фразеологічно та змістовно демонструють наявність цього аргумента. На перший погляд, вони нейтральні, однак насправді показують другорядність людини в царині теорії та практики права, її інструментальне, а не фундаментальне значення. Натомість заперечення чи нівелювання значення взаємозв'язку людини та права – означає заперечення всієї людської природи права як явища та об'єкта наукового інтересу [174, с. 126–127].

Нині у філософії права як особливій сфері міждисциплінарного наукового знання філософських та юридичних наук, як їх «спільній території», формально стає можливим надати людині статус об'єкта, а за врахування різноманітних аспектів співвідношення права та людини – статус предмета філософсько-правового дослідження. Відтак на основі досягнень філософії та правознавства можна сподіватися на евристичний поступ до глибших досліджень теми «людина у праві». Також не слід забувати і про чинник усебічно розвинутого «науковця», як, наприклад, у випадку з правником, який втілює та розвиває в собі і інтерес до права, і до філософії. Виявами зрушень на цьому шляху можуть слугувати такі сучасні тенденції в українській та світовій правовій

думці, як «олюднення права», «антропологізація» філософії права, розвиток правової антропології (антропології права), тривалий інтерес до прав людини.

Загалом вивчення філософією права усіх складових проблеми «людина – право – взаємовідношення» створює передумови для вивчення права як людського феномена, тобто як права людини. Принагідно зауважимо, що йдеться не про права людини, а про право людини, тобто не лише про людський вимір права, а про право як загальнолюдський феномен із людиною в усіх її виявах як його філософського орієнтиру чи основи.

Такий безпосередній взаємозв'язок між сутністю права та екзистенціальною природою людського буття дозволяє припускати, що своєю вихідною об'єктивною основою право завжди має людину як соціального суб'єкта діяльності, адже вона виступає джерелом і носієм права. І це судження, на наш погляд, є такою ж мірою правильним, як правильною є та гносеологічна настанова, що має своєю основою «антропний принцип» побудови концепції права, і тим самим уже потенційно претендує на автентичність опису, пояснення та розуміння природи та сутності права. Йдеться про настанову так званого «природного права». На противагу цьому, жодна методологічна позиція, що виключає вихідний принцип дослідження права людину як іманентне праву джерело, підмінюючи його епіфеноменами влади, закону, держави, так званих історичних закономірностей, якихось трансцендентних основ тощо, не може бути серйозно сприйнята, зрозуміло, за межами позитивістського підходу до тлумачення природи та сутності права й суто сцієнтистського стилю мислення та розуміння права як предмета дослідження. Це не означає, що позитивістський підхід до права, або, що те ж саме, «позитивне право», своєю чергою, не має права на існування як певна наукова конструкція. Це не так, тому що «позитивне право» порушує і вирішує те коло проблем, яке постає з його принципів і предмета. Інша річ, коли цей предмет і принципи оголошуються єдино правильними та автентичними природі права, а інших, мовляв, й існувати не повинно [175, с. 4].

Відомо, що «позитивне право», предметом якого є реально чинні закони, способи функціонування, правила та прийоми реалізації, їх класифікація та систематизація в принципі «знімає» проблему пошуків вихідних основ права за межами реальності, що не зовсім або ж зовсім не очевидна, бо її не можна виміряти кількісними показниками, не можна відчутти, але вона емпірично не верифікована. Саме це здійснює «природне право» з його інтенцією до пошуків абсолютних основ, до формування ідеалів, із постійним звертанням до людської природи з її непомітними для науки, але цілком предметними для філософського і психологічного знання сутностями – свободою волі, автономністю особистості, ідеєю обов'язку, відповідальністю, справедливістю. Ми переконані в тому, що право в істинному значенні слова виникає не там, де хтось виконує чужу волю, а там, де людина діє відповідно до своєї розумної волі, як особистість, «сама в собі закон», але жодною мірою не як соціальний індивід – ретранслятор системи зовнішніх, стосовно її свідомості та розуму, правових норм. І тому право існує насамперед не «поза» людиною, а «всередині» неї, як корелят імперативного характеру, інтенціонально зорієнтований у напрямі певних ідеалів у системі відносин інтерсуб'єктивного порядку, описаних у поняттях «закон», «правопорядок», «правовиконання» тощо. Однак право як субстанційне утворення спільно організованого буття людей настільки ж ідеальне, як і практично емпіричне, і тому воно існує як реальна людська практика такою ж мірою, як і ідея права з її необхідністю не тільки в науковому, а й у філософсько-психологічному обґрунтуванні.

«Позитивне право», а якщо детальніше – позитивістська настанова, позитивістська точка зору стосовно феномена права, який об'єктивно має бути присутнім у житті суспільства, насправді є не більше, ніж пізнавальна дослідницька позиція й, отже, лише гносеологічна категорія. Тому уявлення про право та концепцію права, що ґрунтуються лише на позитивістській гносеологічній настанові, недостатні для надання їм онтологічного статусу, тому що власне немає жодного «позитивного права» або «природного права», а

є лише різні пізнавальні настанови щодо одного явища права, або, що те ж саме, – різні способи його (права) інтелектуального відображення.

Сучасна концепція права настільки ж потребує пошуків, обґрунтування та розуміння своїх вихідних основ, виявлення своєї природи, джерел і сутності, наскільки й вивчення реально існуючих законів, способів їхнього функціонування, принципів і правил їхнього досягнення, систематизації та класифікації, тобто вивчення, сказали б ми, прагматики права, її лінгвістики, семантики, семіотики. А це сутність комплексу проблем права, щодо яких філософствувати особливо не потрібно. Тут необхідний сциєнтистський підхід і весь арсенал наукового знання, аж до статистико-математичного аналізу та соціологічного моделювання. Тому вважаємо, що правовий позитивізм («позитивне право») як гносеологічна настанова сьогодні не протистоїть як комплекс метафізичних концептуальних ідей про природу та сутність права «природному праву». У цих підходах принципово різні ракурси дослідження. Врешті-решт, на нашу думку, «позитивне право» виступає частиною загальної теорії права, її, так би мовити, прагматикою з усім комплексом проблем правознавства та праводіяльності, «природне право» ж є власне філософською пропедевтикою загальної теорії права – її філософією, із властивими тільки їй предметом і методологією дослідження. І якщо людина як соціальний суб'єкт культуротворчої практики, де право постає як одна із соціальних засад буття, розуміється нами як тотальне та абсолютне (і тут ми повністю відхиляємо трансцендентні джерела права) джерело права, то це означає, що й відповіді на багато фундаментальних питань правової теорії варто шукати в комплексі тих проблем, які традиційно вважаються філософськими і виступають предметом такого розділу філософського знання, як філософія людини, або філософська антропологія. Сучасний вітчизняний дослідник філософії права С. Максимов стверджує, що філософська антропологія – фундамент сучасної моральної та правової філософії [100, с. 193]. З огляду на висловлені нами висновки із цим твердженням не можна не погодитися.

Цілком доречно вважати, що до головних проблем філософії права в її філософсько-антропологічному аспекті варто віднести аналіз правової свідомості, опис його змісту, структури й ієрархії ідеальних структур психіки як правових настанов, що детермінують екзистенціальний вибір людини у сфері правової поведінки, а також виникнення та опис таких особистісних аксіологічних функцій моральної природи, як свобода, обов'язок, відповідальність, добро та зло, тобто тих особистісних феноменів, які в основі ідеї права, розуміння становлення *homo juridicus* як правової особистості.

Отже, можемо констатувати, що наукове дослідження відношення «людина–право» та зокрема правового людинорозуміння повинно здійснюватися на чітких методологічних засадах. Це дасть змогу максимально результативно, прозоро та доцільно наповнити теоретичну та практичну частини цієї сфери наукового дослідження. Як наслідок, такий підхід знизить рівень еkleктичності та водночас не позбавить синтетичності та інтегралізму [176, с. 117–123].

Дослідження правового людинорозуміння має відбуватися за схемою: від загального до правового людинорозуміння, далі – від правового до «системно-галузево-правового» людинорозуміння (а не навпаки). Відтак через фундаментальність характеру такого дослідження на нього може претендувати філософія права як найбільш абстрактний та ґрунтовний спосіб дослідження права. Зауважимо, що йдеться насамперед про дослідження «образу» не індивідуальної, кожної конкретної людини, а «образу» людини загалом. Утім не заперечується і практичний вимір такого дослідження.

Дослідивши феномен людини як підґрунтя сучасної правової антропології, можемо зробити декілька узагальнень. Насамперед зазначимо, що для юридичної антропології важливе виявлення не взагалі закономірностей права, а закономірностей співвідношення і взаємозв'язку людини і права, а на їх основі – прогнозування основних тенденцій розвитку права як однієї із форм буття людини.

Такі функції юридичної антропології, як світоглядна, методологічна, відображально-інформаційна, аксіологічна та виховна, збігаються із функціями філософії права, але не тотожні їм, оскільки наповнюються змістом і специфікою, спричиненою власним предметом і завданнями, зумовленими антропоцентричною зорієнтованістю юридичної антропології.

На нашу думку, дослідження правового людинорозуміння має відбуватися за схемою: від загального до правового людинорозуміння, далі – від правового до «системно-галузево-правового» людинорозуміння (а не навпаки). Через фундаментальність характеру такого дослідження на нього може претендувати філософія права як найабстрактніший та ґрунтовний спосіб дослідження права.

Розвиток людини – це її самореалізація у процесі діяльності. Але самореалізація пов'язана з безліччю варіантів поведінки, у тому числі й суспільно небезпечних. Зокрема, правила гідної поведінки потрібні для запобігання конфліктам і сприяння співробітництву через усунення деяких джерел невпевненості. Правила (норми) поведінки допомагають людині краще орієнтуватися серед моральних і правових цінностей свого соціального середовища, насамперед у ситуації, коли людина, відчуваючи «жахливий тиск на себе щоденно зростаючої інформації», іноді здатна неадекватно сприймати життєві ситуації.

Проведений аналіз дозволяє стверджувати, що почуття відповідальності у діяльності людини – це всезагальна форма існування суб'єктів і систем, що поширюється на соціальні макросистеми, які визначають світовий поступ.

Висновки до другого розділу

Підсумовуючи викладені у цьому розділі положення, зробимо декілька висновків.

Здійснивши наукове дослідження вчення про природу почуття відповідальності у діяльності людини в контексті правового пізнання, можемо зауважити, що всі продукти та результати людського праксису – цінності, а середовище суспільного буття є ціннісно-сисловою реальністю, де панують сенси як психологічні форми акумуляції об'єктивних значень та індивідуального ставлення до об'єкта.

Науковий рівень аналізу вчення про природу почуття відповідальності у діяльності людини в контексті правового пізнання, зорієнтований на абстрагування від людської присутності з її мотивами, особистісною системою цінностей (системою її аксіологічних функцій), мораллю як результатом особистісного становлення «Я», а не лише з розумінням людини як статистичної одиниці суспільного життя або тільки з уявлення про неї як соціального індивіда-носія ролей і соціального статусу як об'єкта владно-правових маніпуляцій, безперспективний із огляду на автентичне розуміння права.

З'ясувавши природу почуття відповідальності у діяльності людини в сучасній цивілізаційній парадигмі, можемо констатувати, що найглибшою суперечливістю людини є суперечність соціального та індивідуального.

Як зазначалося, на формування людини впливає діалектична взаємодія саме цих начал, найперше соціального, тобто ті зв'язки й відносини, в які вона діяльнісно входить, згодом – індивідуального як відображення цілісного ставлення людини до навколишнього середовища. Історична система суспільних взаємин впливає на індивіда, окрім того, визначає соціальне в людині: які суспільні зв'язки людина здатна освоїти. По-друге, ця конкретно-

історична система зумовлює виникнення індивідуального в особистості, тобто її активність у суспільних взаємодіях. Відтак соціально-історична епоха визначає взаємозв'язок між соціальним та індивідуальним у людині. Отже, індивідуальність – це поєднання ідеї й реальності, завдяки якому стверджується конкретна історична, економічна, політична, культурна дійсність як об'єктивно задана людині.

Життя людини підпорядковане комплексу природних закономірностей і саме виступає однією із незліченних ланок їх дії. Тому можна стверджувати, що природна сутність людини і особистості виконує роль неодмінної передумови та істотної детермінанти і її формування, і усього її життєвого шляху. Іншими словами, діяльність людини – це найперше вияв сил природи взагалі.

Природні і соціальні детермінанти формування людини, кожна з яких є абсолютною властивістю людського буття, зовсім не є нейтральними субстанціями, зв'язок яких полягає лише в тому, що вони впливають на один суб'єкт – людину, взаємопроникненість природного і соціального становлення індивіда. Це – живий і плідний взаємозв'язок, в якому сторони в реальній взаємодії спираються одна на одну, взаєморозвиваються завдяки своєму взаємовпливу.

Дослідження проблеми природи почуття відповідальності у діяльності людини у сучасній цивілізаційній парадигмі та ролі відповідальності у її діяльності має здійснюватися, на нашу думку, не через пошук набору якостей і властивостей людини, що дають підстави говорити про її зрілість, а шляхом аналізу спрямованості та характеру її діяльності. Говорячи про зрілість особи, йдеться не про не вік людини (буває, що людина і в солідному віці не є соціально зрілою особистістю) і не конгломерат різних соціальних рис, що становить певну суму властивостей і здібностей, необхідних їй у певній сфері життєдіяльності. Це поняття відображає соціальність індивіда як особливу систему, що не тільки виражає конкретно-історичний зміст, але й характеризується певною спрямованістю. Соціальна зрілість – поняття, яке

дозволяє виявити типове в людині.

Людина не є чимось завершеним, вона завжди – чинний початок, що не підпорядковується причинним закономірностям. Відтак очевидно, що сучасна людина – це психічно здорова особа, яка досягла дорослого віку, має виражену індивідуальність і завдяки біологічно успадкованій природній активності та специфічним соціокультурним умовам формування в онтогенезі сягла в своєму духовному розвитку рівня суб'єкта суспільних відносин, соціальної та культурної творчості.

Розвиток людини, розкриття її індивідуальності – це поступ загальносуспільного в індивідуальному і через нього зростання багатства та розмаїття її духовного світу, удосконалення ініціативи і творчих здібностей. Людина реалізує себе лише поруч з іншою людиною у процесі суспільної діяльності. Глибина й масштаби останньої, міра самореалізації людини, а також те, наскільки збігаються її інтереси з інтересами інших і суспільства, визначають рівень розвитку людини.

Дослідивши феномен почуття відповідальності у діяльності людини як підґрунтя сучасної правової антропології, можемо зробити декілька узагальнень. Насамперед необхідно відзначити, що для юридичної антропології важливе виявлення не взагалі закономірностей права, а закономірностей співвідношення і взаємозв'язку людини і права, а на їх основі – прогнозування основних тенденцій розвитку права як однієї із форм буття людини.

Такі функції юридичної антропології, як світоглядна, методологічна, відображально-інформаційна, аксіологічна та виховна, збігаються із функціями філософії права, але не тотожні, оскільки наповнюються змістом і специфікою, зумовленими власним предметом і завданнями, антропоцентричною зорієнтованістю юридичної антропології.

На нашу думку, дослідження правового людинорозуміння має відбуватися за схемою: від загального до правового людинорозуміння, відтак – від правового до «системно-галузево-правового» людинорозуміння (а не

навпаки). Через фундаментальність характеру такого дослідження на нього може претендувати філософія права як найабстрактніший та ґрунтовний спосіб дослідження права.

Розвиток людини – це її самореалізація у процесі діяльності. Але самореалізація пов'язана з безліччю варіантів поведінки, у тому числі й суспільно небезпечних. Зокрема, правила гідної поведінки потрібні для запобігання конфліктам і сприяння співробітництву через усунення деяких джерел невпевненості. Правила (норми) поведінки допомагають людині краще орієнтуватися серед моральних і правових цінностей свого соціального середовища, насамперед у ситуації, коли людина, відчуючи «жахливий тиск на себе щоденно зростаючої інформації», іноді здатна неадекватно сприймати життєві ситуації.

Проведений аналіз дозволяє стверджувати, що почуття відповідальності у діяльності людини – це всезагальна форма існування суб'єктів і систем, що поширюється на соціальні макросистеми, які визначають світовий поступ.

Розвиток людини – це її самореалізація у процесі діяльності. Але самореалізація пов'язана з безліччю варіантів відповідальності. Зокрема, правила гідної відповідальності у діяльності людини потрібні для уникнення конфліктів і сприяння співробітництву через усунення деяких джерел невпевненості. Правила (норми) відповідальності у діяльності допомагають людині краще орієнтуватися серед моральних і правових цінностей свого соціального середовища.

РОЗДІЛ 3

ПОЧУТТЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ: СОЦІАЛЬНИЙ ТА ПРАВОВИЙ ВИМІРИ

3.1 Почуття відповідальності у діяльності людини: соціальний вимір

Почуття відповідальності у діяльності людини розглядається як відображення потреби упорядкувати дії усіх індивідів під час їхньої діяльності. Як соціально-психологічне явище, почуття відповідальності було історично першим і тривалий час неподільним регулятором поведінки та діяльності людини. Почуття відповідальності соціальне. Аби з'ясувати зміст і структуру соціально-психологічних аспектів почуття відповідальності, потрібно розглянути його в системі «індивід – група – колектив».

Почуття відповідальності як внутрішня властивість людини – структурно складне явище. Воно охоплює: усвідомлення того, що потрібно діяти відповідно до суспільних вимог і норм як соціальних цінностей; розуміння своєї соціальної цінності; прогнозування результатів ухваленого рішення і дій; самокритичність і ретельне контролювання своїх дій, зважання на їх наслідки для інших; реалізацію в об'єктивному світі; самооцінку; налаштування відповідати за свої вчинки; соціально-відповідальну діяльність.

Колективне, групове почуття відповідальності – цілісна система відносин, його соціальні й психологічні аспекти – це сукупність компонентів, пов'язаних між собою, серед яких можна виокремити загальну позицію, ідентифікацію, взаємне виконання ролей та ін. [333, с. 104].

Головна об'єктивна підстава почуття відповідальності у діяльності людини з уваги на соціальне регулювання – це нормативний метод регулювання та охорони суспільних взаємин, позаяк взаємообов'язки суб'єктів

у соціумі виражаються й утверджуються у соціальних нормах. Але не можна уподібнювати почуття відповідальності у діяльності людини і соціальну норму, оскільки почуття відповідальності контролює виконання норм, гарантує виконання передбачених соціальною нормою взаємообов'язків учасників соціальних взаємин.

Почуття відповідальності у діяльності людини виступає чільною складовою механізму, який сприяє ліквідації неузгодженостей та дезорганізації в житті суспільства, вирішенню суперечок і конфліктів між учасниками суспільних відносин за допомогою забезпечення нормативного регулювання окреслених взаємин [177]. У загальному вигляді механізм цього почуття відповідальності діє за принципом «норма – поведінка – оцінка – відповідальність», що ґрунтується на доцільності ухвалювати рішення й чинити так, аби інтереси суб'єкта узгоджувалися з інтересами інших людей.

У ключі розгляду почуття відповідальності крізь призму соціального механізму зауважимо, що зазначене почуття ґрунтується на нормативному утвердженні конкретних дій суб'єктів суспільних відносин як обов'язків, а також на застосуванні різних форм соціального примусу за невиконання визначених обов'язків.

Аналізувати почуття відповідальності у діяльності людини як індивідуальну якість людини слід, зважаючи на складну структуру її духовного світу, в якому переплітаються раціональний, емоційний і вольовий компоненти. Відомий російський психолог С. Л. Рубінштейн акцентував, що за пояснення будь-якого людського вчинку необхідно зважати на різні спонукання в їх реальній взаємодії [178, с. 260–261]. Почуття відповідальності у діяльності людини формується розумом і знаннями індивіда, його переконаннями і почуттями, соціальним досвідом і стійкими звичками. В основі виникнення і функціонування почуття відповідальності як особистісного феномена лежить самосвідомість, яка зорієнтована на осмислення людиною своїх дій, думок, мотивів поведінки, інтересів, свого становища в суспільстві. Згідно з

висловлюваннями М. Бахтіна, визнати щось – означає усвідомити, зробити свідомим. На його думку, почуття відповідальності – це стан напруженої усвідомлюваності, воно передбачає усвідомлення несвідомого, утримання його в свідомості, і в цьому – перша ініціатива індивідуальної активності [179, с. 55–56]. І що вища у людини свідомість зв'язку з суспільством, то розвинутіше у неї почуття відповідальності перед іншими.

Для розуміння почуття відповідальності у діяльності людини як індивідуальної якості людини особливе значення має оптимальне поєднання емоційного і раціонального в духовному світі особи. В усвідомленні мотивів, виборі правильної лінії поведінки тісно взаємодіють і емоційні переживання, і доводи розуму. Ніщо в нашій свідомості не здійснюється без емоційного забарвлення. Акт ухвалення людиною відповідального рішення характеризується її емоційними переживаннями, спектром психічних настроїв. Почуття відповідальності виражається в таких емоційних реакціях, як неспокій, занепокоєність, тривога, напруженість, хвилювання, сумніви тощо. З іншого боку, як би не був розвинений чуттєво-емоційний світ людини, вона повинна володіти знаннями, світоглядом, сильною волею, щоб прийняти і реалізувати серйозне рішення.

Індивідуальне почуття відповідальності особи тісно пов'язане з поняттям свободи (внутрішньої і зовнішньої, наданої людині суспільством). А поняття свободи, своєю чергою, пов'язане з проблемою співвідношення сутності та існування, яка у філософсько-правовій літературі остаточно не вирішена досі. Найгостріше її порушили представники екзистенціалізму, на противагу більшості філософських шкіл, які проголосили, що існування людини передує її сутності. Наприклад, людина, згідно з поглядами Ж.-П. Сартра, є лише те, що вона із себе робить. Тому екзистенціалізм покладає всю відповідальність на саму людину за те, хто вона є. Людина приречена бути вільною, тому відповідає за все, що чинить [180, с. 323–327].

Отже, екзистенціалісти розглядають почуття відповідальності як гранично широку категорію, що поширюється на увесь світ (граничне почуття відповідальності). Як зауважував Ж.-П. Сартр, людина, призначена бути вільною, несе світовий тягар на своїх плечах. Вона відповідає за світ, за себе і певний спосіб буття [181, с. 303–305]. Це приклад найширшого, тотального поняття почуття відповідальності, що ґрунтується на волюнтаристському тлумаченні свободи, притаманному екзистенціалізму. Важко погодитися з таким розумінням почуття відповідальності, оскільки людина не може відповідати за все на світі, крім того, за те, до чого вона не причетна.

Певною мірою людина є творцем своєї долі. Як зазначав Габріель Марсель, бути – означає бути в дорозі, і завдання людини – гідно прожити цей життєвий шлях. Людина – проект, який реалізується в процесі її життєдіяльності. І надзвичайно важливий характер цієї життєдіяльності (що людина залишає після себе – добро чи зло). У виборі одного з цих начал кожен бере на себе персональне почуття відповідальності, саме тут виявляється свобода волі індивіда.

Про те, що сутність людини охоплює характер її існування, зазначали такі видатні німецькі філософи, як А. Шопенгауер, М. Шелер та ін. На думку А. Шопенгауера, все, що існує, повинно мати певну сутність. Не можна існувати і бути нічим [182, с. 38]. Про те, що сутність людини визначає її існування, свідчить процес формування її мови, духовного світу, засобів і форм життєдіяльності, звичаїв, традицій, стереотипів поведінки. У різних народів ці види соціалізації відбувалися по-різному, але здійснювалися в одному напрямі.

Людина, що усвідомила свою самість (сутність), – це вже не просто частина природи, а соціальна істота, яка ставить собі за мету пристосувати природу до своїх потреб. На думку М. Шелера, з часу, коли людина, що формувалася, зруйнувала притаманні всьому попередньому періоду її тваринного життя методи пристосування до навколишнього світу і обрала

протилежний шлях – пристосування «відкритого» світу до себе, вона повинна була поставити себе в центрі цього світу [183, с. 94].

Цей момент, виконавши вирішальну роль у процесі нашого відособлення від тваринного світу, був початком формування ідеї про величність людини, рівність її Богу. Як зазначав А. Камю у «Міфі про Сізіфа» є моменти, коли людина відчуває себе рівною Богові. Ця богорівність виникає тоді, коли, наче спалах блискавки, відчувається велич людини та її розуму [184, с. 92].

Проте якою б не була людина, вона у своїй діяльності повинна володіти певною свободою волі. Свобода волі нейтральна з точки зору добра і зла в тому аспекті, що людина здатна і на добрі, і на злі діяння. А. Шопенгауер називав це байдужістю свободи волі. Крім того, людина за будь-яких обставин повинна володіти певною мірою свободи в соціальному значенні цього слова. Водночас не слід забувати й те, що свобода – це відкритий шлях і вверх, і вниз. М. Лосський підкреслював, що у свободі простежується можливість і найвищого добра, і найнижчого зла. Якщо ж якась істота обрала шлях зла, то корені цього зла містяться в самій істоті, і відповідальність за скоєне зло поширюється цілком на неї [182, с. 42–43]. Свобода волі втратила б свій сенс, якби їй залишили одну-єдину з можливих альтернатив. Справжня свобода виявляється лише тоді, коли є можливість вибору з багатьох альтернатив, включаючи вибір між добром і злом.

Проте, як відзначалося, не може бути абстрактна свобода заради самої свободи. Свобода в реальній життєдіяльності індивіда і суспільства повинна виступати не як мета, а як засіб для ефективної діяльності (економічної, політичної, освітньо-виховної, культурологічної тощо). Якщо порушується цей принцип і в суспільстві встановлюється нічим не обмежена свобода (коли кожен робить, що хоче, і не визнає жодних законів і заборон), настає період економічної і політичної нестабільності і всезагальної безвідповідальності, що призводить до кризового стану суспільств. Тому за умов гострої економічної і політичної кризи було б і соціально, і морально виправданим установлення в

законодавчому порядку певних обмежень свободи, зокрема у сфері комерційної діяльності (за збереження всіх економічних і політичних прав громадян), і прийняття вищим законодавчим органом влади спеціальних законів, спрямованих на встановлення порядку в суспільстві і посиленням індивідуальної відповідальності кожної людини за свої дії.

Про обмеження свободи в подібних випадках зазначає також відомий швейцарський філософ Е. Агацці: «Якщо свобода застосовується не для блага людини, то її треба обмежити» [185, с. 36]. Водночас громадяни повинні отримати надійні гарантії від органів державної влади щодо покращення їх економічного і соціального становища (і ці гарантії повинні суворо дотримуватися). У іншому разі жодні закони і заходи державних структур не матимуть позитивних результатів. Тобто міра індивідуальної свободи в кризовий період суспільного розвитку та за інших екстремальних умов повинна визначатися економічною і політичною необхідністю, а безвідповідальність особи, якщо вона має негативні соціальні наслідки і сприяє соціальній дестабілізації, повинна каратися відповідно до законодавчих актів держави.

Необхідною передумовою формування в особи почуття відповідальності є вироблення у неї права на відповідальний вчинок, уміння співвідносити його з вчинками інших. За таких умов формується «автономна» (згідно з науковою позицією І. Канта) воля. Практичний розум, на думку німецького філософа, є моральним законодавцем волі. Його категоричний моральний імператив проголошує: «Дій так, щоб завжди ставитися до людей як до мети, і ніколи – як до засобу» [186, с. 270].

За що ж усе-таки людина не відповідає в межах свого суспільства і коли? Чимало соціальних факторів і процесів стосовно окремого індивіда існують об'єктивно і людина їх не вибирає (скажімо, рівень розвитку продуктивних сил, суспільний і політичний лад у країні, система законодавства тощо). Вони не залежать від її доброї чи злої волі, від розуму чи бажання. Але коли людина входить у навчально-пізнавальну або трудову діяльність, вона відповідає за

ставлення до навчання або виконувану роботу. Зниження ж міри відповідальності (у навчанні, виробничій праці, управлінській, у науковій і художній творчості тощо), в сукупності з подібним ставленням до свого суспільного обов'язку з боку багатьох осіб (у тому числі керівників у вищих органах влади) негативно відображається на продуктивних силах суспільства, темпах його економічного розвитку, соціальних процесах, духовному житті та інших сферах.

Отже, йдеться про феномен почуття безвідповідальності, який є значущою проблемою нашого суспільства. Причому від «верхів» до «низів»: від Верховної Ради України, яка упродовж останніх років доволі часто перебувала у стані бездіяльності (причому «законодавці» не соромилися отримувати щомісяця величезну зарплату, практично не працюючи), до молодих (років 25–30) безпритульних, які не хочуть працювати. За радянських часів подібних людей, яких тоді називали «тунеядцями», висилали із міст у сільську місцевість, де вони були змушені працювати, щоб не померти з голоду. Сьогодні ж на них місцеві органи влади не зважають, наче їх нема. Це і є приклад неприхованої безвідповідальності на всіх рівнях суспільного розвитку.

Фактично безвідповідальність – синонім бездіяльності, і навпаки. Бездіяльність породжується пасивністю, соціальною нейтральністю. Життя людини у єдності «сутності» та «існування» є синтезом і результатом переплетення низки моментів і чинників – трудових, моральних, психологічних, релігійних та інших, але не зводиться до жодного з них. Бездіяльне життя не може бути духовно повноцінним. Ще Арістотель зауважив, що найстрашнішим злом є бездіяльність, нерухомий стан душі. А за словами І. Канта, людина хоче жити забезпечено і радісно, але природа бажає, щоб вона (людина) на противагу стану бездіяльності активно працювала [186, с. 12]. Бездіяльне життя – неповне, воно призводить до бездуховності й породжує пияцтво, наркоманію, антигромадянські вчинки і навіть злочини. Бездіяльність

(а поруч із нею – безвідповідальність) є протилежними полюсами діяльності та відповідальності.

Щоб відобразити негативну роль людської бездіяльності та безвідповідальності в нинішньому українському суспільстві, зауважимо на історії їх формування у колишньому Радянському Союзі. З огляду на характер діяльності, що виникла у сферах матеріального і духовного виробництва колишнього СРСР упродовж кількох десятиріч, доволі актуальне питання якісної зміни характеру праці та ставлення до неї. Одержавлення власності, безперервні неефективні реформи у сфері економіки, командно-бюрократична система управління виробництвом і соціальними процесами, низький рівень оплати праці тощо спричинили відчуження людини від власності й небажання високопродуктивно і якісно працювати [187, с. 25].

Характерно, що суб'єкт праці в різних сферах предметно-практичної діяльності (в межах сучасної України) і нині не реалізує повною мірою свої творчі можливості, а це одна з причин низької продуктивності суспільної праці і втрати до неї інтересу багатьох людей. Водночас збільшується рівень явного і прихованого безробіття, яке підштовхує людей до бездіяльності або пошуків ними роботи в зарубіжних країнах. Причому терени України залишають не тільки представники професій, пов'язаних із важкою фізичною працею, а й науково-технічна еліта, лікарі, вчителі, працівники культури. Так, на одному із засідань Верховної Ради України народний депутат В. С. Стретович наводив такі дані: за останні 10 років із України емігрували 574 доктори наук і 907 кандидатів наук, причому третина з них – віком до 40 років. Залишили Україну чимало лікарів, технологів, економістів та інших висококваліфікованих спеціалістів. Депутат нагадав, що рівень безробіття в Україні становить 11% економічно активного населення, а в деяких областях – 40% [188].

Традиційно більшість учених пов'язує бездіяльність і безвідповідальність із тотальним режимом і соціальними умовами людського існування. Це дещо однобічний підхід до аналізу окресленої проблеми. Причини

охарактеризованого явища значно глибші. Якби усе залежало від соціального середовища, рівня життя, демократії, політичних та економічних свобод, то в більшості сучасних капіталістичних країн не було б безхатьків, наркоманів, алкоголіків та інших антисоціальних елементів, які знаходяться на соціальному дні суспільства. Проте вони є (і, мабуть, ще тривалий час будуть) у найблагополучніших, з точки зору рівня життя, країнах світу.

Чому ж є люди, які ведуть примітивний (майже рослинний) спосіб життя, не хочуть працювати і за щось відповідати?

Таке явище, на нашу думку, породжується і об'єктивними, і суб'єктивними причинами. Людина, як відомо, здійснює свою практичну і теоретичну діяльність у формах, створених у процесі розвитку людського суспільства. Соціальне начало проникає у свідомість індивіда і визначає сутність його діяльності через предметний світ створеної попередніми поколіннями культури, мови, накопиченого знання тощо. Отже, особистість – продукт середовища і власної діяльності, життєвої активності. Проте в одному й тому ж соціальному середовищі формуються різні особистості – активні, дійові, які хочуть багато знати і чогось досягнути у житті, і пасивні, безвольні, інертні, без духовних інтересів і не здатні прийняти самостійне серйозне рішення. Які ж причини цього явища?

Мабуть, вони криються в особливостях першого етапу соціалізації людини, який проходить у сімейному оточенні, де здійснюється формування свідомості, мови, знань і досвіду дитини. Блокування її індивідуальної ініціативи за бажання зробити щось самому, поки за дитину це роблять батьки, призводить до відповідного блокування в свідомості людини, що формується, і формує психологічні основи соціальної пасивності та безвідповідальності.

У суб'єктивному аспекті пасивності, бездіяльності та безвідповідальності головними причинами є недостатньо розвинуті духовні потреби та інтереси, воля і характер людини. Відомо, що волю Ф. Енгельс визначав як «сплав почуттів і розуму». Це здатність діяти у контексті свідомо обраної мети,

долаючи бажання і прагнення, що виникають і можуть стати перешкодою на шляху досягнення життєво важливої мети. Ось чому сім'я, школа, навчальний чи трудовий колектив повинні сприяти індивіду у його прагненнях реалізувати обрані життєві цілі, інакше найкращі наміри можуть залишитися лише бажаннями і мріями.

Охарактеризувавши почуття відповідальності як соціальну якість людини та розглянувши проблеми подолання безвідповідальності в індивідуальному і суспільному житті, в своєму дослідженні ми зробили кілька висновків. Зокрема, ми зауважили на юридичній безвідповідальності, що часто виявляється у діяльності людини. На нашу думку, юридична безвідповідальність є сутнісною стороною статусно-рольової частини правової антикультури. Правова антикультура виявляється винятково за ціннісного підходу до правового простору в соціальному розумінні. Правова антикультура у правовому просторі будь-якого суспільства багатогранна, оскільки набуває різноманітних форм. Саме тому в юридичній літературі правова антикультура цілісно не досліджена. Водночас правова культура також з'ясовується окремішньо від правової антикультури, хоча насправді відокремлено вони не існують.

Упродовж останніх років у юридичній літературі досліджені такі явища, як правовий інфантилізм, правовий дилетантизм, тіньове право, правова демагогія, правовий нігілізм тощо, однак розглядаються вони відокремлено від свого родового поняття «правова антикультура», що, своєю чергою, дезорієнтує не лише вчених-теоретиків, а й практиків, що беруть участь у протидії цьому негативному явищу. Всі перелічені правові явища, на думку О. Бондарєва, є формами вираження правової антикультури суб'єктів права, а тому у них багато спільних рис і протидіяти кожній з них окремо неправильно [189, с. 101–102]. З огляду на це доцільно здійснювати заходи щодо мінімізації правової антикультури загалом у правовому просторі держави. Це сприятиме підвищенню правової культури в суспільстві та ролі почуття відповідальності у діяльності людини.

3.2 Правовий вимір почуття відповідальності у діяльності людини та юридична відповідальність

Неухильне дотримання нормативно-правових актів усіма суб'єктами суспільства – одне із актуальних завдань сьогодення. Унаслідок невиконання або неналежного виконання цього завдання-обов'язку особи притягуються до юридичної, правової відповідальності [190, с. 76], різновидом якої є юридична відповідальність [191, с. 120]. Юридична відповідальність застосовується за вчинення правопорушення, яким визнається невиконання або недбале виконання обов'язків чи повноважень тощо [192, с. 47–48].

Правильному з'ясуванню юридичної відповідальності у діяльності людини, що більш ґрунтовно досліджується в інших розділах нашого дослідження, сприятиме поглиблений розгляд і аналіз філософсько-правової категорії «відповідальність» як «необхідного елемента соціального регулювання і контролю за поведінням людей у суспільстві» [193, с. 9]. Етимологію слова «відповідальність» в українській мові необхідно розуміти як покладене на кого-небудь або узятє будь-ким зобов'язання звітувати про свої дії, що спричиняє прийняття провини за можливі негативні наслідки [194, с. 79]. Відповідальність – це насамперед необхідність відповідати за свої дії, тобто бути відповідальним за них [195, с. 412].

Юридичне поняття відповідальності нині розвивається, збагачується і наповнюється змістом, новими елементами – філософсько-правовими, соціально-демократичними тощо. Такий стан обумовлює множинність позицій щодо розуміння, з'ясування юридичної сутності відповідальності. Так, авторський колектив підручника «Теорія держави і права» трактує юридичну відповідальність як застосування до правопорушника передбачених санкцією, закріпленою у юридичній нормі, заходів державного примушення [196, с. 418].

В. А. Котюк визначає її як міру покарання правопорушника способом позбавлення його соціальних благ або цінностей (матеріальних, духовних, особистих), що належали йому до правопорушення, від імені держави (суспільства), на основі закону або іншого нормативного акта з метою запобігання подальшим правопорушенням і відновлення (відшкодування) порушених прав суб'єкта на матеріальні і духовні цінності [197, с. 121]. О. Ф. Скакун і П. К. Подберезький ототожнюють терміни «відповідальність» і «обов'язок». Вони вказують на те, що юридична відповідальність – обов'язок людини терпіти позбавлення державно-владного характеру, передбачені законом, за правопорушення [198, с. 200].

Різноманітність сприйняття філософсько-правової категорії «почуття відповідальності» науковцями загальної теорії права не повинні слугувати перешкодою для розвитку в цьому аспекті галузевих правових наук. Незважаючи на відсутність єдиної точки зору в теорії права, деякі основні положення щодо відповідальності у більшості теоретиків не мають розбіжностей. Вважаємо, що вони можуть слугувати підґрунтям під час дослідження юридичної природи відповідальності у філософії права, адже найбільш важливими для нас є такі висновки (положення), зроблені філософією і загальною теорією права.

Найперше юридична відповідальність відображає специфіку всіх правових явищ. Як влучно зазначили І. С. Самощенко та М. Х. Фарушин, вона як визначене соціальне явище можлива лише за умови регулювання поведінки через правові норми [199, с. 27–32].

Також юридична відповідальність пов'язана із державно-владною діяльністю, з її державно-правовим волевиявленням.

Окрім того, юридична відповідальність містить два аспекти – позитивний і негативний. У позитивному (перспективному) відповідальність характеризує позитивне ставлення особи до проступків, які вона чинить. Це відповідальність за належне виконання своєї соціальної ролі в юридичному просторі

громадського життя, за дотримання правових норм. Позитивна відповідальність прямо пов'язана з соціально-правовою активністю, виявом ініціативи під час реалізації правових розпоряджень. Ретроспективна відповідальність настає за вже скоєний злочин. Вона стосується не тільки усвідомлення її особистістю, але і з зовнішнім впливом з боку держави. Водночас зазначені аспекти завжди потрібно розглядати у взаємозв'язку і взаємозумовленості.

Розуміння цього поняття відповідальності у контексті однієї із цих сторін – означає звуження її змісту, що неминуче призведе до помилок [200, с. 129–130]. Завершальною метою взаємодії негативних і позитивних аспектів юридичної відповідальності необхідно вважати належне забезпечення виконання тієї чи іншої нормативної вимоги. Як правильно вказує В. С. Венедиктов, юридична відповідальність реалізує своє призначення саме у тому, що забезпечила їх (зобов'язань і обов'язків) виконання: або шляхом позитивного, або негативного аспекту [193, с. 45].

Водночас юридичну відповідальність найімовірніше можна охарактеризувати як особливий правовий стан суб'єктів правовідносин, «що охоплює обов'язок, закріплений в законі, усвідомлення необхідності його виконання, а також можливість настання несприятливих наслідків (застосування санкцій) у випадку порушення обов'язку» [201, с. 107].

Л. А. Сироватська підкреслює, що смислове значення терміна «відповідальність» характеризує саме визначений правовий стан [202, с. 28]. Своєю чергою, мовлячи про юридичну природу відповідальності, С. Н. Братусь неоднозначно вказує, що позаяк ідеться про становище особи, стосовно якої здійснюється відповідальність, її можна визначити як примус до дбайливого виконання своїх обов'язків [203, с. 85].

Зважання на вищевказані основні загальнотеоретичні положення стосовно юридичної відповідальності дозволяє визначити її як особливий правовий стан, що виникає з формування правовідносин і спрямований на забезпечення реалізації прав і обов'язків, дотримання встановлених обмежень.

Як суб'єктивна правова категорія, юридична відповідальність розпочинається з моменту виникнення своєрідних правовідносин. Саме вони наділяють суб'єкта визначеним комплексом суб'єктивних прав та обов'язків, котрі формують його правовий стан, а оцінка правового стану визначає підставу виникнення позитивного або негативного аспектів юридичної відповідальності. Якщо реальна поведінка правосуб'єктів відповідає правовим нормам або перевищує їх, то це і є підставою для настання позитивного аспекту юридичної відповідальності, що характеризується двома видами: нормальна (звичайна) та заохочувальна (активна) відповідальність.

Юридична відповідальність позитивного спрямування настає лешень у випадку правомірної поведінки особи, тобто суспільно корисної правової поведінки (дії чи бездіяльності), що відповідає юридичним нормам, а також охороняється державою. Основа правомірної поведінки – розуміння людьми справедливості й корисності нормативних розпоряджень, їх відповідальності перед соціумом і державою. Через правомірну поведінку відбувається управління суспільством, здійснюється його життєдіяльність. Основні правовідносини, які виникли і чинні в суспільстві, ґрунтуються на правомірній поведінці. Це зумовлено позитивною юридичною відповідальністю.

З позиції філософії права правомірну поведінку за закономірностями суб'єктивної сторони можна підрозділити на активну, звичайну, пасивну і маргінальну. Щодо активної правомірної поведінки, як різновиду правомірної, то вона виявляється у діяльності громадян чи посадових осіб щодо реалізації своїх прав, виконання обов'язків, стосовно компетенції в рамках норм права і пов'язаній з добровільною витратою часу, сил, матеріальних засобів.

Звичайна правомірна поведінка – вид поведінки, що полягає в повсякденній службовій, побутовій та іншій діяльності людини, яка відповідає правовим нормам, що узвичаїлась, і не потребує додаткових ресурсів. Потреба здійснення поведінки тільки правомірно стає для такої особи звичайною, іноді навіть несвідомою. Пасивна поведінка виявляється в дії, навмисній нереалізації

суб'єктом прав і обов'язків, що йому належать. Пасивна позиція спричиняє конформістську поведінку, тобто пасивно-присосовницьку, що не відрізняється від того, як поведуться інші, – до підпорядкування особи принципам і вимогам групи. Маргінальна поведінка характеризується порубіжним станом особистості поміж правомірним і протиправним видами поведінки, а також готовністю до протиправних учинків суб'єкта у випадку зниження нагляду за його поведінкою, але не стає антигромадською, що спричинає правопорушення, у зв'язку зі страхом перед юридичною відповідальністю.

З усіх розглянутих видів правомірної поведінки до нормального (звичайного) виду позитивної юридичної відповідальності необхідно віднести активну, звичайну і маргінальну, а до заохочувального виду – тільки активну правомірну поведінку. Якщо заохочувальний (активний) вид позитивної юридичної відповідальності цінний і необхідний для високоякісного виконання поставлених завдань і функцій, то з усіх видів нормальної позитивної відповідальності, в сучасних умовах побудови правової держави, є звичайною тільки правомірна поведінка. І навпаки, особи, які характеризуються промовисто вираженою маргінальною поведінкою, підлягають залученню до інших, юридично негативних процесів.

Ретроспективний або негативний аспект юридичної відповідальності настає тоді, коли фактична поведінка людини не відповідає нормативно заданому еталону. Це говорить про негативну поведінку особи, що свідчить про порушення правових норм. Негативна відповідальність настає за вчинене правопорушення. «Вона орієнтована на оцінку поведінки працівника, що відхиляється від виконання норм права, результатів і наслідків такого відхилення» [193, с. 96]. Отже, правомірна і протиправна поведінка розмежовується там, де розпочинається невиконання обов'язків. І. С. Самощенко зауважує, що діяння протиправне, якщо воно становить невиконання юридичного обов'язку або зловживання правом [204, с. 76].

Правопорушення – неправомірне діяння, що розцінюється державою в якості юридичного факту, що породжує обов’язок – відповісти за скоєне. Саме тому змістом ретроспективної відповідальності є своєчасна реакція на протиправну поведінку, що обов’язково супроводжується застосуванням санкцій до правопорушника. «Правопорушення зумовлює конкретний обов’язок людини відповісти, тобто дати звіт суспільству і перетерпіти ті наслідки, що зазначені законодавцем у санкції правової норми» [202, с. 28].

Правопорушення суспільно небезпечні за впливом, адже дезорганізують нормальну життєдіяльність суспільства, оскільки спрямовані проти домінуючих у ньому суспільних відносин. Саме правопорушення спричиняють виникнення у суспільстві елементів непорядності, конфліктності, соціальної напруги. З огляду на це можемо зауважити, що діяння, які за властивостями не спроможні заподіяти шкоду суспільним відносинам і цінностям, інтересам особистості, не створюють загрозу правопорядку або не порушують правовий режим громадського життя, об’єктивно не повинні вважатися правопорушеннями.

Із суспільною небезпекою і шкідливістю необхідними ознаками, властивостями правопорушення, як дії або бездіяльності, є його вольовий характер, винність, протиправність і настання юридичної відповідальності. Будь-яке порушення нормативно установлених вимог, розпоряджень виступає насамперед у формі визначеного акту поведінки, що виражається залежно від обставин у дії або бездіяльності особи. Правопорушення відбуваються тільки в результаті вольових актів дії або ж бездіяльності, тобто тих, що узалежнюються від волі й свідомості особи. Не можуть уважатися правопорушеннями думки, почуття, політичні та релігійні погляди, не виражені в діях. Переслідування за інакодумство – це вияв репресивної сутності тотального режиму в державі [198, с. 195]. У деяких випадках правопорушення відбуваються у результаті бездіяльності, наприклад, коли на суб’єкта покладаються обов’язки

юридичного характеру, передбачені законом або договором, а він їх не виконує, внаслідок чого завдається шкода або ж виникає суспільна небезпека.

Стосовно неправомірної поведінки суб'єкта, то його воля пов'язується з винністю. Провина – це ставлення людини до своїх неправомірних діянь. Саме тому ознакою правопорушення необхідно вважати не тільки вольовий характер дії, а й усвідомлення його характеру і можливих наслідків. У цьому аспекті правопорушенням визнаються тільки ті діяння деліктоспроможної особи, які у момент скоєння контролюються волею й свідомістю суб'єкта, виражають його внутрішнє негативне ставлення до інтересів особи, суспільства, держави.

Правопорушення завжди протиправне. Протиправність діяння зумовлена суспільною шкідливістю (небезпекою), породжена нею. Правопорушення має протиправний характер, адже суперечить нормам права, відбувається на протигагу праву, це свавілля особи. Воно є порушенням заборонювальних норм, закріплених у законах і підзаконних актах, невиконанням обов'язків, котрі ґрунтуються на нормативно-правовому, акті застосування правових норм або договорі, укладеному на основі закону. Правопорушення споконвічно зазіхає на те, що перебуває під захистом. Саме в цьому змісті протиправне невіддільно від шкідливого, суспільно небезпечного. У формально-логічному аспекті це може бути виражено такою формулою: «Усе, що суспільно небезпечно (шкідливо), суперечить праву».

Правопорушення завжди юридично карне діяння. Карність означає, що в чинному законодавстві передбачені склади правопорушень і встановлені заходи юридичної відповідальності, яка виокремлюється як об'єднані правові відношення між правопорушником і державою. Основні питання, що вирішуються у межах цих правоохоронних відношень, – факт або відсутність правопорушення, необхідність застосування санкції і визначення її в межах конкретних обов'язків, правообмежень винного у правопорушенні (або звільнення від відповідальності), реалізація цих обов'язків та правообмежень, –

конкретизують, деталізують юридичну відповідальність, тому що «відповідальність завжди конкретна» [205, с. 170].

Поняття охоронних правовідносин, які виникають у момент учинення правопорушення, сформульовано ще М. Г. Александровим, який зазначав, що порушення зумовлює між правопорушником і компетентним органом держави особливі правоохоронні правовідносини, що мають метою застосувати до порушника санкції у разі підтвердження несправедливості скоєної дії [206, с. 91]. Держава й суспільство не зацікавлені у цих правовідносинах, оскільки вони виникають на основі протиправних дій. Правоохоронні відношення, що регулюються охоронними юридичними нормами, забезпечують вжиття заходів правової відповідальності, захисту прав суб'єкта, превентивних засобів державного примусу [207, с. 268]. У літературі виділяють два види охоронних правовідносин: нормально-попереджувальні і відбудовні [208, с. 123]. Підставою виникнення перших є карні злочини, адміністративні або дисциплінарні правопорушення. Підстава відбудовних охоронних правовідносин – заподіяння особою матеріального, майнового збитку суб'єктам суспільних відносин.

Вищевказане стосовно правопорушення дозволяє визначити його як суспільно небезпечне, шкідливе, вольове, винне протиправне діяння, що полягає в порушенні обов'язків та обмежень і є засадою для юридичної відповідальності. Юридичною підставою виникнення відповідальності є норма. У цій нормі вказується, що за протиправні дії або бездіяльність настає юридична відповідальність [209; 210; 211]. На нашу думку, зазначена норма права потребує удосконалення, оскільки в ній не вказані такі види службово-трудової юридичної відповідальності, як адміністративна та матеріальна.

Здійснивши філософсько-правову характеристику юридичної відповідальності людини, на нашу думку, слід зауважити на такому.

Адміністративна відповідальність – різновид юридичної, встановлюваної державою шляхом видання норм права, які визначають підстави і умови

відповідальності, заходи, які можуть застосовуватись до порушників, розгляд справи про правопорушення та виконання означених заходів.

Адміністративній відповідальності властиві ознаки, характерні й іншим видам юридичної відповідальності: кримінальній, дисциплінарній, матеріальній. Це простежується в примусових заходах впливу на правопорушників, негативному оцінюванні їх службово-трудової поведінки, а також у меті усіх різновидів юридичної відповідальності.

Дисциплінарна відповідальність виникає у випадку порушення ними правил службово-трудової поведінки, встановлених і загальними, і спеціальними нормативно-правовими актами у функціонуванні органів, служб і підрозділів, діяльності їх працівників щодо дбайливого виконання посадових обов'язків. Також вона настає за дисциплінарний проступок, тобто за порушення трудової, військової, службової дисципліни. Їх відмінність у тому, що людина, стосовно якої здійснюється дисциплінарна відповідальність, підпорядкована по службі, роботі органу, який застосував той або інший захід стягнення.

Юридична категорія «дисциплінарна відповідальність» охоплює два неподільні поняття «дисципліна» та «відповідальність». Основними, суттєвими ознаками дисципліни слід уважати таке: а) вона має об'єктивний характер – виникає з необхідності упорядковувати сумісну діяльність учасників суспільних відносин; б) виявляється і у системі встановлених правових приписів, так і у фактичному їх виконанні учасниками суспільних відносин; в) відображає встановлений нормами права порядок взаємовідносин учасників правовідносин у будь-якому інституційно-організаційному утворенні.

Як складна категорія, «дисципліна» в процесі дослідження передбачає інтеграцію та диференціацію охоплюваних нею елементів. Одним із невід'ємних таких елементів є службова дисципліна. Юридична природа цього різновиду дисципліни обумовлюється низкою своєрідних особливостей.

Характер, специфіка цих особливостей зумовлені насамперед правовим статусом і соціальною сутністю функціонування.

Матеріальна відповідальність за заподіяну шкоду органу, службі чи підрозділу, – це встановлений загальними і спеціальними правовими приписами наслідок за невиконання обов'язку зберігати і дбайливо ставитись до майна останніх. Таким наслідком є винне на підставі правопорушення зобов'язання працівника повністю відшкодувати або частково заподіяну майнову шкоду. Цьому обов'язку відповідає право спеціально уповноважених посадових осіб стягнути з працівника певну грошову шкоду, тобто притягнути його до матеріальної відповідальності.

Кримінальна – це відповідальність за вчинені суспільно небезпечні дії, які становлять злочини, і полягає у застосуванні щодо винних осіб кримінально-правових наслідків.

Проведений аналіз дозволяє стверджувати, що під час формування юридичної відповідальності в діяльності людини неабияку роль виконують поняття справедливості та законності. Реалізація справедливості здійснюється через формування соціальних норм, які урегульовують такі суспільні сфери – соціально-економічну, правову, політичну. У соціально-економічному сенсі вимоги принципу соціальної справедливості втілюються в аналізі й оцінюванні економічних фактів (партнерські економічні відносини, справедлива й достойна зарплата тощо), в поділі суспільного багатства. З політичної точки зору, справедливими або несправедливими вважаються дії держорганів, посадовців, політпартій чи угруповань, державних діячів.

Зasadничим елементом ефективності діяльності щодо утвердження законності є участь у ній всіх осіб, осмислення її значення і усвідомлення власної відповідальності за її здійснення. Отже, можемо пудсумувати висловлене: 1) законність неподільно пов'язана з якістю й ефективністю діяльності людини, вони характеризуються взаємонормативним впливом; 2) заходи стосовно утвердження законності стимулюють організацію роботи, і

навпаки, будь-яке поліпшення організації роботи побічно впливає на зміцнення законності.

Нині вимоги суспільства до діяльності людини зумовлені перебудовою психології осіб. Але ці важливі якості лише тоді набувають реального змісту, коли поєднуються з моральною зрілістю та належною культурою поведінки, що є запорукою підвищення рівня відповідальності. Тому необхідний виважений, науково обґрунтований підхід до відповідальності у діяльності людини.

З огляду на те, що всі піддаються впливу з боку інших, повністю запобігти впливу негативних чинників, що панують у суспільстві, практично неможливо. Однак у людини необхідно формувати стійкі ціннісні орієнтації, адекватну самооцінку та мотивацію, які б допомогли їй адаптуватися у складних умовах і хоча б частково запобігали деформації, а відповідно – втраті почуття відповідальності.

3.3 Філософсько-правовий аналіз причин неправомірної поведінки людини у новочасній і новітній західноєвропейській та вітчизняній думці

Нині перед нашою державою і суспільством постало важливе і дуже нелегке завдання – посилити боротьбу з таким внутрішнім руйнівним чинником, як рівень злочинності та правопорушень населення, який невпинно підвищується. У зв'язку з цим виняткового значення набуває з'ясування причин злочинної поведінки певних категорій людей або конкретних особистостей. Розкрити деякі з них допоможе аналіз позицій видатних мислителів кінця XVI–XX ст., які особливо зважали на цю проблему.

Ф. Бекон, детально не аналізуючи чесноти людини та їх види, намагався з'ясувати основні ознаки моральної поведінки особистості та проголосив примат загального блага над індивідуальним, а також діяльного життя над споглядальним. У першій главі книги IV трактату «Про переваги та умноження

наук» він ілюстрував власне розуміння людини як гармонійно й прекрасно поєданого створіння, в якому переплітаються тіло й душа, котрі не суперечать одне одному, а є «союзниками». Ф. Бекон вирізняв у людині індивідуальність у цілісному розумінні «її природи, душі та тіла» [221]. Учений наполягав на створенні окремої галузі науки – учення про особистість, де б розглядалися слабкі й сильні складові людського роду.

Стосовно вибору людиною певного типу поведінки, то Ф. Бекон констатував, що на нього впливають такі фактори («ідоли»): «ідоли печери» – суб'єктивні симпатії, антипатії та стереотипи людини; «ідоли театру» – некритично сприйняті хибні ідеї інших. Філософ зазначав, що ці «ідоли» перешкоджають звичайній людині обирати правильний і розумний життєвий напрям.

З'ясовуючи причини злочинної чи іншої асоціальної поведінки, Ф. Бекон уважав її результатом недостатньої освіченості, виховання, що спричинило слабкість розуму і зниження моральності. Водночас мислитель доводив, що, оскільки душа та тіло взаємопов'язані, то риси індивідуальності (зокрема злочинні, порочні нахили) можна діагностувати методами фізіогноміки – через аналіз будови тіла та рис обличчя.

Томас Гоббс стверджував, що природа створює кожного із майже однаковими фізичними та розумовими здібностями, відтак – рівними правами. Як і Н. Макіавеллі, він уважав, що люди керуються мотивами отримання зиску, насолоди, задоволення власних потреб, при цьому різні звірства, війни та злочини філософ називав незмінними наслідками людської природи [212]. Т. Гоббс підкреслював порівнянність розуміння правомірної і злочинної поведінки, її узалежненість від соціально-політичних обставин, матеріальних надбань тощо. Моральну поведінку він загалом називає такою, що характеризується «справедливістю та прихильністю». Така поведінка громадян потрібна для належного підтримання організації у державі. Водночас Т. Гоббс відзначав принципову змогу розуміння як моральнісних чеснот інших якостей

людини залежно від типу держави і форми влади [222].

Головні причини злочинної поведінки, на думку Т. Гоббса, у таких пристрастях, як пихатість, ненависть, похитливість, надмірне честолюбство, користолюбство, а також – у перманентних мисленневих недоліках (помилкових думках, висновках тощо).

Аналізуючи поведінку людини, Р. Декарт зробив висновок, що совість – особливо важлива спадкова ознака душі, роль якої у моральнісній регуляції поведінки. Зважаючи на совість та виконуючи її настанови, людина діє добродібно. А недобродібну поведінку, як уважав Р. Декарт, зумовлюють три причини: свідоме ігнорування моральнісних заперечень; недостатній розумовий та вольовий контроль душі над тілом, що пояснюється недостатнім життєвим досвідом, незначними знаннями про добро та зло; пристрасті – «сильні духи, що йдуть від тіла, зумовлюють коливання мозку і хвилюють душу» [223]. Сильні пристрасті, згідно з висловлюваннями Декарта, – головна причина злочинної поведінки, яка має безліч видів – страх, злість, пихатість, хтивість тощо; водночас наголошував, що розум і воля цілком спроможні контролювати їх, блокуючи «хвилювання» душі [223].

Дж. Локк наполягав на винятковій ролі розуму. У працях «Досвід про людський розум», «Дослідження закону природи», «Думки про виховання» мудрець твердив, що за життя людина сповнює розум поняттями, які надходять від органів чуттів. Саме він, на думку Дж. Локка, є регулятором людської діяльності та її поведінки. Той, хто має розвинуте мислення, мусить обов'язково визнати проголошені Богом заповіді і свідомо дотримуватися їх. Словом, ідеї, поняття, моральні правила – це набуті людські феномени. Саме тому Дж. Локк йменував їх бажаними, але не загальноприйнятними, допускаючи, що деякі особистості можуть не дотримуватися їх [224].

Англійський філософ також уважав, що на усвідомлення та дотримання моральнісних правил вирішальною мірою впливають чинники соціального середовища, а саме – виховання та звичаї.

У праці «Думки про виховання» він доводив, що вихователі, наставники повинні формувати у дитини чесноти: вміти відмовлятися від бажаного, стримувати забаганки, не самомилюватися, не обманювати. Потрібно формувати поняття субординації, поваги до старших, слухняність, а також сприяти належному фізичному вихованню, загартовуванню молодого організму. Щодо злочинної поведінки, то, на думку Дж. Локка, переважно вона є наслідком численних недоліків виховання, через які розум людини не отримує належних чуттєвих образів і прикладів поведінки. В основному ці негативні моменти спричиняють у злочинців таку особистісну моральність, яка не охоплює соціальні нормотици поведінки.

Ф. Вольтер уважав, що людина має певні вроджені ознаки: доброзичливість до подібних до себе, любов до себе, потяг до діяльності. Ці «базисні пристрасті» об'єднують людей у суспільство. Ф. Вольтер стверджував також, що наведені ознаки в основі людських почуттів: і позитивних (доброта, взаємодопомога, обов'язок, любов тощо), і негативних (жадібність, хтивість, злість).

Вивчаючи природу моральних норм, філософ підкреслював їх відносність і залежність від особливостей історичного періоду, суспільного ладу та правління. Водночас він все ж намагався знайти інваріантність у моральності і переконував, що справедливим і несправедливим, чесною чи пороком, моральним добром або злом в усіх країнах має визнаватися те, що суспільно корисно або шкідливо [225]. Іншими словами, джерелом та критерієм моральної поведінки людини Вольтер визначав не релігійні догми, а суспільні людські взаємини.

Філософ підкреслював також порівняність визнання поведінки злочинною чи правомірною і її залежність від політичного устрою та панівної релігії у країні. У «Філософському словнику» він стверджував, що власне злочинною можна назвати тільки таку поведінку, яка завдає шкоди суспільству, причому певна шкода релігії та державі, на його думку, не має розглядатися як

злочин і засуджуватися (наприклад, атеїзм, образа вельмож тощо). А деякі вчинки – крадіжку, грабіж, убивство, зґвалтування – він називав звичайними злочинами [225]. До їх учинення, на думку філософа, призводить перебільшена любов до себе, яка у злочинців витісняє потяг до діяльності, добра.

Дені Дідро доводив, що людині від народження властиве уміння розрізняти чесноту й порок, відчувати прихильність до першої, відразу – до другого. Завдяки цьому й спільному існуванню вона міцно закарбовує у своєму розумі відмінність між добром і злом, чеснотою та пороком. Так, на думку філософа, формуються моральнісні імперативи, які становлять «природний закон» людських стосунків, який можна вважати необхідністю наслідувати добро [226].

Визначаючи сутність злочинної поведінки, Д. Дідро стверджував, що в особистості, яка діє злочинно, поряд із позитивними моральнісними ознаками існують також уроджені негативні, аморальні ознаки гордості, невдячності, зрадництва, жорстокості, схильності до жорстоких видовищ і задоволень, тортур тощо. Ці пристрасті й ознаки гальмують «моральнісну організацію» і розум людини та спричиняють спотворення «природного закону», унеможлиблюють його дотримання.

Щоправда, у своїх пізніх працях, зокрема в «Досліді про достоїнства та чесноти», Д. Дідро висловлював інший погляд: з уваги на іннеїстичні позиції стверджував, що впродовж життя під впливом соціальних, політичних і побутових чинників у людини здійснюється формування моральнісних установок. Зокрема філософ зауважував, якщо матеріальні блага в державі розподілені справедливо, то народ там чесний та не схильний до злочинів [226].

Теорію моральності Гельвеція проймала ідея про те, що моральнісні принципи людини залежать від зовнішнього середовища. У поемі «Щастя» мислитель доводив, що виток активності людини є її любов до себе [227]. Водночас філософ наголошував, що визначально на вибір людиною поведінки впливає розум. Гельвецій доводив необхідність підпорядкування діяльності

людини суспільним інтересам. У трактаті «Про розум» він називав суспільну корисність головним принципом усіх людських чеснот і основою законодавства [227]. Словом, критерієм моральності вчинку є його збіг із суспільною лінією, суспільними інтересами. Саме за таких умов, за висловлюваннями К. Гельвеція, людина може бути вільна та щаслива. Згідно з цим головним завданням людини виокремлював приборкування почуття себелюбства, а розум розвивається, доки бажання задовольняти власні потреби не узгодиться з доцільністю їх поєднання із інтересами інших [227].

Причину злочинної поведінки філософ убачав у середовищі, під яким мав на увазі насамперед форму державного правління та умови виховання, які вплинули на формування людського розуму. Така поведінка, згідно з поглядами Гельвеція, аморальна та несправедлива, оскільки спричиняє суспільні збитки. Через неї особистість злочинця наділяється відповідними характеристиками.

П. Гольбах, намагаючись змістити принципи матеріалістичного сенсуалізму на сферу суспільних відносин, уважав, що на початково утилітарну поведінку людської істоти (яка ґрунтується на вроджених потягах) значно впливає довкілля.

На думку П. Гольбаха, розвиваючись у соціумі, людина набуває досвіду та розуму, формує уявлення про належний вид поведінки, осмислює і закріплює у свідомості поняття чесноти і пороку, справедливого й несправедливого, пристойного і непристойного. У такій істоті філософ убачав власне особистість. У главі IX згаданої праці він зазначав, що в особи з розвиненим розумом формується «природний обов'язок людини» – доброчесність, завдяки чому вона старається діяти «з користю для людей, які творять суспільство». У праці «Про суспільство» мудрець називав «найвищою істиною, природним законом» поведінку людини, коли «усе, що бажається собі, вимірює те, що людина має учинити задля інших» [228].

П. Гольбах був схильний пояснювати доброчесність і моральність їх суспільною корисністю, оскільки вони підтримують «тривале задоволення»

(щастя) людей. Іншими словами, джерелом доброчесності, на думку філософа, є поєднання прагнення до особистого блага, «суспільної природи» з розумом і досвідом.

Водночас у праці «Про свободу» просвітитель порушував питання про відповідальність людини за результати її учинків, стверджуючи, що виконання «природних обов'язків» є вираженням справедливості; злочинці через безвідповідальність повинні зазнавати дії справедливих санкцій.

Аналізуючи погляди П. Гольбаха, не можемо не відзначити певну непослідовність його ставлення до людської свободи. У праці «Про свободу» (глава XI) він заперечував існування свободи як такої і наголошував, що людиною рухає лише необхідність, тотальний детермінізм. Проте у пізніших творах (наприклад, у праці «Система природи або про закони світу фізичного та світу духовного») він визнав, що свобода існує і що вона є «можливістю робити все те, що не шкодить щастю інших членів суспільства» [229]. Гольбах досягнув розуміння людини, наділеної свободою, як такої, котра свідомо узгоджує вчинки з суспільною корисністю, тому доброчесна. У цьому контексті він розглядав відповідальність як обмежування свободи.

Асоціальну поведінку філософ тлумачив як несправедливу, бо вона не відповідає «природному законові» людини. Окрім того, Гольбах уникав поєднання поняття «людина», тим паче «особистість», зі злочинцями. А визначав їх як «нерозсудливих істот», у яких нерозвинений розум. Також причинами асоціальної поведінки людей мислитель вирізняв неналежне виховання та освіту.

Аналізуючи погляди європейських філософів Нового часу з проблеми причин злочинності, ми не можемо не назвати імен визначних вітчизняних і російських мислителів – Прокоповича, Ломоносова, Фонвізіна, Батуріна, Радіщева, Сковороди. Намагаючись зробити філософію самостійною наукою, вони розглядали людину як природну і водночас соціальну істоту.

Серед вітчизняних філософів проблему людини та її поведінки

осмислював Г. Сковорода. Його погляди наближені до поглядів тогочасних європейських просвітителів. Власну концепцію сутності людини та розуміння причин її поведінки Г. Сковорода виклав у вченні про три світи: макросвіт (Усесвіт), мікросвіт (людина) і символічний світ (Біблія) [230].

Особливий інтерес для нас становить також концепція «сродної праці». Згідно з нею щастя («внутрішнього світу», «сердечного задоволення») можна досягнути наслідуванням велінь свого духу, який є «сродним» до певного різновиду покликання, праці [231].

Іншими словами, Г. Сковорода розглядав людину в основному як істоту з внутрішньою духовною природою, тобто загалом не суперечив теорії «вроджених ідей». Причини асоціальної поведінки людини Сковорода убачав у слабкостях духовної природи, неузгодженості діяльності природному, вродженому покликанню, а також – у неосвіченості.

Як бачимо, згадані нами філософи загалом відстоювали концепцію винятково матеріальної природи людини як носія вроджених утилітарних потреб. Мислителі наголошували також на визначальній ролі соціального середовища під час формування моральних чеснот людини, які необхідні й корисні для соціуму. У тогочасній філософії поняття «особистість» тлумачилося як людина – носій певного рівня суспільної корисності, який залежить в основному від її моральності та розумності, котрі знову ж таки похідні від досконалості політичного правління в державі.

Під поняттям «злочин» у той час філософи мали на увазі не намір і думку, а антигромадську, антидержавну поведінку – продукт «неприродного правління», яке не зважає на природний потяг людини до задоволення власних (приватних) потреб, у результаті – не ініціює в них високі моральнісні якості як найвищий спосіб задоволення утилітарних запитів, а, по-друге, примушує людину ігнорувати потреби інших, не узгоджуючи з ними власну вигоду. З уваги на це філософи здебільшого не вважали злочинця власне особистістю. Іншими словами, причинами злочинності та асоціальності на тому етапі

філософської думки називаються екзогенні (соціогенні) чинники, при цьому ендогенні чинники втрачають ознаки причини і загалом вважаються лише передумовою такої поведінки [232, с. 35–40].

Учені також тісно пов'язували аналіз асоціальної особистісної поведінки з поняттями «свобода» та «відповідальність». Зауважимо, що в розглядуваний період ці поняття протиставлялися – відповідальність тлумачили як свободообмежувач. Мислителі доводили, що свобідна та особистість, яка має високі моральнісні імперативи, перебуває у колі добродесних осіб. З огляду на це філософи вважали злочинну поведінку виявом несвободи, зазначаючи, що вона не припиняє бути шкідливою для людей, а тому її носії повинні зазнавати справедливої відповідальності.

Ще однією визначальною рисою, що характеризує філософські погляди того історичного періоду, є те, що в них підкреслюється порівнянність тлумачення особистісної поведінки злочинною чи правомірною залежно від устрою держави, форми правління. Водночас інваріантними визнавалися суспільна шкідливість та аморальність.

Постійне збільшення у всьому світі актів насильства та поширення деструктивних тенденцій у вирішенні будь-яких проблем дедалі частіше привертають увагу науковців до з'ясування причин і сутності агресії. У ХХ ст. висунуто безліч теорій, які з різних аналітичних і методологічних позицій пояснювали цей феномен. Згадаймо хоча б славнозвісного З. Фрейда, який пристрась до анігіляції, що термінологічно в його концепції відображалася поняттям «інстинкт смерті», порівнював із пристрасстю любові або «жадобою життя». Обмежена постулатом визнання лібідо (сексуальності) як первісної основи усіх прагнень індивіда, фрейдівська концепція вже в другій чверті століття розпочала вважатися ймовірніше романтичною казкою, ніж науковою теорією.

Інші психоаналітичні концепції розуміння насильства почали формуватися в ХХ ст. як альтернатива дослідженням аналітично орієнтованої

психології, з одного боку, та класичному фрейдизму, біхевіоризму та інстинктивізму – з іншого. Пояснення, що давалися у межах понять традиційної психологічної науки, у багатьох випадках застосовувалися до емоційних розладів, але виявилися просто непереконливими. Їх неспроможність особливо вражала під час пояснення найбільш жорстоких форм насильства. Із психодинамічного матеріалу, яким би він не був травматичним, було надзвичайно важко отримати достеменне пояснення таких серйозних і психопатологічних явищ, як самоскалічення, криваве вбивство, садомазохізм, імпульсивні невмотивовані вбивства у стані шаленої одержимості тощо.

Спроби пояснити випадки найжорстокішого насильства тільки наслідками виховання в дитинстві – емоційною депривацією, тілесними покараннями, що стресово впливали на психоемоційну структуру особистості, як адекватний психологічний мотив щодо здійснення насильницьких дій поступово розпочали втрачати свій сенс. Тим паче, що подібним чином просто було неможливо пояснити безумство масового винищення людей та геноцид, жахи концентраційних таборів, принесення в жертву мільйонів людських життів задля втілення маячних планів сумнозвісних вождів і пророків.

Якщо З. Фрейд розвінчав імідж класичної психології у поясненні причин насильства та деструктивної поведінки, то авторитет фрейдизму погіршився насамперед унаслідок поширення ідей відомих західних учених К. Лоренца та Б. Скіннера. Йдеться про соціально-політичне підґрунтя виникнення інстинктивізму та біхевіоризму. Багато хто становлення концепції біхевіоризму пов'язує на Заході зі змінами самого духу капіталізму на початку ХХ ст. У теоретичному аспекті цей феномен започатковувався виступами відомих учених (К. Данлапа, Цинг Янг Куо, Л. Бернарда та ін.) проти теорії інстинктів. Саме в ХХ ст. зникла необхідність доводити, що конкурентна боротьба, якою були освячені виникнення та розвиток капіталістичного виробництва, відповідає законам природи. У ХХ ст. капіталізм отримав нові можливості контролю за населенням (предметом експлуатації та основою збільшення

капіталу): в епоху кібернетики уможливилось психологічне маніпулювання індивідом, а також його дослідження та спрямування методами «людської інженерії». Саме в цей час людство прийшло до мрії про необмежене споживання та необмежене панування над природою. І якщо людство почало прагнути до повного володіння світом, навіщо ж у самій людській природі було потрібно залишати те, що було б непідвладним контролю та маніпулюванню?

Що ж стосується інстинктивізму, то, на думку західних аналітиків, безмежна популярність праць К. Лоренца була зумовлена жахом й безнадією мільйонів людей. Ті, хто зробив висновок про те, що світова катастрофа неминуха й що вони нездатні щось змінити у цьому світі, спробували, замість того, щоб коректніше з'ясувати сутність соціальних процесів, у всьому звинуватити людину, незмінну людську природу [232, с. 35–40].

Інстинктивізм К. Лоренца формувався у процесі дослідження поведінки тварин і птахів, досвід цього аналізу згодом було перенесено й у сферу життєдіяльності індивідів. Його теорія від природи існуючої агресивності, насильства, яке нібито корениться в живій природі людської істоти, на початку 60-х років ХХ ст. потрапила на благодатний ґрунт соціально-психологічного стану сучасної цивілізації, що почала відчувати жах і зрозуміла власну беспорядність перед змінами в світі, який безупинно рухався в напрямі загальної термоядерної катастрофи. Ця теорія практично допомагала раціоналізувати відчуття беспорядності людства. І справді, утвердження цієї теорії як основного чинника сучасного філософського та соціологічного пояснення феномена насильства робило непотрібним аналіз процесів деструктивності соціуму, суспільного механізму загалом.

Водночас біхевіоризм Б. Скіннера з його цілковитою переорієнтацією на соціальну поведінку особи та чинники, що стимулюють і зумовлюють агресивність такої поведінки, разом із запереченням суто суб'єктивної психоемоційної мотивації занедбав і позитиви концепції К. Лоренца. Адже філогенетично закладений імпульс до агресивної дії у тварин безумовно може

виявлятися у вигляді «захисного» («доброякісного», як його згодом визначив Е. Фромм) типу агресії.

Застосувавши ідею щодо спонтанності емоційних порухів і здатності будь-якої істоти до саморозрядки, К. Лоренц спекулятивно застосував низку логічних конструкцій для опису агресивності індивіда і навіть його потягу до садистського вбивства та тортур як наслідку відповідної «біологічної агресивності», яка, на його думку, під впливом певних факторів подеколи актуалізується і перетворюється на деструктивні дії. Саме таке поєднання, таке перебільшення і зробило концепцію К. Лоренца неприйнятною загалом. Адже і палеонтологія, і антропологія свідчили про те, що демонстрація захисного типу агресії приматів-ссавців не робили їх садистами та вбивцями собі подібних.

Одним із поважних опонентів тогочасних філософських теорій, зокрема учення З. Фрейда щодо дослідження та обґрунтування природи людської деструктивності, став також відомий американський філософ Е. Фромм. Уперше він розпочав аналіз феномена агресії у праці «Втеча від свободи» (1941), де визначив руйнівну силу в людині як результат непрожитого нею до кінця власного життя. Як зазначав мислитель, людський мозок живе у двадцятому столітті, а серця більшості – ще у кам'яному [215, с. 181]. Мовлячи про колосальний рівень руйнівних тенденцій, філософ зауважував, що в основному вони не усвідомлюються, а раціоналізуються у різних формах. Чи не усе у світі використовується як раціоналізація руйнації. Задля маскування руйнування себе або інших досі використовують любов, обов'язок, совість, патріотизм [215, с. 322].

Фактично на першому етапі свого дослідження філософ дотримувався тих загальних світоглядних установок, котрі ґрунтувалися на твердженні про споконвічну порочність людської природи. Глибший і детальніший аналіз причин деструктивної поведінки особистості Е. Фромм здійснив в одній із останніх своїх праць – «Анатомія людської деструктивності» (1973), що має значну цінність для сучасності, бо з переконливою аргументацією та

доказовістю обґрунтовує соціальні корені схильності людей до насильства і руйнації.

Розмірковуючи про людську агресію, Е. Фромм зважав на те, що є дві тенденції в цьому питанні: раціональна агресивність, тобто реакція на напад, що загрожує життю або ж цілісності особистості, та ірраціональна руйнівність. Ірраціональну руйнівність філософ розглядає як вияв агресивної пристрасті, що корениться в характері людини, а не в її інстинктах, як уважав, приміром, З. Фрейд. Теорія «інстинкту смерті», на думку Е. Фромма, обмежена через те, що вона не може однозначно пояснити дані етнографічних досліджень, згідно з якими рівень руйнівності у різних індивідів і різних соціальних груп відмінний. Аналіз економічного, соціального і культурного стану життя людей, розпочинаючи з кінця XV ст. і аж до сучасного йому капіталістичного суспільства, дає змогу філософу зробити висновок про те, що рівень руйнівних елементів в індивіді пропорційний ступеню, яким обмежена його експансивність [215, с. 325]. Водночас учений підкреслював, що йдеться не про окремі фрустрації того чи іншого інстинктивного потягу, а про загальну скутість, що перешкоджає спонтанному розвитку людини і вияву всіх її внутрішніх природних можливостей: емоційних та інтелектуальних. Він акцентував, що у життя своя динаміка: людина повинна зростати, самореалізовуватися, прожити своє життя. Очевидно, якщо ця тенденція пригнічується, а енергія, котра спрямована до життя, зазнає розладу, то перетворюється на енергію, спрямовану на руйнацію [215, с. 325]. Е. Фромм уважав, щоповніше реалізується життя особистості, то менше в ньому руйнівних тенденцій, і навпаки, щоактивніший потяг до життя пригнічується, то сильніше тяжіння до руйнування. Руйнівність – результат непрожитого життя [215, с. 326].

Е. Фромм обґрунтовував, що деструктивність властива всім людям, але вона актуалізується за протилежних її екзистенційним потребам умов життя. Зло – відсутність добра [233, с. 209]. Людина неруйнівна за природою. Її такою

робить історія. Деструктивність особистості, згідно з висловлюваннями Фромма, – набута властивість, в основі якої – людська свобода.

У контексті розгляду категорій «інстинкт» і «пристрасть» Е. Фромм доводить, що інстинкти – відповідь фізіологічним потребам, а пристрасті, що постають із характеру, – відповідь екзистенційним потребам [213, с. 373–374].

Можемо констатувати, що у пізній період творчості Е. Фромм, формулюючи філософську ідею первісної доброти людської природи, вбачав народження руйнівності, насамперед у навмисній відмові людини від самої, від власної унікальності та свободи. Він уважав, що прагнення до руйнування виникає, коли не реалізовано бажання творити. Тільки творення, згідно з теорією Е. Фромма, призводить до щастя, руйнівність же призводить людину до страждань. В творчому акті людина сягає за межі, установлені їй як тварині, вивищується над пасивністю свого існування, сягає царства цілеспрямованості й свободи [216 с. 304].

Бажання творити допомагає людині подолати обмеженість [218, с. 304]. Творчість допомагає людині сягнути свободу і власну значущість.

Людина завжди обирає між творчістю і руйнуванням, любов'ю і ненавистю. Людське існування – це своєрідно задана тотальність внутрішніх потенцій. За певних історичних умов одна частина цих потенцій реалізується, а інша залишається неактивною. Вся історія, з точки зору філософа, – це болісна драма народження Людини, що розглядається нею як безперервний ланцюг поступового розкриття потенцій, закладених у самій людській природі. Реалізація усіх цих потенцій становить, на його думку, сенс кожного окремого людського життя і всієї людської історії. Задоволення ж основних екзистенційних потреб залежить від багатьох чинників. Одним із найважливіших серед них є спосіб організації суспільства, в якому людина живе, і те, як ця організація визначає людські взаємини всередині суспільства [218, с. 329]. На думку Е. Фромма, в жодній із попередніх історичних епох сутність людини не реалізована. Цьому перешкоджала та чи інша недосконала

історична форма існування суспільства. Відповідно історія людства постає як історія трагічного не збігання вимог людської природи та можливостей їх реалізації в конкретному суспільстві.

Розуміння природи людини як певної системи фундаментальних потреб, як дещо незмінне, незалежне від історичної ситуації, заслуговує особливого наукового зацікавлення. На наш погляд, слушною видається теза Е. Фромма про те, що людська природа як поєднання універсальних потреб реалізується різними способами залежно від соціальних умов, тобто зберігається і водночас постійно змінюється під впливом соціуму. Можливості задоволення екзистенційних потреб, які надає людям певне суспільство, формують у них структуру особистості – те, що Е. Фромм назвав «основними орієнтаціями характеру».

Становлення індивідуального характеру визначається зіткненням екзистенційних, індивідуальних і тих переживань, що зумовлені культурою, з темпераментом і фізичною конституцією індивіда [233, с. 65].

Органічні прагнення в усіх людей приблизно однакові, за подібності темпераментів індивіди відрізняються тими пристрастями, які панують у їх характері, що знімає з індивіда тягар рішень щоразу, коли вимагається дія, – він задає типовий для людини спосіб сприйняття ідей і цінностей, ставлення до інших. Особа немов би інстинктивно поводить відповідно до свого характеру. Те, що З. Фрейд називав несвідомим потягом, не є, згідно з висловлюваннями Е. Фромма, «фікцією», але розуміти ці «природні» реакції треба не лише з біологічної точки зору.

Отож, предметом дослідження для Е. Фромма виступають не потяги як такі, а вже наділені смыслом бажання, пристрасті, що вкоренилися в характер людини. Індивіди будь-якого суспільства, незважаючи на індивідуальні психологічні відмінності, завжди, на думку філософа, мають дещо спільне у своїх психологічних властивостях, і в цьому сенсі є типовими представниками суспільства.

Осередок структури характеру, загальний для більшості представників певної культури, на противагу індивідуальному характерові, що відрізняє одну людину від іншої, котрі належать до однієї культури, філософ називає соціальним [218, с. 338].

Як уважав Е. Фромм, соціальний характер доцільно тлумачити як активний психологічний чинник соціального процесу, котрий зміцнює функціонуюче суспільство. Значення соціального характеру в тому, що він дає змогу найефективніше пристосуватися до вимог суспільства і набути почуття безпеки та захищеності.

Під час формування соціального характеру Е. Фромм у традиціях психоаналізу особливу роль відводить страхів, який призводить до пригнічення, згодом – до витіснення у несвідому сферу тих рис особистості, котрі несумісні з цими суспільними нормами. Відповідно, сфера індивідуального несвідомого є насамперед результатом впливу соціального середовища. В особистості, як уважав учений, співіснують усвідомлені прагнення і несвідомі установки, котрі виявляються в міфах, снах та інших несоціальних продуктах психіки.

Соціальний характер, як уважав Фромм, виявляється результатом адаптації природи людини до структури суспільства. Вид цієї адаптації і тип соціального характеру різний, залежно від типу соціальної структури. Аналізуючи історію людського суспільства, вчений відзначав, що в основі кожного з них лежить своєрідний психологічний механізм, завдяки якому індивіди вирішують проблему людського існування («мазохістський», «садистський», «деструктивістський» «конформістський»).

Е. Фромм називає ці механізми також захисними реакціями індивіда на фрустрацію, що виражається у неможливості людини реалізувати свою сутність у конкретній соціальній структурі. За мазохізму і садизму людина набуває ілюзії власної ідентичності, добровільно підкоряючись, або навпаки, пануючи над чимось чи кимось. Почуття невпевненості, безсилля і неспроможності

перед екзистенційною проблемою людина може компенсувати деструктивізмом, прагненням знищити, зруйнувати все те, що поза нею, як зовнішню причину її тривожного внутрішнього стану. Об'єктом деструктивістських тенденцій може стати, врешті-решт, і сама людина. Конформізм – це відмова людини від свого «Я» унаслідок саморозпорошення у масі, натовпі. Ці способи вирішення проблеми людського існування є, за висловлюваннями Е. Фромма, немов би універсальними, але вибір людиною того чи іншого способу цілком визначається типом суспільства. Соціальні умови завжди зумовлюють перевагу і панування одного з типів характеру, властивого переважній кількості членів цього суспільства.

Оскільки кожний із зазначених характерів є лише особливим апаратом соціальної адаптації індивіда до суспільства, специфічною реакцією індивіда на ті соціальні умови, в яких неможлива реалізація потенцій людської природи, то кожна з них, у принципі не вирішуючи проблему людського існування, є, згідно з теорією Е. Фромма, непродуктивною. Єдино правильне, розумне і «повне вирішення проблеми – в досягненні міжособистісної єдності, в злитті з іншою людиною, в любові» [217, с. 119] і розвиткові на основі цієї любові «продуктивного» характеру особистості [217, с. 119]. Саме сила любові об'єднує людей в суспільство і дає змогу людській цивілізації виживати в світі глобальних проблем. Філософ вважав любов найсильнішим з усіх людських прагнень [217, с. 119].

Однак є різні форми любові, і злиття людей може також досягатися різними способами, наприклад, за допомогою таких симбіотичних зв'язків, як мазохізм або садизм. Для Е. Фромма ці форми любові патологічні, бо позбавляють людину власної гідності і свободи. Філософ розвивав ідею любові, яка дає змогу особистості відновити гармонію із зовнішнім світом, подолати тотальне відчуження і зберегти своє «Я». мислитель зазначав, що на протиположність симбіотичному зв'язку, зріла любов – це зв'язок, що передбачає збереження цілісності особистості, її індивідуальності. Любов – дієва сила в людині, що

руйнує перешкоди між людиною і її співбратами, сила, яка об'єднує її з іншими; любов допомагає людині здолати почуття самотності і відчуження, дає можливість їй залишатися собою, зберегти свою цілісність [217, с. 121].

Спираючись на етику Б. Спінози, Е. Фромм визначає любов як діяльність, активність, а не пасивний ефект; перебування в деякому стані, а не «занурення» в нього [217, с. 121]. Активний, діяльнісний характер любові передбачає, згідно з висловлюваннями Е. Фромма, прагнення особистості «віддавати» іншому, а не отримувати від нього. Крім того, «найважливіше – віддавати не матеріальні, а специфічно людські цінності» [217, с. 123], тобто ділитися з коханим своєю радістю, печалю, думками, знаннями, всіма виявами свого життя. Люди з установкою на плідну діяльність відчують у цьому акті дарування радість, життя, сили. Це психічно здорові особистості, здатні виявити відповідальність у ставленні коханої людини, повагу до неї, турботу про неї.

Плідний підхід до любові – найцінніше у філософсько-антропологічній концепції Е. Фромма. Іншим важливим положенням є теза про любов як турботу-діяльність: «Любов – це діяльна стурбованість, зацікавленість у житті і добробуті того, кого любимо. Де нема такої діяльної стурбованості, там нема і любові» [217, с. 124]. Людина знаходить себе в любові і праці, турботі і відповідальності. Однак відповідальність могла б легко перетворитись у ставлення до людини як до власності, стати обмеженням її свободи, якби не було «третього елемента любові» – поваги. Як уважає Е. Фромм, повага – це не страх і не благоговіння, а зацікавленість у тому, щоб вона розвивалася своїм шляхом. Турбота і відповідальність були б сліпими, якби вони не спрямовувалися знанням про найсуттєвіше в людині, яку любиш. Через це любов витлумачується Е. Фроммом як глибинне знання про «таємницю людини». Пізнання глибин людської душі в любові протилежне пізнанню таємниці людини при владі, котра перетворює живе в товар, власність.

Любов для Е. Фромма – це не просто спосіб подолання відчуження, це самореалізація особистості. Здатність любити вимагає багато енергії, яка може

виникнути тільки у процесі продуктивної та активної орієнтації особистості в багатьох інших сферах життєдіяльності. Розмірковуючи про мистецтво любові, Е. Фромм не обмежується особистісною сферою, він переносить цю тему в царину соціального, суспільного буття. Відповідно до його точки зору, сфера особистого буття нерозривно пов'язана зі сферою суспільного буття. Правда, як він вважає, принцип, на якому засноване капіталістичне суспільство, і принцип любові несумісні, але і в капіталістичному суспільстві є люди, здатні любити. Тому віра в те, що любов можлива як соціальне, а не тільки як індивідуальне явище, – це розумна віра.

Концепція Е. Фромма містить не лише філософсько-антропологічні прозріння та відкриття, але й примушує ставитися з граничною увагою до історичного творчого процесу. Людське життя, якщо не співвіднести його із заувагами філософської антропології, може завдати глибинних руйнівних наслідків. Вони здатні спотворити людину, її природу. Розмірковування філософа-гуманіста, спрямовані на насичення людської душі «любов'ю до життя», нині вельми актуальні.

Якщо йдеться про дослідження інстинктів і потягів, то джерела їх розуміння і особливо початки їх сучасної інтерпретації спираються на праці Ч. Дарвіна та його еволюційну теорію. У. Джеймс та У. Мак-Дугалл навіть склали відповідні таблиці, вважаючи, що кожний окремий інстинкт або ж потяг спричиняє відповідну поведінку. У. Джеймс виокремив інстинкти ворожнечі, співчуття, заздрості, чистоти, любові, ревності. Він поєднав загальнолюдські якості зі специфічними соціально зумовленими рисами характеру індивіда.

У. Мак-Дугалл, навпаки, спробував інтерпретувати інстинкти як певну зацікавленість живої істоти, як її певну потребу. Він навіть вважав, що «афективно-когнітивне ядро» будь-якого потягу може існувати в системі інстинктів індивіда практично незалежно від когнітивної та моторної її частини (У. Джеймс свого часу пов'язав поведінку живих істот із механістичною моторикою).

Утім, із концепцій саме цих учених в інтерпретації інстинктів живих істот з'явився певний механіцизм, якого згодом не зміг позбутися навіть З. Фрейд. Іntenції фрейдизму також ґрунтувалися на механіцистській схемі, згідно з якою лібідо зростало, напруження посилювалося, незадоволення збільшувалося, допоки сексуальний акт не розряджав ситуацію та не знімав напруження.

З. Фрейд, на відміну від У. Мак-Дугалла, об'єднав усі потяги у дві категорії: інстинкту самозбереження та інстинкту сексуальності. У своїх перших працях, зокрема у «Вступі до психоаналізу» [214, с. 524–547], він не приділяв феномену агресивності значної уваги. Вчений уважав, що лібідо (сексуальність) та інстинкт самозбереження – основні рушійні сили дій індивіда.

Згодом З. Фрейд увів у свою концепцію іншу дихотомічну пару понять, яку застосовує для пояснення життя та «внутрішніх порухів індивіда» – потяг до життя (ерос) і потяг до смерті (танатос). Момент виникнення цих потягів він пов'язав із сексуальністю живої істоти. Агресивність розглядав як постійний в організмі рухомий імпульс, визначений навіть самою конституцією людської істоти, її природою.

Звичайно, З. Фрейд зробив певний крок у напрямі подолання механіцизму в уявленнях про агресивність, замінивши його біологічними чинниками. Водночас він заплутав дослідників феномена агресії, оскільки усі її типи звів до інстинкту. З допомогою його теорії було надзвичайно складно пояснити феномен соціальної агресії. Мабуть, тому вона й не набула поширення та визнання у цій галузі психології.

Праця ж К. Лоренца «Так зване зло» [234] одразу стала бестселером. Його теорія засновувалася на двох чинниках: механістичному уявленні про джерела агресивності та розумінні того, що агресивність необхідна для захисту життя, тобто вона сприяє виживанню індивіда та усього людського роду. Згідно з уявленнями К. Лоренца людська агресивність у основі має енергетичне джерело, проте вона не обов'язково є результатом реакції на певний зовнішній

подразник. Накопичення специфічної енергії в нервових центрах поступово призводить до вибуху цієї енергії навіть й поза існуванням будь-якого подразника. Цікаво, що К. Лоренц усвідомив можливість збігу навіть крайнього випадку, зовні нічим не зумовленого вибуху агресивності з біологічно цілеспрямованими діями нормального людського організму й висунув цю обставину як аргумент за доведення того, що в інстинктивних діях будь-які рухи «запрограмовані генетично» [235, с. 229–275].

Концепцію К. Лоренца різко критикували науковці. Зокрема Н. Тінберген вказував йому на те, що недостатньо використовувати для доведення певних теоретичних постулатів тільки метод аналогії. Найглибший аналіз помилок К. Лоренца зробив Е. Фромм у праці «Анатомія людської деструктивності» [213, с. 39].

Відзначивши, що багатоплановий антропоморфізм Лоренца поєднується із застосуванням аналогій, Е. Фромм зауважував, що з наукової точки зору аналогії, до яких вдається К. Лоренц, взагалі не можуть бути певними доказами. Те, що він намагається описувати, на думку Е. Фромма, є «інстинктивно детермінованою моделлю поведінки» [213, с. 39]. Його загальні визначення вилучені з уявлень про людську психологію і стосуються того, що людська істота у відповідних випадках може навіть забути про себе для того, щоб допомогти іншим. Е. Фромм водночас замислювався: чи у гусака, риби або собаки є своє «Я», яке вони можуть забути? Хіба людська самосвідомість не залежить від нейрофізіологічних структур, що є тільки у мозку індивіда? Чи саме поняття самосвідомості не є жорстко пов'язане з людським способом ставлення до світу (хоча і має у своїй основі певні нейрофізіологічні процеси мозку)? І такі запитання виникають не один раз під час читання Лоренца, коли він застосовує для опису поведінки тварин такі категорії, як «жорстокість», «сум», «ніяковіття» [213, с. 39].

До цікавих і важливих етимологічних знахідок Лоренца Е. Фромм відніс установлення зв'язку, що виникає поміж тваринами як реакція на зовнішню

загрозу для усієї групи. Проте схоже порівнювання поведінки тварин із поведінкою людей, на думку Е. Фромма, недоречне, адже наполягати, що ненависть виникає тільки там, де була любов, – означає звести елемент істини до загального абсурду. Пригнічуваний ненавидить свого гнобителя, мати – убивцю своєї дитини, а жертва тортур – свого ката. Що ж як ця ненависть пов'язана з тим, що там спочатку була любов або, можливо, вона ще там є? [213, с. 40].

Позиція К. Лоренца як важливий соціально-психологічний феномен сучасної культури пов'язується Е. Фроммом з дарвінівською ідеєю щодо еволюції, яка стала серцевиною лоренцевої системи ціннісних орієнтацій. Соціальний і моральний дарвінізм у працях К. Лоренца, на думку американського філософа, має тенденцію до затемнення дійсних біологічних, психологічних і соціальних причин людської агресивності. Принципово іншу позицію в розумінні поведінки індивіда займали представники філософії біхевіоризму. На відміну від інстинктивістів вони стверджували, що поведінка людини формується під впливом не генетичних факторів, а довкілля, зокрема соціально-культурних обставин. Біхевіоризм, започаткований ідеями його засновника Д. Уотсона, спробував винести за межі аналізу усі суб'єктивні чинники, які не піддавалися безпосередньому спостереженню. Б. Скіннер, продовжуючи цю лінію, відхилив саму можливість дослідження природи індивіда, а також можливість створення моделі особистості винятково на підставі аналізу її емоційно-психологічної сфери.

Б. Скіннер, зважаючи на генетичні умови формування живої істоти, вдався до розробки теорії, яка на перше місце у визначенні поведінки індивіда ставила систему стимулів, що розглядалися як соціокультурні чинники.

Таких же поглядів дотримувалися і деякі інші представники біхевіоризму, насамперед А. Баас і Л. Берковіц. Те, що під час визначення поняття агресії, зазначає перший з них, не потрібен такий елемент, як намір або ж мотивація, визначається кількома обставинами. По-перше, наміри імпліцитно містять

телеологію – цілеспрямовану дію, що має певну мету. По-друге, цю схему розуміння агресивних дій надзвичайно складно застосувати на практиці. Якщо агресивна реакція, як зазначає А. Баас, систематично посилювалася та мала специфічні наслідки, скажімо, ретирування супротивника, це означає, що подальша дія агресивного характеру має на меті викликати реакцію «ретирування». Однак таке «розслідування», на думку А. Бааса, зовсім не потрібне за умов аналізу поведінки, пов'язаної з агресивністю, доцільніше в цьому випадку дослідити характер «стимулювання», тобто, як це стимулювання агресивних реакцій стосується безпосередньої ситуації, коли ця реакція була інспірована.

Така позиція також була розкритикована Е. Фроммом [213, с. 40], який зазначав, що біхевіористи мають претензію на науковість свого методу тому, що вони аналізують ті різновиди поведінки, які можна спостерігати візуально. Проте вони не розуміють або не хочуть зрозуміти, що неможливо адекватно описати поведінку у відриві від діючої особи. Наприклад, коли людина заряджає зброю й вбиває іншу людину, сама дія – постріл із рушниці – з психологічної точки зору мало що означає, якщо її розглядати безвідносно від того, хто стріляв. Фактично біхевіоризм фіксує тут лише те, що пов'язано з дією самої рушниці, а не індивіда, предметом дії, а не суб'єктом такої дії. Реально ж постріл самої рушниці мотивації суб'єкта не стосується. Тому, як наполягає Е. Фромм, насамперед потрібно досліджувати внутрішню психічну структуру індивіда, систему особистісних характеристик для того, щоб пояснити імпульс, який призвів до пострілу.

Неабияк було розкритиковано теорію фрустрації Дж. Долларда, що претендувала на пояснення усіх без винятку причин агресивності індивіда. Н. Міллер, наприклад, стверджував, що фрустрація як така може викликати безліч різноманітних реакцій, – і навпаки, наявність фрустрації не завжди має наслідком агресію. Навіть А. Баас зазначав, що надання переважного значення фрустрації за пояснення агресивних дій призвело до того, що велика кількість

антицендцій (шкідливих подразників) була зігнорована теорією дослідження, тоді як фрустрація є насправді лише однією з багатьох антицендцій агресивності.

Незважаючи на певні відмінності, біхевіоризм та інстинктивізм під час дослідження проблем насильства та агресії мають одну спільну рису: вони не приділяють належну увагу окремо діючій людській істоті, самому діючому суб'єктові.

Теза, яку висунув Е. Фромм і яка, на його думку, мала б подолати хиби інстинктивізму та біхевіоризму, приблизно виглядала так: деструктивність і жорстокість потрібно розглядати не як інстинктивні імпульси індивіда, а справжні пристрасті, що своїми коренями сягають структури буття особи. Вони також, як і інші пристрасті індивіда, надають сенсу його існуванню. Вони стають його сутністю. Головною помилкою Лоренца Е. Фромм уважав те, що той змішував різні види потягу: того, зумовленого інстинктами, та того, що спричинений характером індивіда. Так, не викликає жодного сумніву, що садист, який неначе очікує моменту, щоб учинити злочинну дію та розрядити себе, на перший погляд, як зазначав американський філософ, дуже нагадує гідравлічну модель із нагромадженою інстинктивною енергією. Проте насправді відбувається лише поєднання двох зовсім різних речей. Тільки люди із садистським характером чекають можливості, щоб виявити себе у цій якості, так само як і люди, добрі за природою, очікують моменту, щоб висловити свою любов.

Отже, ідеї К. Лоренца, розвинуті у концепціях його послідовників – Р. Одрі, Д. Морріса, як очевидно із висновків Е. Фромма, фактично не надавалися для пояснення деструктивної поведінки особистості, виявів агресії та насильства. Підкреслимо, що розгляд проблем насильства та деструктивізму поведінки індивіда в психоаналітичних концепціях ХХ ст. був би не повним, якщо не аналізувати ідеї неофрейдистів – К. Юнга, А. Адлера, К. Хорні та ін.

Так, А. Адлер пов'язував визначення суті агресії з дослідженням саме

станів душевної боротьби індивіда, спричинених відчуттями неповноцінності, компенсаторності, фіктивними невротичними уявленнями, що виявлялися у бажанні формування власної особистості, а також самотністю, травматичними, і навіть моносимптоматичними функціональними неврозами та істерією [220]. Якщо цей учений у розумінні насильства та агресії зважав насамперед на особистісну мотивацію конкретної людської істоти, розглядаючи особливості психоемоційної динаміки та душевних станів індивіда, то К. Юнг вирішував цю проблему з позицій своєї теорії колективного несвідомого.

Сутність її полягала у ствердженні реальності несвідомого, фіксації факту активності та енергетичної основи несвідомого, що постійно виявляється в поведінці, думках і діях особи. Саме тому, що несвідоме не усвідомлюється індивідами, вони не можуть нічого про нього сказати. Проте, на думку К. Юнга, можлива фіксація такого несвідомого у символах-маніфестаціях: у творах мистецтва, сновидіннях, певній символіці народної творчості тощо. Маніфестний (або результируючий) вияв психічного, за висловлюваннями К. Юнга, завжди виступає як певне змішування найрізноманітніших факторів: свідомості «єго» або ж нашого «Я», неусвідомлених комплексів, індивіда та груп індивідів і комбінацій архетипного впливу, які беруть свої інтенції в колективній психіці, але у конкретній людській істоті реалізують саме оце «колективне несвідоме». Архетипи колективного несвідомого виступають своєрідними когнітивними матрицями, тоді як інстинкти індивіда, на думку К. Юнга, є корелятами таких матриць; інтуїтивне охоплення подібного архетипу передуює й певним чином обумовлює дію, тобто «спускає гачок» інстинктивної поведінки, в тому числі деструктивної, насильницької.

Несвідоме безперервно продукує певну символіку, яка міжособистісна за змістом і трансперсональна за сутністю. Наприклад, бик, як уважав К. Юнг, може виступати і символом агресивної чоловічої сексуальності, а може бути й означенням фігури суворого батька. Фактором, що найбільше впливає на долю людства, цей учений вважав не загрозу термоядерної катастрофи, не вияв

безпосереднього насильства, а епідемії, пов'язані із захворюваннями психіки, з деструктивною діяльністю несвідомого [219, с. 673]. «Вторгнення» колективного несвідомого, як зазначав К. Юнг, стає причиною не тільки індивідуальних, але й колективних психозів, неправедних пророцтв, масових заворушень, воєн.

У своїй праці «Проблема душі сучасної людини» [236, с. 293–316] К. Юнг підкреслював, що проникнути у таємні куточки власної психіки для сучасної людини означає віднайти шокуючий образ сліпого світу, де переважає або будівництво, або анігіляція, або хаос, або пільма. Багато ж зла у світі, на його думку, породжується в надрах безнадійної неусвідомленості індивіда.

Усвідомленням цього джерела зла в нас зможемо змагатися з ним – як і наука дає нам змогу ефективно перемагати зло із зовнішнього світу [237, с. 213].

Суттєвий внесок у вивчення причин насильства та агресивності зробили клінічні психотерапевтичні дослідження із застосуванням ЛСД та інших емпіричних методик, які розпочали застосовуватися у західній психології останніми десятиліттями ХХ століття. Отримані результати довели, що патерни злостісної агресії стають зрозумілішими у термінах динаміки позасвідомого, якщо до моделі людської свідомості додати перинатальний та трансперсональний рівні. У першому випадку злостісна агресія починає виявлятися не як фатальна сутність органіки центральної нервової системи та її «інстинктивних програм», а як вияв доволі змінних функціональних матриць, як «програмного забезпечення» мозку.

Трансперсональний рівень розгляду свідомості також надав можливості значного удосконалення уявлень про агресивні імпульси та насильницькі дії людської істоти. Злостісна агресія потрапила у контекст дослідження процесів «смерті – відродження» і таким чином була пов'язана з потребою індивіда у трансцендентуванні та з духовними пошуками. Сприйнятий внутрішньо та перероблений у безпечних, соціально організованих і соціально санкціонованих

умовах, досвід злоякісної агресивності згодом може набути і усталеного штампую свідомості у процесах подальших духовних (усвідомлених) перетворень людської особистості. З цієї точки зору багато що у насильстві, котре, здавалося б, немає сенсу, в індивідуальному та колективному несвідомому виявляється результатом спотвореного процесу духовної інтенційності.

Очевидно, варто детальніше зупинитися на тому, як висвітлює ці процеси відомий американський учений, доктор медицини С. Гроф. Він зокрема погоджується з тим, що інтенції агресивності більшою мірою пов'язані з травматичним матеріалом дитинства та іншими біографічними чинниками людини. Ці інтенції він інтерпретує як вторинне переживання згадувань минулих перешкод, як бажання задоволення почуття безпеки, необхідне кожному малюкові, та виниклі у зв'язку з цим фрустрації. Він зазначав, що конфлікти навколо отримання задоволення в різноманітних лібідних зонах, емоційна депривація та відторгнення зі сторони батьків або осіб, які їх замінюють, грубі тілесні покарання – це типові приклади таких ситуацій [238, с. 257]. Причому психотерапія та психоаналітика, заснована на суто фрейдистській теорії, на його думку, не завжди може виявити реальну картину того, що відбувається з кожним пацієнтом. Застосування ж психоделічних препаратів та інших засобів емпіричної методики під час дослідження свідомості та підсвідомості індивіда, на думку С. Грофа, дає змогу отримати вагомі результати та свідчення.

Таємниця надзвичайної сили емоційних стресів, які практично розпочинають володарювати над свідомістю та волею людської істоти у випадках її звернення до насильницьких дій, стверджував американський учений, криється саме на перинатальному рівні в тематичних зв'язках між різними фактами біографічного матеріалу та особливостями можливих родових травм. Оральна агресія з імпульсами до кусання, яку дитина звичайно переживає у зв'язку з деякими незадоволеннями годування, може бути

пов'язана з «випливанням» із підсвідомості відчайдушної боротьби за життя та дихання в лещатах родового каналу. Несподіваний гнів, який у людської істоти може асоціюватися із задушливістю, і на біологічному рівні пов'язуватися обмежувальним і стискаючим материнським організмом під час біологічного народження, в реальному житті може бути, наприклад, метафорою соматичної реакції на опікування домінуючої матері. Американський учений стверджував, що переживання дитинства не є первинним джерелом злісної агресії. Вони лише додаються до вже існуючого запасу перинатальної агресивності – послаблюючи захист, який у нормальному стані індивіда перешкоджає її прориву в свідомість [238, с. 259].

Зв'язок між агресивністю та перинатальною динамікою має вагоме підтвердження в практиці психоделічної терапії. Відбувається надзвичайно різке фізичне та емоційне напруження загального характеру з відчуттям глибокого тиску в різних частинах тіла людської істоти, а також суттєвий дискомфорт в еrogenних зонах. Специфічний патерн цього стану дуже видозмінюється в кожному конкретному випадку в розумінні порівняної активізації різних анатомічних і фізіологічних функцій організму. Цей стан і співвідноситься з надмірним викидом агресивних імпульсів у свідомість: часто людській істоті потрібні надзвичайні зусилля для того, щоб зберегти самоконтроль та утриматися від насильницьких дій. У цих випадках, як зазначає С. Гроф, люди нагадують бомбу уповільненої дії, здатну вибухнути у будь-який момент. Водночас деструктивна енергія спрямовується і назовні, і всередину. Стихійні самодеструктивні імпульси та агресія, спрямована проти інших осіб та об'єктів, за цих умов можуть співіснувати або ж слідувати один за одним у надзвичайно швидкій послідовності. Якщо цим вулканічним силам буде дозволено виявитися і подолати захисні бар'єри свідомості, моралі та психіки людської істоти, на думку вченого, убивство або самовбивство можуть стати однаково можливими наслідками подібного стану.

Такі спостереження ідентифікують психогенний зв'язок між насильством,

убивством, самодеструктивною поведінкою та кривавим убивством, з однієї сторони, та динамікою третьої перинатальної матриці – з іншої. Вони вельми важливі для розуміння ситуацій, коли індивід здійснює невмотивоване убивство, а згодом – самогубство. Феномен амока, культурно-обмежений синдром, що спостерігається в Малайзії, на думку С. Грофа, доводить саме таку можливість [238, с. 261].

Нині на Заході подібні дослідження визначають як інтуїтивні знахідки глибинної емпіричної психології, або психоделічної психології. Цікаво, що висновки її засновників, зроблені в сфері індивідуальної психопатології, як правило, зміщуються у сферу масової психології та соціальної психопатології.

Проаналізувавши причини неправомірної поведінки людини в європейській філософії XVI–XX століть, вважаємо основними такі: вплив різних чинників; недостатність освіти та виховання; слабкість розуму та зниження моральності; зиск насолоди та задоволення потреб; пихатість, ненависть, похитливість, честолюбство, користь; злість і хтивість; жадібність та егоїзм тощо. Як бачимо, ці причини актуальні і для сьогодення.

Висновки до третього розділу

Охарактеризувавши почуття відповідальності у діяльності людини у соціальному вимірі та розглянувши проблеми подолання безвідповідальності в індивідуальному і суспільному житті, зважено на юридичну безвідповідальність, що часто виявляється у діяльності людини. На нашу думку, юридична безвідповідальність є сутнісною стороною статусно-рольової частини правової антикультури. Правова антикультура виявляє себе винятково під час ціннісного підходу до правового простору в соціальному розумінні.

Правова антикультура у правовому просторі будь-якого суспільства багатогранна, оскільки набуває різноманітних форм. Саме тому в юридичній літературі правова антикультура цілісно не досліджена. Водночас правова культура також вивчається відірвано від правової антикультури, хоча насправді відокремлено вони не існують.

Упродовж останніх років у юридичній літературі досліджено такі явища, як правовий інфантилізм, правовий дилетантизм, тіньове право, правова демагогія, правовий нігілізм тощо, однак розглядаються вони відокремлено від свого родового поняття «правова антикультура», що, своєю чергою, дезорієнтує не лише учених-теоретиків, а й практиків, що беруть участь у протидії цьому негативному явищу. Всі вищеперелічені правові явища, на думку О. Бондарева, є формами вираження правової антикультури суб'єктів права, а тому у них чимало спільних рис і протидіяти кожній з них окремо неправильно. З огляду на це доцільно вживати заходів щодо мінімізації правової антикультури загалом у правовому просторі держави, що сприятиме підвищенню правової культури в суспільстві та ролі відповідальності у діяльності людини.

Неухильне дотримання вимог нормативно-правових актів є одним із найважливіших завдань. За невиконання або неналежне виконання цього завдання-обов'язку особи притягуються до юридичної, правової відповідальності.

Охарактеризувавши у правовому вимірі відповідальності людини та пов'язавши його з юридичною відповідальністю, на нашу думку, слід зацентувати на такому. Відповідно до видів соціальних норм, яких додержується або які порушує людина, виділяють різні форми відповідальності: юридичну, моральну, політичну, партійну, професійну, екологічну тощо. Відповідальність у діяльності людини та юридична відповідальність перебувають у співвідношенні як загальне та конкретне. Особливістю юридичної відповідальності є те, що вона ґрунтується на

нормативних вимогах, які забезпечуються у необхідних випадках державним примусом.

Визначаючи поняття юридичної відповідальності людини, зазначимо, що особливий правовий стан – це оціночна категорія, яку зобов'язаний вирішувати правозастосовний орган на підставі критеріїв, передбачених правовими нормами. Звичайно, оціночне поняття у праві – не кращий показник правового регулювання відповідальності. Однак, нині на нього не можна не зважати, бо практично нереально сформулювати правило чи ухвалити рішення на усі випадки життя.

Крім цього, констатуємо, що основними видами юридичної відповідальності є адміністративна, дисциплінарна, матеріальна та кримінальна.

Адміністративна – різновид юридичної відповідальності, яка встановлена державою через видання норм права, що закріплюють підстави і умови відповідальності, заходи, котрі можуть застосовуватися щодо порушників, розгляд справи, що стосуються правопорушення, та здійснення окреслених заходів.

Адміністративна відповідальність охоплює ознаки, властиві й іншим видам юридичної відповідальності: кримінальній, дисциплінарній, матеріальній. Це простежується у примусових заходах щодо правопорушників, негативному оцінюванні їхньої службово-трудової поведінки, водночас – у загальному завданні усіх різновидів юридичної відповідальності.

Дисциплінарна відповідальність настає у випадку порушення особами правил службово-трудової поведінки, встановлених і загальними, і спеціальними нормативно-правовими актами у сфері функціонування органів, служб і підрозділів, діяльності їх працівників щодо виконання своїх посадових обов'язків. Дисциплінарна відповідальність настає за дисциплінарний проступок, тобто за порушення трудової, військової, службової дисципліни. Їх відмінність у тому, що людина, стосовно якої застосовується дисциплінарна

відповідальність, підпорядкована по службі, роботі органу, що застосував той або іншій захід стягнення.

Юридична категорія «дисциплінарна відповідальність» охоплює два неподільні поняття «дисципліна» та «відповідальність». Основними, суттєвими ознаками дисципліни слід уважати таке: а) вона має об'єктивний характер – виникає з необхідності упорядковувати сумісну діяльність учасників відносин, що виникають у суспільстві; б) виявляється і у системі встановлених правових приписів, і у фактичному їх виконанні учасниками суспільних відносин; в) відображає встановлений нормами права порядок взаємовідносин учасників правовідносин у будь-якому інституційно-організаційному утворенні.

Як складна категорія, «дисципліна» в процесі дослідження передбачає інтеграцію та диференціація охоплюваних нею елементів. Однією із невід'ємних таких складових є службова дисципліна. Юридична природа цього різновиду дисципліни обумовлюється низкою своєрідних особливостей. Характер, специфіка цих особливостей зумовлені найперше правовим статусом і соціальною сутністю функціонування.

Матеріальна відповідальність за шкоду, заподіяну органу, службі чи підрозділу, – це встановлений загальними і спеціальними правовими приписами наслідок за невиконання обов'язку зберігати і дбайливо ставитись до майна останніх. Таким наслідком є винний на підставі правопорушення обов'язок працівника відшкодувати повністю або частково заподіяну майнову шкоду. Окресленому обов'язку відповідає право спеціально уповноважених посадових осіб стягнути з працівника певну грошову шкоду, тобто притягнути його до матеріальної відповідальності.

Кримінальна – це відповідальність за суспільно небезпечні злочинні діяння, і полягає у застосуванні до винних осіб кримінально-правових наслідків.

За формування юридичної відповідальності в діяльності людини важливе значення мають поняття справедливості та законності. Реалізація

справедливості здійснюється через формування соціальних норм, які урегульовують сфери суспільного життя – політичну, соціально-економічну, правову. У соціально-економічних межах принцип соціальної справедливості втілюється в аналізі фактів економічного спрямування (партнерські економічні відносини, засновані на засадах справедливості, достойна зарплата тощо), в поділі суспільного багатства. У політичному контексті справедливими чи несправедливими вважаються дії державних органів, посадовців, політпартій чи угруповань, діячів державного рівня. У правознавчій площині принцип справедливості повинен визнаватися як найзначущіший критерій правової норми, супроводжувати праворегулювання на всіх етапах реалізації, виокремлюватися засадою законності й правопорядку.

Чільною запорукою ефективності роботи щодо утвердження законності є залучення до неї всіх людей, розуміння її важливості і власної відповідальності за її реалізацію. Отже, можемо констатувати таке: 1) стан законності нерозривно пов'язаний із належною якістю й ефективністю діяльності людини, вони мають взаємонормативний вплив; 2) заходи щодо утвердження законності впливають на організацію роботи доволі позитивно, і навпаки, поліпшення організації роботи побічно впливає на зміцнення законності.

Проведений аналіз свідчить, що нині вимоги суспільства до діяльності людини значною мірою стосуються перебудови психології осіб. Але ці важливі якості лише тоді набувають реального змісту, коли поєднуються з моральною зрілістю та належною культурою поведінки, що є запорукою підвищення рівня відповідальності. Тому не викликає сумніву необхідність виваженого, науково обґрунтованого підходу до почуття відповідальності у діяльності людини.

З уваги на те, що всі піддаються впливу з боку інших осіб, повністю запобігти впливу негативних чинників, що панують у суспільстві, та інших, практично неможливо. Однак у людини необхідно формувати стійкі ціннісні орієнтації, адекватну самооцінку та мотивацію, які б допомогли їй адаптуватися

у складних умовах і хоча б частково запобігали деформації, а відповідно – втраті почуття відповідальності.

Проаналізувавши причини неправомірної поведінки людини у новочасній і новітній західноєвропейській та вітчизняній думці, вважаємо основними з них такі: вплив різних чинників; недостатність освіти та виховання; слабкість розуму та зниження моральності; мотиви зиску, насолоди та задоволення власних потреб; пристрасть і пихатість; ненависть, похитливість, честолюбство, користь; злість і хтивість; жадібність і егоїзм тощо. Як бачимо, окреслені причини актуальні й нині.

РОЗДІЛ 4

РЕАЛІЗАЦІЯ ПОЧУТТЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ: ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ ПІДХІД

4.1 Морально-етичні цінності як основа реалізації почуття відповідальності у діяльності людини

Розглядаючи морально-етичні цінності як основу почуття відповідальності у діяльності людини, насамперед необхідно зважити на поняття «моральна культура» – систему нормативних людських взаємин, що утворює особливу, історично і традиційно сформовану сферу культурної реалізації. Як форма суспільної свідомості, мораль – об’єкт дослідження філософської дисципліни – етики. Це уможлиблює доволі часту синонімізацію понять «мораль» і «етика». Також нормативне регулювання забезпечує правова культура – система загальних і обов’язкових норм людської діяльності, які устанавлюються й охороняються державою.

Водночас необхідно наголосити на тому, що мораль і право вирізняються як взаємодоповнювальні основні способи регуляції й нормування людської поведінки. Це і дає змогу певною мірою мовити про їхню єдність – морально-правову культуру. Основна відмінність моралі і права насамперед у тому, що моральна регуляція здійснюється винятково на засадах різних вимірів моральної свідомості, яка є власним гарантом. Правова регуляція не активізується тільки правосвідомістю, її витік – потужний соціальний інститут – держава. Так виникає і різниця в стимулах, які формують і закріплюють прагнення людини виконувати моральні й правові норми. Якщо дотримання моральних норм уможлиблюється під впливом тільки сумління і

суспільної думки, то виконання правових норм водночас підсилюється і загрозою реальної відповідальності.

Натомість, необхідно зауважити на тому, що трансформаційні процеси в сучасному українському суспільстві, які мають певною мірою антигуманну спрямованість, пов'язані найперше з аномією, деструкцією старих ціннісних підстав, що є фундаментом не тільки окремої особи, але і суспільства загалом.

Проте суб'єктивна деструкція ціннісних підстав не означає їх тотальне знищення. Саме слово «заперечення» вже вказує на онтологічну різнорівневність буття і небуття, добра і зла, позитивного і негативного. Заперечувати можна тільки те, що наперед «належить». І це «є» в певному значенні не залежить від будь-якого приватного суб'єктивного сприйняття, хоча і не є об'єктивним у науковому сенсі.

Необхідно акцентувати на тому, що філософський аналіз почуття відповідальності у діяльності людини насамперед спрямований на з'ясування специфіки категорій «цінність», «етика», «мораль», «духовність», висвітлення діалектики соціального буття, спростування всіх спроб релятивізації моралі, адже ігнорування ціннісного аспекту регулятивних процесів загрожує людству катастрофами. Несвідомість страждань перетворює їх на тотальні, оскільки вони не «зміряні значенням, що перевершує біль» [239, с. 61]. Саме розумність, освіченість – захист людства від хаосу і розпаду і на рівні особи, і на рівні соціальної системи суспільства.

У контексті нашого дослідження слід ще раз зважити на те, у чому полягає специфіка категорії «відповідальність». Адже відповідальність як усвідомлення людиною вимог «зсередини» розглядається як синтез свободи волі і самодисципліни, за якого здійснюється втілення необхідної зовнішньої вимоги у внутрішню, суцього в належне [241, с. 90]. На думку М. Бахтіна, належність не має певного і спеціально теоретичного змісту. На все змістовно значуще може бути належним, але жодне теоретичне положення не містить аспект належності і не обґрунтовується ним. Належність – своєрідна категорія

надходження [242, с. 24], відмінна від формальних категорій. Вчений пояснює, що істинність якогось положення не містить належність. Визнання істини – ще не вимога діяти.

Отже, поняття «істина» і «належність» мають різне наочне значення. Істинність – це властивість змістовності свідомості, властивість, яка дозволяє вважати цей зміст об'єктивним. Належність – це аспект особистого актувчінку, в якому єдино й неповторно і саме завдяки тому, що хтось «на цьому наполягає і не може інакше», народжується істина. У результаті – життєдіяльність людини містить два аспекти, два світи – світ культури і світ життя: змістовно-смісловий аспект нашої діяльності та історично-індивідуальний, єдиний у своєму здійсненні; світ об'єктивування особових актів і світ їх індивідуального змісту. Ми не можемо вважати вільний акт належності-відповідальності, чи в економічній, естетичній, політичній або іншій (наприклад, у правоохоронній) сферах, чимось суб'єктивним і порівняним на тій підставі, що його здійснює одиничний суб'єкт. По-перше, саме поняття суб'єкта використовується в цьому випадку неадекватно (суб'єкт, у буквальному значенні слова, є трансцендентальний суб'єкт), по-друге, саме відповідальний вчинок здійснення добра, пізнання істини і творіння краси дозволяє буттю тривати. Іншими словами, зустріч двох світів – індивідуальної одиничності і культурної об'єктивності – зумовлена специфікою вільного актувчінку.

Єдиною єдністю обох світів може бути подія здійснюваного буття, все теоретичне і естетичне повинне бути визначеним як момент його, звичайно, вже не в теоретичних і естетичних термінах [242, с. 22].

Визнання належності, визнання необхідності буття («я не можу інакше») не є розумовою операцією. Це аспект самого буття, оскільки особове переживання і є визнання повинності бути, виконатися, відбутися. У будь-якому переживанні вже міститься визнання власної повинності і не просто міститься, а наскрізь пронизує власну емоційно-вольову участь. Отож,

категорія відповідальності безпосередньо пов'язана з категорією цінності. Поняттям «цінність» фіксується той аспект акту, який виражає людське здійснення цього акту, своєрідне залучення людини у справу породження порядку в світі.

І цінність, і відповідальність – духовно-практичні категорії, оскільки концептуалізують особовий акт визнання належності буття в його тривалості і динаміці. Цінності безпосередньо пов'язані з буттям людини, з відтворюванням духовних основ людського існування.

З огляду на цей зв'язок під цінністю слід уважати усвідомлюване переживання через створений особисто символ. Це переживання завжди здійснюється за допомогою наочно-матеріальної структури-символу.

Створення наочно-матеріальної структури є своєрідним «органом», що продукує розуміння як усвідомлюване переживання. У випадку ж відволікання свідомості як форми від психічної матерії матимемо справу з класичною трансцендентальною свідомістю. І якщо принципом єдності трансцендентальної свідомості виступала самосвідомість або синтетична єдність апперцепцій, то принципом єдності власної індивідуальної події-вчинку є відповідальність як «тримання відповіді» за «єдине затвердження-нетвердження» [242, с. 47] значення.

Здійснення цінності – актуалізація відповідальності, оскільки в цьому здійсненні необхідність істини, добра і краси завжди визнана; завдяки цьому визнанню перелічені феномени реалізовані. І це ж визнання означає ухвалення відповідальності за сам акт визнання. Але є відповідальність і за невизнання, що вкотре підкреслює онтологічний характер категорії «відповідальність». Людина може зняти з себе відповідальність у власній свідомості, але відповідальність залишається як «голос» буття. Неусвідомленість власної відповідальності призводить до того, що здібність до відповіді залишається тільки здатністю. Нереалізована, неприйнята, але існуюча відповідальність якраз і набуває незалежний від власного невчинку характер буття.

Однотипність структури ціннісної свідомості зумовлюється цілісністю і єдністю самого ціннісного феномена. Незважаючи на вельми поширені уявлення про ієрархію цінностей, слід указати на момент невіддільності цінностей один від одного. Прикладом можуть слугувати такі цінності, як істина, добро і краса, адже, якщо йдеться про відкриття істини, то одночасно і про явище краси, і здійснення добра. Поняття «істина», «добро» і «краса» фіксують три аспекти буття, що не зводяться один до одного, але і невіддільні. Поняття «істини» фіксує і властивість необхідності буття, поняття «добро» – властивість загальності буття, а поняття «краса» – наочно-матеріальний вияв буття.

Проте серед указаних аспектів-властивостей буття провідну роль виконує та властивість, яка безпосередньо зумовлює єдність буття. Ця властивість загальності буття виражається у моральних цінностях. Отже, і моральні цінності, вказуючи на соборність як на невід'ємну межу свідомості, є своєрідним необхідним ланцюгом у царині цінностей.

У цьому контексті необхідно зважити на відмінності між нормами і цінностями. Норми – це регулятивні механізми, які детермінують соціальну діяльність людини, визначаючи межі допустимої поведінки. Цінності – умови, підстави цих регулятивних механізмів, оскільки входять у сферу життєвих орієнтирів [241, с. 91–92], визначають мету діяльності [241, с. 92]. Норми ж належать до засобів досягнення мети [241, с. 92]. Цінності безпосередньо пов'язані з особистим актом людини, цінність – це саме переживання буття у момент його здійснення. Норми – наочно-речовинні, знакові результати буття людини, і в цьому значенні – вторинні регулятиви соціального життя. Зауважимо, що М. К. Мамардашвілі абсолютно справедливо відзначав, що умовами демократії є не закони, а суб'єкти демократії [243].

Водночас доводиться констатувати, що навіть найгуманніші і демократичні закони не змінять суспільство, якщо люди не житимуть за цими законами, якщо ці закони не поважатимуться і виконуватимуться. Натомість,

виконання законів можливе тільки у тому випадку, коли, по-перше, народ залучений до процесу законотворчості не пасивно, а активно, і, по-друге, коли закони здебільшого захищають інтереси усіх членів суспільства, а не окремих його представників.

Відтак зауважимо на ще одному аспекті цієї важливої проблематики, а саме – на важливості системи ціннісних орієнтацій людини, які є основою формування її мотиваційної сфери, а також ролі цієї сфери у процесі здійснення особою морального вибору. Адже боротьба мотивів, як правило, доволі часто призводить до необхідності здійснення морального вибору. Непоодинокими є випадки, коли людина потрапляє у ситуацію, в якій йому доводиться поводитись усупереч своїм поглядам і переконанням (тиск з боку керівництва, певна корпоративна культура та стереотипи, які не відповідають його ціннісним орієнтаціям), що, своєю чергою, з часом може призвести й до поведінкової деформації. В деяких випадках стверджують, що людина, наприклад, відступаючи від норм поведінкової етики, порушуючи норми закону хоче допомогти іншим. Однак справжнім мотивом таких порушень може бути не прагнення допомогти, а матеріальна винагорода, яку людина одержить у цьому випадку. Тобто більшою цінністю для особи є не захист інтересів людини, а матеріальні цінності, незважаючи на те, що спосіб, за допомогою якого їх можна отримати, часто суперечить закону та етичним нормам. Мотивами скоєння особами правопорушень називають також неправильно зрозуміле почуття обов'язку, інтересів, висунення на перший план особистих світоглядних і моральних переконань, що стають визначальними факторами порівняно із обов'язками, прагнення до демонстрації чи реалізації своїх владних повноважень, негативні впливи поведінки керівників, перевантаження роботою, негативний вплив з боку середовища, незадоволення рівнем матеріального забезпечення, невідповідність рівня кваліфікації [244, с. 320].

Руйнування високих, значущих для людини цінностей призводить до деформацій в структурі мотивації особи, формуються інші виміри ціннісної

кризи, необхідність зміни провідних мотивів. Особи, які переживають кризу, зміни ціннісно-мотиваційного характеру деструктивні, а у мотиваційно-сутнісній сфері особи простежується мінімальна значущість ціннісних орієнтирів, що сприяють успішності професійної діяльності особи [245, с. 78]. Впливаючи на внутрішній світ, криза професійного становлення може спричинити зміни в Я-концепції, у професійній свідомості особи, спонукати до урізноманітнення професійної мети й планів, до ревізії й кореляції професійної позиції, зміни способів виконання діяльності і навіть до зміни професії.

На думку багатьох учених, під час кризи особа структурно перебудовується. Це свідчить про професійний розвиток і саморозвиток, що супроводжується змінами в особистісному і професійному розвитку в процесі самореалізації від етапу первинного професійного становлення аж до виходу на пенсію [246, с. 119].

Самооцінка людини, поряд із змінами мотивації діяльності, також може призвести до професійної деформації. Так, завищена самооцінка призводить до того, що людина розпочинає переоцінювати себе в ситуаціях, які не дають для цього жодних підстав. Унаслідок цього вона може наражатися на протидію інших (наприклад, колег по службі), які відкидають її претензії, що призводить до агресивності, пихатості. Натомість, занадто низька самооцінка часто свідчить про розвиток комплексу неповноцінності, стійкої невпевненості в собі. Значні відхилення самооцінки від реального рівня можуть спровокувати порушення особи моральних і правових норм, вчиняти дії всупереч своїм професійним обов'язкам [247, с. 65].

Продовжуючи розгляд проблеми морального вибору людини, варто зазначити, що її часто пов'язують із проблемою співвідношення законності і справедливості, котра виникає щоразу, коли ухвалюється рішення, що або формально відповідає букві закону, однак оцінюється як несправедливе, або таке, що здається справедливим, однак не відповідає вимогам закону (про що детальніше мовитимемо нижче). Натомість зауважимо, що для прийняття

правильного рішення необхідно керуватись не лише відчуттям справедливості, а знати законодавство і основні теорії моралі, адже природне почуття справедливості може, наприклад, породити бажання помсти, адже кожна особа відчуває ті ж моральні почуття, що й інші люди [248, с. 39].

Безперечно, людина розподіляє свою увагу і час залежно від стимулу. Для будь-якої діяльності необхідний позитивний стимул. Навіть під час неприємної діяльності людина намагається зменшити до мінімуму негативні відчуття, докладаючи до цього чимало сили [249, с. 129]. Однак у кожного повинні бути сформовані стійкі ціннісні орієнтації, в яких пріоритетними під час вибору мотиву діяльності були б стимули, що відповідають етичним нормам і не суперечать закону. Кожен повинен зважати в своїй роботі на принцип надання переваги інтересам людини і громадянина, зобов'язаний виконувати свої повноваження неупереджено і не має права надавати перевагу окремим особам через будь-які мотиви. Кожен не повинен використовувати службові повноваження для отримання додаткових, не передбачених законодавством доходів, пільг або інших переваг і для себе, і для інших осіб. Вияв корупції або будь-які інші дії, котрі можуть бути сприйняті як підґрунтя для підозри в корупції, недопустимі.

Сьогодні спостерігається тенденція до систематичного порушення людиною норм професійної етики та зловживання своїм службовим становищем. Причиною таких явищ є низка соціальних чинників. Однак на діяльність людини впливають також і психологічні аспекти, серед яких розвиток Я-образу, самооцінки та ціннісних орієнтацій.

На формування Я-образу людини впливають канони професійної етики, моральні стандарти, а також вимоги, що ставляться до його особи відповідно до законодавства. Своєю чергою, стійкий позитивний Я-образ допомагає становленню особи як професіонала та сприяє професійній адаптації. Однак у нашій державі недостатньо зважено саме на етичне та моральне виховання громадян, а відповідні вимоги, на жаль, лише декларативні.

Серед найважливіших якостей, якими повинен володіти кожен, – комунікабельність, урівноваженість і високий інтелектуальний розвиток. Для цього в людини має бути адекватна самооцінка та стійка система ціннісних орієнтацій.

З інтелектуальною діяльністю тісно пов'язане поняття «рефлексія». Під час розв'язання складних завдань рефлексія зумовлює поліпшення самооцінки особистості, є фактором формування системи ціннісних орієнтацій і реалізації її оновленого Я-образу.

Правосвідомість – мотиватор людської поведінки, а професійна адаптація активізує спроможність урегулювати життєві суперечки, не втрачаючи рівновагу. Професійна адаптація – етап професіоналізації, під час якої уможлиблюється зміна особистісних якостей. Становлення професіонала пов'язане з поняттям професіоналізму, адже удосконалення особистості професіонала сприяє формуванню професійного «Я»-образу.

Будь-яка професія людини передбачає ситуації, що спричиняють боротьбу мотивів і виникнення необхідності здійснення морального вибору. Основою формування мотиваційної сфери особи є система її ціннісних орієнтацій.

Здійснивши філософсько-правовий аналіз специфіки реалізації почуття відповідальності у діяльності людини через призму морально-етичних цінностей як основи такої відповідальності, а також підсумовуючи викладене вище, можемо констатувати, що система ціннісних орієнтацій людини виступає основою формування її мотиваційної сфери, яка виконує неабияку роль у здійсненні нею морального вибору. Мотиви формуються через вплив соціально-психологічних чинників діяльності та внаслідок зміни мотивації на певних етапах становлення. Суспільна природа мотивації діяльності пов'язана із впливом оцінки, що спричинена суспільними нормами, та самооцінки.

Самооцінка людини також може зумовити деформацію. Їй запобігти може стійкий Я-образ, система цінностей та значна життєва адаптація.

На всіх впливає колектив, в якому працюємо, та умови, у яких доводиться діяти, тому повністю запобігти впливу негативних чинників, що панують у соціумі, та тих, що зумовлені життєдіяльністю, практично неможливо. Однак у людині треба виховувати стійкі цінності, адекватну самооцінку та мотивацію, які б уможливили її адаптацію у складних умовах, запобігали життєвій деформації.

4.2 Виховання почуття відповідальності у діяльності людини: філософсько-методологічні принципи та їх практична реалізація

Розкриваючи питання виховання почуття відповідальності у людини, насамперед необхідно вкотре зважити на те, що сучасні вимоги суспільства до людської діяльності значною мірою пов'язані зі зміною психології особи. Але ці надважливі якості реалізуються тоді, коли перетинаються із моральною зрілістю й відмінною культурою поведінки, що є запорукою підвищення рівня відповідальності. Тому необхідний виважений підхід до науково обґрунтованого виховання почуття відповідальності.

Вирішення життєвих завдань особою в основному пов'язане з людським чинником, тобто охоплює потреби, прагнення, бажання, відчуття, індивідуальні особливості громадян – усе, що належить до взаємовідносин «людина–людина». Певною мірою специфіка психології пов'язана із такими екстремальними чинниками, як небезпека і нестримна динаміка подій; невиваженість часу та інформації; невизначеність зміни обстановки; потреба у системному аналізі неструктурованої або недостатньо структурованої інформації; доцільність негайно вирішити завдань, які потребують незвичайного, творчого підходу; і, що найголовніше, – максимальний рівень відповідальності за результати ухвалених рішень.

Діяльність людини часто супроводжується напруженими, конфліктними ситуаціями. Навіть спілкування з рідними та близькими під час взаємодії з колегами по роботі сповнені психічної напруги і конфліктогенного потенціалу, що може трансформуватися у найгостріше протистояння. Останнім десятиліттям спостерігається тенденція до збільшення кількості таких ситуацій [324, с. 131].

Особливо складні надзвичайні обставини, зумовлені чинниками соціального, природного або техногенного характеру, що часом непоправно втручаються у життя населення, підсилюють суспільну небезпеку, порушують громадський спокій на певній території.

Окреслені конфліктогенні ситуації протистояння антисуспільним виявам неабияк психологічно впливають на усіх, створюють чималі труднощі у вирішенні завдань, впливають на успішність дій, вимагають від людини психологічну стійкість, особливу підготовку, уміння діяти за таких умов [324, с. 131].

Водночас зважимо на те, що поняття «почуття відповідальності у діяльності людини» та «соціальна відповідальність» тісно пов'язані з професійною діяльністю. Розглядаючи професійну діяльність як різновид трудової, що передбачає наявність в особи відповідної професійної підготовки, тобто знань, умінь і навичок, які є джерелом її існування та взаємодії у будь-якому суспільстві, зазначимо, що рівень такої діяльності значною мірою залежить від здатності особи «нести відповідальність» за її результати. Мабуть, ні в кого не викликає сумнів те, що представник тієї чи іншої професії саме своїми професійними знаннями, уміннями та навичками гарантує обсяг і якість виконаних ним робіт чи наданих послуг. Тому-то і в будь-якому суспільстві та й державі є певні рівні (розряди, класи, ранги, звання) оцінювання професійної майстерності, а також заходи і засоби заохочення щодо її підвищення або покарання за невідповідність установленим критеріям. Саме з цією метою чимало професій засновують свої асоціації, об'єднання чи спілки: мають

статути, положення, сертифікати, ліцензії, торговельні знаки, логотипи, емблеми, власні назви тощо [326].

З огляду на викладене вище можемо констатувати, що складовою соціальної відповідальності в діяльності людини є професійна відповідальність, що може бути визначена як здатність звітувати собі та іншій особі, суспільству, державі загалом про результати своєї професійної діяльності та одержувати на підставі такої звітності від себе та інших позитивні чи негативні оцінки (санкції) своєї професійної діяльності.

Для прищеплення почуття відповідальності у діяльності людини важливе значення мають методи правового виховання, які не менш важливі, ніж його форми та засоби. Відомий англійський філософ-матеріаліст XVII ст. Ф. Бекон не безпідставно порівнював метод із ліхтарем, що освічує дорогу в темноті. Йому належить доволі слушний вислів: «Навіть кульгавий, який йде дорогою, випереджає того, хто біжить навмання» [327, с. 149]. Доцільно буде навести й іншу думку щодо значення методу для успішної діяльності людини. Вона належить відомому російському вченому XX ст. І. Павлову, який стверджував, що за хорошого методу і не дуже талановита людина може зробити багато. А за поганого методу і геніальна людина працюватиме даремно і не одержить цінних, точних даних [328, с. 26].

Це доводить, що під час виховання почуття відповідальності у діяльності людини необхідно зважити на вибір правильного методу, зокрема правового виховання. Адже через помилку у процесі вибору методу правова пропаганда, наприклад, може виявитися неефективною, або навіть матиме негативний ефект.

Під методом правового виховання необхідно розуміти сукупність прийомів і способів, за допомогою яких суб'єкт правового виховання впливає на об'єкт, спонукаючи його розвивати і удосконалювати свою правосвідомість і правомірну правову практику.

Тисячолітня практика виховання людей в суспільстві і наука про методи його виховання – методологія – розробили і випробували багато прийомів і способів дії на свідомість і поведінку людини для нормального активного життя в людському суспільстві. Чимало з цих методів застосовуються і в правовому становленні, вихованні почуття відповідальності у діяльності людини як одному з важливих видів виховання останньої в правоорганізованому суспільстві. У цьому процесі використовуються насамперед методи правового переконання, правового заохочення, позитивного правового прикладу, правового навіювання, правового примусу тощо.

Під час планування процесу виховання почуття відповідальності у діяльності людини та правовиховання важливо знати і зважати на те, наскільки підібрані методи сумісні з тими або іншими формами і засобами правового виховання. Так, правова пропаганда не передбачає метод примусу, він не може бути основним у правовому навчанні, в організованій і контрольованій правовій практиці. Абсолютно справедлива, на наш погляд, оцінка ролі методу примусу в процесі правового виховання, подана В. Зеніним. З одного боку, він заперечує думки про те, що основним методом правового виховання є також метод примусу (поряд із методом переконання) [329, с. 225]. З іншого ж боку, він критично оцінює і другу крайню точку зору, запропоновану М. Галімовим та О. Мураметсом, які акцентують, що термін «примус» не може входити в загальнонаукове поняття «виховання» [330, с. 87].

Не може бути основним методом правового виховання і навіювання, адже це психічна дія вихователя на виховуваних, що ґрунтується на силі емоційної дії на їх чуттєво-емоційну сферу.

Сучасна вітчизняна наука основним методом правового виховання визнає переконання. Висловлювалася навіть думка про тотожність переконання і виховання, яке справедливо й аргументовано було критиковано і не знайшло підтримку [329, с. 224].

Поняття «переконання» застосовується у різних сферах науки, і його визначення має неоднозначний характер. У контексті нашого дослідження необхідно зазначити, що під час виховання почуття відповідальності у діяльності людини – це логічно аргументована дія в певних правових формах і за допомогою відповідних правових засобів на раціональну сферу свідомості виховуваних з метою створення, посилення або зміни позитивних правових наукових поглядів, думок, оцінок, установок в їх свідомості і формування водночас їх правомірної поведінки.

Правове переконання буде максимально дієвим, якщо той, хто переконує, сам вірить в істинність цього, не говорить неправду, за вибору форм і засобів правової дії максимально зважає на ступінь розвитку правосвідомості виховуваних, їх здатність адекватно сприймати одержану правову інформацію; його переконлива дія повинна бути оптимально емоційною, здатною заряджати емоційно-чуттєву сферу виховуваних, спонукати їх до правомірних вчинків.

Як свідчать фахівці, ключовий момент у процесі впливу переконання – залучення уваги об'єкта виховання. У науці сформовано чотири основні принципи організації і здійснення впливу переконання: 1) принцип повторення; 2) принцип досягнення первинності впливу; 3) принцип забезпечення довіри до джерела інформації; 4) принцип активізації динаміки протікання психічних процесів належать безпосередньо до сприйняття об'єктом змісту психологічного впливу [331, с. 310].

Характеризуючи переконання як основний метод правового виховання, ми повинні зважити на такі доволі суттєві аспекти. Чимало зарубіжних учених ще заздалегідь установили, що «чистого переконання» в природі нема. Якщо навіювання, на їхню думку, може існувати «в чистому вигляді», то переконання без елементів навіювання – ні. Вони розробили модель паралельного процесу переконання і навіювання. Згідно з цією моделлю, переконання і навіювання завжди паралельні. Так виникла і назва моделі. Але у виховному паралельному процесі вони (переконання і навіювання) мають різне становище. Центральну

роль виконує переконання, а навіювання знаходиться на периферії. Їх можна також характеризувати як прямий і опосередкований процеси. Як зазначають Н. І. Семечкін, Р. Петті і Д. Качоппо, вони не обмежилися диференціацією, розділенням двох принципів дії, що є паралельними. Вони ж створили модель, що дозволяє, на думку дослідників, уточнити, який з двох принципів – переконання або навіювання – матиме переважну дію (у кожному конкретному випадку дії агента впливу) на індивіда [332, с. 453].

Аби людина сприйняла переконливу інформацію системно, логічно обдуману, аналізуючи докази, погоджуючись із ними або заперечуючи їх, водночас підтверджуючи або спростовуючи аргументи «агента впливу», вона повинна відчувати потребу в такій правовій інформації і бути здатною сприйняти її в такій формі. У цьому випадку правове виховання відбуватиметься за схемою центрального процесу, згідно з вищевказаною моделлю паралельного процесу «переконання і навіювання».

Якщо ж у людини немає часу, здатності або потреби обдумувати правову інформацію, вона обмежиться тими правовими емоціями, котрі викличуть у неї джерело правової інформації, тему повідомлення, а може і просто форму його подачі. Її можуть зацікавити лише зовнішні атрибути – хто і як говорить тощо. Подібне емоційне сприйняття правової інформації, периферійний процес, засвоєння правової інформації через навіювання може посісти перше місце для осіб, які виховуються. Однак це відбувається вельми нечасто. Як правило, переконання і навіювання супроводжують одне одного, переконання підтримується навіюванням [332, с. 453–455]. Водночас, якщо переконання переважно апелює до розуму, аналітичного мислення того, хто виховується, то навіювання – насамперед до його емоційно-чуттєвої сфери. Процес правового виховання, якщо вихователь розумно поєднує прийоми і способи обох виховних методів – і переконання, і навіювання – матиме максимальний результат.

Підсумовуючи викладене вище стосовно філософсько-методологічних принципів виховання почуття відповідальності у діяльності людини та заходів їх практичної реалізації, можемо зазначити, що у «чистому» вигляді його не існує. Сучасному науково-організованому правовому виховному процесу необхідний не окремий метод, а комплекс методів, тобто методологія. Але в методології (комплексі методів) сучасного науково-організованого процесу правового виховання провідне (центральне) місце завжди повинен посідати метод переконання в постійній взаємодії з методом навіювання, а іноді – і з методом примусу.

Загалом же наша думка збігається з провідними фахівцями окресленої сфери, які стверджують, що у філософсько-правовій науці сформовано чотири основні принципи організації і здійснення впливу переконання: 1) повторення; 2) досягнення первинності впливу; 3) забезпечення довіри до джерела інформації; 4) активізації динаміки протікання психічних процесів, що безпосередньо стосується сприйняття об'єктом психологічного впливу.

Що ж до їх практичної реалізації, то вона повинна розпочинатися з моменту зародження людини, її виховання та освіти, охоплювати звичаї й традиції, менталітет та історію свого народу, життєвий досвід і звички і завершуватись іншими детермінантами, які оточують кожного зокрема та суспільство загалом.

Висновки до четвертого розділу

Здійснивши філософсько-правовий підхід до реалізації почуття відповідальності у діяльності людини через призму морально-етичних цінностей як основи такої відповідальності, а також підсумовуючи викладене вище, можемо констатувати, що сукупність ціннісних орієнтирів людини є

основою формування її мотиваційної сфери, яка виконує важливу роль у здійсненні нею морального вибору. Мотиви формуються через вплив соціально-психологічних чинників діяльності й зміни мотивації на різноманітних етапах становлення. Суспільна генеза мотивації діяльності пов'язаний вплив на неї оцінки, зумовленої суспільними нормами, і самооцінки.

Самооцінка, як і зміна мотивації людської діяльності, може спричинити деформацію. Їй запобігти може усталений Я-образ, система цінностей, доволі високий рівень життєвої адаптації людини. Така адаптація й правосвідомість, які виокремлюють складові соціалізації будь-якої особистості, – надважлива умова пристосування особи до певного виду життєдіяльності. Правосвідомість є мотивувальним чинником поведінки особистості. Адаптація ж формує здатність урегулювати життєві суперечності, не втрачаючи рівновагу. Позаяк людина зазнає впливу негативних соціально-психологічних чинників, процес адаптації через їх подолання залежить від сформованості його ціннісних орієнтирів. Адаптація є етапом життєвого становлення, під час якого може змінитись чимало якостей особи.

З уваги на те, що на усіх впливає колектив, у якому працюємо, та умови діяльності, повною мірою запобігти негативним впливам, що панують у цьому соціумі, та тим, що спричинені специфікою життєдіяльності, практично неможливо. Однак у людині необхідно виховувати усталені ціннісні орієнтації, формувати позитивну самооцінку та високий рівень мотивації. Саме це допомогло б адаптуватися у складних умовах і хоча б певною мірою запобігало життєвій деформації.

Опрацювавши правові засоби формування почуття відповідальності у діяльності людини, можемо зробити висновок, що основними є засоби правового заохочення та правової відповідальності.

Перші можуть бути і матеріального, і морального характеру, інші ж загалом зводяться до юридичної відповідальності, а саме: адміністративної, кримінальної, дисциплінарної, матеріальної тощо.

Підсумовуючи викладене вище стосовно філософсько-методологічних принципів виховання почуття відповідальності у діяльності людини та заходів їх практичної реалізації, можемо зазначити, що у «чистому» вигляді ця інституція майже не існує. Сучасному науково-організованому правовиховному процесові необхідний не окремий метод, а комплекс методів, тобто методологія. Але водночас у методології (комплексі методів) сучасного науково організованого процесу правового виховання провідне (центральне) місце завжди повинен посідати метод переконання в постійній взаємодії з навіюванням, а іноді – і з методом примусу.

Загалом же у цьому контексті наша думка збігається з ідеями провідних фахівців вищезазначеної сфери, які стверджують, що у філософсько-правовій науці сформовано чотири основні принципи організації і здійснення впливу переконання: 1) повторення; 2) досягнення первинності впливу; 3) забезпечення довіри до джерела інформації; 4) активізації динаміки протікання психічних процесів, що безпосередньо стосується сприйняття об'єктом змісту психологічного впливу.

Що ж до їх практичної реалізації, то вона повинна розпочинатися з моменту зародження людини, її виховання та освіти, поєднувати звичаї та традиції, менталітет та історію свого народу, життєвий досвід, звички і завершуватись іншими детермінантами, які оточують кожного зокрема і суспільство загалом.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичні узагальнення наукових позицій, які сприяли виробленню нового підходу щодо філософсько-правового розуміння концептуальної природи почуття відповідальності у діяльності людини. Застосовані методи дали змогу обґрунтувати достовірність результатів дослідження, які полягають у такому:

1. Проблематика почуття відповідальності у діяльності людини вивчається у межах філософської, психологічної, соціологічної, а також юридичної наук. Філософсько-правове дослідження почуття відповідальності у діяльності людини та механізму його реалізації сприяє досягненню теоретико-наукових та суспільно-практичних цілей.

Філософсько-правовий аналіз категорії відповідальності спрямований на розгляд її як форми взаємозв'язку особи та суспільства, з'ясування джерел та історичних виявів відповідальності, співвідношення об'єктивного та суб'єктивного в цьому феномені. З позицій усіх гуманітарних наук почуття відповідальності завжди пов'язується з такими соціальними регуляторами як мораль і право. Почуття відповідальності розглядається не лише як суб'єктивний феномен, індивідуалізація чи самообмеження. Вдосконалення стосунків зі світом, іншими людьми, соціумом, детерміноване почуттям відповідальності у діяльності людини, ґрунтується на етиці обов'язку, яка проголошує принцип поваги до людини, природи, світу загалом, право людини на власний погляд і розуміння особистого вибору життєвих шляхів і засобів та відповідальності за них.

2. Найважливішими філософсько-правовими засадами почуття відповідальності у діяльності людини є його індивідуальний, активно-діяльнісний та свідомий характер. Визначальним орієнтиром почуття відповідальності постають права та свободи людини і громадянина. Соціальна взаємодія та кооперація, активні соціальні дії індивідів, соціальних груп та

всього суспільства створюють підстави для виникнення феномена почуття відповідальності, що є засобом утвердження цілісності суспільства, соціальної злагоди та справедливості. Філософсько-правове розуміння почуття відповідальності у діяльності людини охоплює об'єктивний і суб'єктивний аспекти, які відображають статус людини, ціннісні суспільні норми та психоемоційне ставлення до них індивіда.

3. Почуття відповідальності у діяльності людини виступає аксіологічним чинником формування соціальної та демократичної держави. Виховання почуття відповідальності у діяльності людини є актуальним ціннісним засобом у процесі сучасного українського державотворення. Ціннісна система суспільства, яка отримує належне нормативне закріплення і виявляється у формі ціннісних орієнтацій громадян, є основою стабільного розвитку держави. Така ціннісна система складається з цінностей чотирьох рівнів: базисного, загальнодержавного, групового та персоналізованого, які в демократичних і стабільних країнах перебувають у гармонійній єдності. На кожному з ціннісних рівнів почуття відповідальності у діяльності людини має різне соціальне навантаження та виконує спеціалізовані соціальні функції. Почуття відповідальності як ефективний засіб реалізації системи цінностей у житті людини, відображає її громадянську позицію, рівень моральності і правосвідомості. Первинною соціальною ланкою сучасної демократичної держави виступає відповідальна особистість.

4. Відповідальність завжди має соціальний характер, розглядається як умова свободи суб'єкта та водночас як засіб контролю суспільного об'єднання над діяльністю окремого індивіда. Почуття відповідальності у діяльності суб'єкта визначається сферою взаємин особи і суспільства, та водночас охоплює такі прояви як відповідальність особи за своє життя та відповідальність держави за гармонійний розвиток особистості. Відповідальність виникає у соціумі і означає органічне співіснування людини, суспільства і природи. Самореалізація особистості, що полягає у діяльнісному

досягненні власних цілей та реалізації особистих інтересів, відповідає за свої дії, у випадку, коли вони стосуються інтересів інших суб'єктів.

Почуття відповідальності як внутрішня властивість людини – структурно складне явище, що охоплює: а) усвідомлення необхідності діяти відповідно до суспільних вимог і норм як соціальних цінностей; б) прогнозування результатів вибору, рішень і дій; в) самокритичність і безперервне контролювання своїх дій, зважання на їх наслідки для інших; г) усвідомлення відповідальності за свої дії.

5. Функції юридичної антропології, такі як: світоглядна, методологічна, інформаційна, аксіологічна та виховна, дозволяють актуалізувати проблематику почуття відповідальності у діяльності людини в контексті антропоцентрично зорієнтованої правової науки. Дослідження правового людинорозуміння має відбуватися за схемою: від загального до правового людинорозуміння, відтак – від правового до «системно-галузево-правового» людинорозуміння. У зв'язку з фундаментальним характером такого дослідження на нього може претендувати філософія права як найбільш ґрунтовний спосіб дослідження права.

6. Почуття відповідальності у діяльності людини – це філософсько-правова, теоретико-історична та соціально-правова категорія, що відображає ціннісний аспект суспільних відносин, які ґрунтуються на зустрічних напрямках відповідальності у системі «людина – суспільство – держава». Почуття відповідальності у діяльності людини відображає об'єктивно-суб'єктивний конкретно-історичний характер відносин між особою, колективом, суспільством щодо свідомого виконання взаємних вимог, тому його слід розглядати як ціннісно детермінований, соціально спрямований та нормативно визначений стан усвідомлення суб'єктом обов'язку відповідати за результати власної поведінки.

7. Дослідження почуття відповідальності у діяльності людини у соціальному та правовому вимірі обумовлює розгляд проблеми подолання безвідповідальності в індивідуальному і суспільному житті. Почуття

відповідальності та безвідповідальності у діяльності людини є дихотомічними поняттями, які відображають діалектичну боротьбу конструктивного та деструктивного начал у поведінці суб'єкта. Юридична безвідповідальність є сутнісною стороною статусно-рольової частини правової антикультури. Правова антикультура виявляє себе за ціннісного підходу до дослідження динаміки почуттів відповідальності та безвідповідальності у діяльності людини. Правова антикультура у правовому просторі суспільства є багатогранною і набуває різноманітних форм.

Дослідження таких проявів деформації правосвідомості як: правовий інфантилізм, правовий дилетантизм, правова демагогія та правовий нігілізм необхідно розглядати у комплексі з поняттям «правова антикультура». Зазначені види деформації правосвідомості є формами вираження загальної правової антикультури суб'єктів права, вони характеризуються спільними рисами і з огляду на це доцільно вживати заходів щодо мінімізації правової антикультури загалом у правовому просторі держави, що в свою чергу сприятиме підвищенню рівня правової культури в суспільстві та зростання ролі почуття відповідальності у діяльності людини.

8. У правовому вимірі почуття відповідальності у діяльності людини тісно пов'язане з юридичною відповідальністю. При зіставленні цих понять виявляються такі характерні риси: 1) почуття відповідальності у діяльності людини завжди є індивідуально-вольовим, а зміст юридичної відповідальності обумовлений державно-вольовим характером; 2) юридична відповідальність поділяється на перспективну та ретроспективну, а почуття відповідальності у діяльності людини – це зазвичай усвідомлення суб'єктом негативних наслідків своєї протиправної поведінки; 3) розрізняють такі основні види юридичної відповідальності як кримінальна, адміністративна, дисциплінарна і матеріальна, почуття ж відповідальності у діяльності людини не має галузевого поділу і виступає як готовність відповідати за наслідки своїх дій, незалежно від їх конкретного юридичного змісту. Засадничими елементами взаємозв'язку між

почуттям відповідальності у діяльності людини та юридичною відповідальністю є принципи законності та справедливості.

9. Морально-етичні цінності суспільства виступають соціально-нормативною передумовою формування почуття відповідальності у діяльності людини. Цінність і відповідальність – духовно-практичні корелюючі категорії, які концептуалізують особовий акт визнання належного в бутті. Цінності безпосередньо пов'язані з буттям людини, з проекцією духовних основ людського існування.

Реалізація цінності – це актуалізація відповідальності, оскільки у такій реалізації необхідність та значущість цінностей істини, добра, справедливості тощо завжди усвідомлено визнана суб'єктом. Визнання цінностей означає усвідомлення відповідальності за сам акт визнання. Неусвідомлення власної відповідальності призводить до того, що цінності залишаються нереалізованими. Система ціннісних орієнтацій людини є основою формування її мотиваційної сфери, яка відіграє визначальну роль у процесі здійснення особою морального вибору.

10. Виховання почуття відповідальності у діяльності людини є зовнішнім фактором правової соціалізації особистості. У процесі виховання почуття відповідальності у діяльності людини важливого значення набувають методи правового виховання, які розуміються як сукупність прийомів і способів, за допомогою яких правове виховання впливає на суб'єкта права, спонукаючи його розвивати і удосконалювати свою правосвідомість і правомірну правову практику.

У процесі виховання почуття відповідальності у діяльності людини особливу роль відіграє метод переконання, який розуміється як логічно аргументований вплив у певних правових формах і за допомогою відповідних правових засобів на раціональну сферу свідомості суб'єкта з метою створення, посилення або зміни позитивних правових наукових поглядів, думок, оцінок, установок у свідомості людини і формування водночас її правомірної

поведінки. Ключовими факторами дієвості методу правового переконання є: вибір форм і засобів правового впливу, врахування ступеня розвитку правосвідомості суб'єкта, його здатність адекватно сприймати одержану правову інформацію, оптимальна емоційність засобів правового впливу з метою спонукання до правомірних вчинків.

У філософсько-правовій науці сформовано чотири основні принципи організації і здійснення впливу переконання: 1) повторення; 2) здійснення первинного впливу; 3) забезпечення довіри до джерела інформації; 4) активізація динаміки протікання психічних процесів, що безпосередньо стосується сприйняття суб'єктом правового впливу. Практична реалізація філософсько-правових принципів виховання почуття відповідальності у діяльності людини детермінована соціально-нормативними, конкретно-історичними, національно-культурними та індивідуально-особистісними факторами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гладких В. Соціальні права громадян України : конституційно-правовий аспект : монографія / В. Гладких. – Х. : Факт, 2005. – С. 4.
2. Конституція України : із змінами, внесеними згідно із Законом № 2222-IV від 08.12.2004 р. – К. : Велес, 2008. – 48 с.
3. Ленк Й. Размышления о современной технике / Й. Ленк. – М. : Аспект Пресс, 1996. – 272 с.
4. Канке В. Этика ответственности. Теория морали будущего / В. Канке. – М. : Логос, 2003. – 352 с.
5. Плахотный А. Проблема социальной ответственности / А. Плахотный. – Х. : Изд-во при Харьк. ун-те ИО «Высш. школа», 1981. – 256 с.
6. Проблемы общей теории права и государства : учебник для вузов / под общ. ред. В. С. Нерсисянца. – М. : НОРМА-ИНФРА, 2002. – С. 259, 644–645.
7. Платон. Государство / Платон // Сочинения ; [в 3 т.]. – М. : Мысль, 1991. – Т. 1. – С. 447–453.
8. Платон. Законы / Платон // Історія вчень про право і державу : хрестоматія для юрид. вузів і ф-тів ; [2-е вид., доп. і змін.] / уклад., заг. ред. Г. Демиденка. – Х. : Легас, 2002. – 48 с.
9. Игнатовский В. И. Гражданский долг и нравственная ответственность личности / В. И. Игнатовский. – Л. : Знание, 1975. – 140 с.
10. Фома Аквинский. Сочинения / Фома Аквинский ; сост., пер., сопр. А. В. Апполонов. – М. : УРСС, 2002. – С. 137–141.
11. Гоббс Т. Левиафан или материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Т. Гоббс. – М. : Мысль, 1991. – 36 с.
12. Гольбах П. Священная зараза или естественная история суеверия : политология : хрестоматія / Поль Гольбах ; сост. проф. М. Василик. – М. : Гардарики, 2000. – 369 с.

13. Кант И. Основы метафизики нравственности / Иммануил Кант // Сочинения [в 6 т.]. – М. : Мысль, 1965. – Т. 4. – 378 с.
14. Кант И. Критика чистого разума / Иммануил Кант. – М., 2001. – С. 335.
15. Вебер М. Политика как призвание и профессия / Макс Вебер // Избранные произведения. – М. : Прогресс, 1990. – 697 с.
16. Карпухин С. Социальная ответственность как философская проблема : монография / С. Карпухин. – СПб. : Изд-во СПб. ун-та, 2002. – 336 с.
17. Мілль Д. Індивідуальна свобода і межі суверенності індивіда / Д. Мілль // Лібералізм : антологія. – К. : Смолоскип, 2002. – 89 с.
18. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації / Г. Йонас ; [пер. з нім.]. – К. : Лібра, 2001. – 400 с.
19. Левінас Е. Філософія, справедливість і любов / Е. Левінас // Дух і літера. – К., 1997. – № 1–2. – С. 309–328.
20. Агапонов А. К. Власть и ответственность / А. К. Агапонов. – Ростов-на-Дону : Изд-во РГУ, 2002. – 214 с.
21. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Эрих Фромм. – М., 1994. – С. 8–11.
22. Хорни К. Наши внутренние конфликты / Карен Хорни. – М. : Апрель–Пресс : ЭКСМО-ПРЕСС, 2000. – 555 с.
23. Рікер П. Право і справедливість / Поль Рікер ; [пер. із фр.]. – К. : Дух і літера, 2002. – 42 с.
24. Основы демократії : навч. посіб. / за заг. ред. А. Колодій ; Укр.-канад. проект «Демократична освіта». – К. : АйБі, 2002. – 40 с.
25. Сушинський О. Інститут відповідальності у здійсненні контрольної влади / О. Сушинський // Вісник Української академії державного управління при Президентіві України : наук. журн. – К. : Вид-во УАДУ, 2002. – № 3. – С. 81–83.

26. Атаманчук Г. В. Теория государственного управления : курс лекций / Г. В. Атаманчук ; [30-е изд., доп.]. – М. : ОМЕГА-Л, 2005. – 549 с.
27. Короткий Оксфордський політичний словник / [пер. з англ.] ; за ред. І. Макліна, А. Макмілана. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2005. – 103 с.
28. Большой энциклопедический словарь : философия, социология, религия, эзотеризм, политэкономия / гл. науч. ред. и сост. С. Ю. Солодовников. – Мн. : МФЦП, 2002. – 469 с.
29. Філософія політики : короткий енцикл. словник / авт.-упоряд. В. П. Андрущенко та ін. – К. : Знання України, 2002. – 430 с.
30. Бульба В. Антропологічне тлумачення природи соціального як основи соціальної держави / В. Бульба // Актуальні проблеми державного управління : зб. наук. пр. – Х. : Вид-во ХарПІ УАДУ «Магістр», 2003. – № 1 (15). – 111 с.
31. Сіленко А. Соціальна держава : територія перемін : монографія / Анатолій Сіленко. – Одеса : Вид. центр УДАС ім. О. С. Попова, 2000. – 23 с.
32. Цахсер Х. Цели социального государства / Х. Цахсер. – М. : РАН ИНИОН, 1996. – С. 26–27.
33. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность : московские лекции / Юрген Хабермас. – М. : АО «КАМИ», Akademia, 1995. – С. 44–45.
34. Бульба В. Генезис ідеї соціальної відповідальності у світовій політичній думці / В. Бульба // Актуальні проблеми державного управління : зб. наук. праць. – Х. : Вид-во ХарПІ УАДУ «Магістр», 2005. – № 2 (24). – Ч. I. – 28 с.
35. Мальцев Г. Конституция СССР и вопросы социальной ответственности / Г. Мальцев // Конституция общенародного государства : вопросы теории ; под общ. ред. Л. Ф. Ильичева, Д. А. Керимова. – М. : Юрид. лит., 1979. – 23 с.

36. Рабінович П. Соціальна держава / П. Рабінович // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996. – 30 с.
37. Браун С. Совершенствование души / С. Браун ; [пер. с англ.]. – К. : София, 2004. – 352 с.
38. Баранова С. В. Соціально-психологічна характеристика відповідальності особистості / В. В. Третьяченко, С. В. Баранова, Ю. О. Бохонкова, Л. В. Вереїна та ін. // Психологічна культура особистості в умовах глобалізації світу : монографія ; за заг. ред. В. В. Третьяченко. – Луганськ : Світлиця, 2006. – С. 49–96.
39. Муздыбаев К. Психология ответственности / К. Муздыбаев. – Л. : Наука, 1983. – 240 с.
40. Рубинштейн С. Л. Человек и мир / С. Л. Рубинштейн // Проблемы общей психологии. – М. : Педагогика, 1973. – С. 255–385.
41. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни / К. А. Абульханова-Славская. – М. : Мысль, 1991. – 196 с.
42. Пиаже Ж. Избранные психологические труды. Психология интеллекта. Генезис числа у ребенка. Логика и психология / Ж. Пиаже. – М. : Наука, 1969. – 640 с.
43. Завадская Ж. Е. Воспитание ответственности у старшеклассников / Ж. Е. Завадская, Л. В. Шевченко. – Мн., 1981. – 152 с.
44. Климова К. А. О формировании ответственности у детей 6-7 лет / К. А. Климова // Формирование коллективных взаимоотношений у детей старшего дошкольного возраста. – М. : Наука, 1968. – С. 328–353.
45. Сидорова Т. Н. Особенности социальной ответственности у старшеклассников / Т. Н. Сидорова // Вопросы психологии. – 1987. – № 5. – С. 56–62.
46. Савчин М. В. Вивчення відповідальності особистості методом аналізу цілісних життєвих ситуацій / М. В. Савчин // Зб. наукових праць : філософія, психологія, соціологія. – Івано-Франківськ : Плай Прикарпатського ун-ту. –

1998. – Вип. 3. – С. 67–75 ; Савчин М. В. Відповідальність та ініціатива у політиці / М. В. Савчин // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : матеріали Всеукр. наук. конф. – К., 1995. – С. 238–241 ; Савчин М. В. Відповідальність як соціально-психологічна якість людини : принципова схема функціонування / М. В. Савчин // Гуманізм. Людина. Свобода : тези доповідей людинознавчих філософських читань. – Дрогобич, 1991. – С. 196–198 ; Савчин М. В. В. О. Сухомлинський про психологію відповідальності дитини / М. В. Савчин // В. О. Сухомлинський і сучасність : наук.-метод. зб. – К., 1994. – Вип. 1. – С. 96–100 ; Савчин М. В. Конфлікти відповідальності в управлінській діяльності / М. В. Савчин // Нові підходи до організації і проведення лікування, реабілітації та рекреації в умовах курорту : матеріали науково-практ. конф. – Трускавець, 1995. – С. 224–225 ; Савчин М. В. Психологія відповідальної поведінки / М. В. Савчин. – К. : Україна-Віта, 1996. – 130 с.

47. Шапаренко С. О. Відповідальність військовослужбовців та осіб рядового і начальницького складу ОВС за скоєння адміністративних проступків та порядок її реалізації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.07 / С. О. Шапаренко ; Нац. аграр. ун-т. – К., 2008. – 22 с.

48. Коваленко К. В. Правове регулювання дисциплінарної відповідальності працівників органів внутрішніх справ : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.05 / К. В. Коваленко ; Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. – Луганськ, 2009. – 18 с.

49. Савченко І. Г. Соціальна відповідальність органів державної влади в умовах розбудови соціальної держави : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з держ. упр. : 25.00.01 / І. Г. Савченко ; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України ; Харк. регіон. ін-т держ. упр. – Х., 2007. – 18 с.

50. Тернопільська В. І. Формування соціальної відповідальності старшокласників у позанавчальній діяльності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.07 / В. І. Тернопільська ; Ін-т пробл. виховання АПН України. – К., 2003. – 20 с.

51. Бех І. Д. Відповідальність особистості як мета виховання / І. Д. Бех // Початкова школа. – 1994. – № 9–10. – С. 4–8.

52. Гаевая Т. Г. Моральная ответственность как качество личности : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. психол. наук : 19.00.05 / Т. Г. Гаевая. – М., 1984. – 18 с.

53. Коршунова Л. Е. Формирование ответственного отношения личности к труду в производственном коллективе / Л. Е. Коршунова // Роль трудовых коллективов в коммунистическом воспитании трудящихся. – Л., 1975. – Ч. 2. – С. 154–165.

54. Растигеев П. П. Социально-психологические основы ответственности : автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. филос. наук / П. П. Растигеев. – Л., 1971. – 13 с.

55. Психологический словарь / под ред. В. П. Зинченко, Б. Г. Мещерякова. – М., 1996. – С. 364.

56. Агеева Е. А. Юридическая ответственность в государственном управлении. (Социально-правовой аспект) / Е. А. Агеева. – Л., 1990. – 157 с.

57. Алексеев С.С. Общая теория права / Сергей Сергеевич Алексеев ; [в 2 т.]. – Т. 1. – М., 1981. – С. 71.

58. Очерки методологии познания социальных явлений / под. ред. Д. М. Угриновича, О. В. Лармина, А. К. Уледова. – М., 1970. – 142 с.

59. Щедровицкий Г. П. Проблемы методологии системного исследования / Георгий Петрович Щедровицкий. – М., 1964. – 48 с.

60. Попов Г. Х. Проблемы теории управления / Гавриил Харитонович Попов. – М., 1970. – С. 5–6.

61. Гишинский Я. Девиантология : социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других «отклонений» / Яков Гишинский ; [2-е изд., испр. и доп.]. – СПб. : Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2007. – 528 с.

62. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.

63. Балинська О. М. Проблеми теорії держави і права : навчально-методичний посібник / О. М. Балинська, Т. З. Гарасимів. – Львів, 2008. – 320 с. ; Загальна теорія держави і права : навч. посібник / за ред. В. В. Копейчикова. – К. : Юрінком, 1997. – С. 25 ; Сливка С. С. Вступ до методології філософії права : методичні вказівки для самостійної роботи для студентів магістратури / Степан Степанович Сливка. – Львів, 2008. – 24 с.

64. Шейко В. М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності : підручник / В. М. Шейко, Н. М. Кушнарєнко ; [5-те вид., стер.]. – К. : Знання, 2006. – 307 с.

65. Маркарян Э. С. Глобальное моделирование, интеграция наук и системный подход / Э. С. Маркарян // Системные исследования : методологические проблемы. – М., 1981. – С. 135–154.

66. Уайтхед А. Н. Избранные работы по философии / Альфред Норт Уайтхед ; [пер. с англ., общ. ред. и вступ. ст. М. А. Кисселя]. – М. : Прогресс, 1990. – С. 321.

67. Поппер К. Открытое общество и его враги / Карл Поппер. – М., 1992. – Т. 2. – С. 255–256.

68. Бирюков С. Модели систем управления регионами и специфика положения институтов региональной власти / С. Бирюков // Вестник Моск. ун-та. – Сер. № 18. Социология и политология. – 2005. – № 3. – 61 с.

69. Кузьмин С. Социальные системы : опыт структурного анализа / С. Кузьмин. – М. : Наука, 1996. – 56 с.
70. Хачатурян Х. Державне управління в контексті соціальної модернізації українського суспільства / Х. Хачатурян // Вісник Національної академії державного управління при Президентіві України : наук. журн. – К. : Вид-во НАДУ, 2005. – № 2. – 77 с.
71. Мальцев Г. Конституция СССР и вопросы социальной ответственности / Г. Мальцев // Конституция общенародного государства : вопросы теории ; под общ. ред. Л. Ф. Ильичева, Д. А. Керимова. – М. : Юрид. лит., 1979. – 143 с.
72. Hayek F. Constitution of Liberty / F. Hayek. – Chicago, 1960. – 83 p.
73. Сперанский В. Социальная ответственность личности : сущность и особенности формирования / В. Сперанский. – М. : Изд-во Моск. у-та, 1987. – 144 с.
74. Ореховский А. Социальное регулирование и ответственность / А. Ореховский. – Новосибирск : СибГУТИ, 1999. – 320 с.
75. Йонас Г. Принцип відповідальності : у пошуках етики для технологічної цивілізації / Г. Йонас ; [пер. з нім.]. – К. : Лібра, 2001. – 156 с.
76. Нижник Н. Відповідальність – інструмент управління / Н. Нижник, Н. Плахотнюк // Віче. – 2001. – № 5. – 65 с.
77. Шайгородський Ю. Взаємодія політики і міфу : історико-політологічна база дослідження / Ю. Шайгородський // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К. : Український центр політичного менеджменту, 2007. – Вип. 10. – С. 24–86.
78. Соколов А. Правовое государство : от идеи до ее материализации / А. Соколов. – Калининград ФГУИПП «Янтарный сказ», 2002. – 180 с.
79. Плахотнюк Н. Конституційна відповідальність органів державної влади в Україні як елемент громадянського суспільства / Н. Плахотнюк //

Економіко-правові проблеми становлення з України громадянського суспільства : зб. наук.-метод. праць. – Херсон, 2002. – 65 с.

80. Мельниченко В. Політична відповідальність в державному управлінні: значення, сутність, особливості, забезпечення / В. Мельниченко // Вісник Української академії державного управління при Президентіві України : наук. журн. – К. : Вид-во УАДУ, 2003. – № 1. – 320 с.

81. Доннелі Дж. Права людини, демократія та розвиток / Джек Доннелі // Лібералізм : антологія. – К. : Смолоскип, 2002. – 917 с.

82. Гегель Г. В. Ф. Філософія права / Георг Вільгельм Фридрих Гегель ; [пер. с нем.] ; АН ССРСР. Ін-т філософії ; ред. и сост. Д. А. Керимов и В. С. Нерсесянц ; авт. вступ. ст. и примеч. В. С. Нерсесянца. – М. : Мысль, 1990. – 524 с.

83. Філософський енциклопедический словарь. – М. : ИНФРА-М, 2001 – 181 с.

84. Ольшанский Д. В. Политико-психологический словарь / Д. В. Ольшанский. – М. : Академический проект, 2002. – 176 с.

85. Психология масс : хрестоматия / ред.-сост. Д. Я. Райгородский. – Самара : БАХРАХ-М, 2006. – 172 с.

86. Фрейд. З. Массовая психология [Электрон. текстовые данные] / З. Фрейд : Электронная библиотека Института философии РАН. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://filosof.historic.ru/enc>.

87. Политика. Толковый словарь : русско-английский. – М. : Инфра-М; Весь Мир, 2001. – С. 260–261.

88. Maslow A. Motivation and personality / A. Maslow, rev. ed. New York : Harper and Row. – 1970. – 130 p.

89. Радченко О. В. Влада і вибори : інституційна взаємодія в демократичному суспільстві : монографія / О. В. Радченко. – Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2006. – 113 с.

90. Иваненков С. Проблема социализации человека в работах классиков буржуазной и современной западной философии / С. Иваненков // *Credo*. – 1997. – № 5. – 32 с.

91. Елисеев О. Практикум по психологии личности / О. Елисеев ; [2-е изд.]. – СПб. : Питер, 2002. – 127 с.

92. Хачатурян Х. Державне управління в контексті соціальної модернізації українського суспільства / Х. Хачатурян // *Вісник Національної академії державного управління при Президенті України : наук. журн.* – К. : Вид-во НАДУ, 2005. – № 2. – 77 с.

93. Саймон Г. Менеджмент в организациях / Г. Саймон, Д. Смитбург, В. Томпсон и др. ; [сокр. пер. с англ.]. – М. : Экономика, 1995. – 234 с.

94. Хантингтон С. Будущее демократического процесса : от экспансии к консолидации / С. Хантингтон // *Международная экономика и международные отношения*. – 1995. – № 6. – 93 с.

95. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. – М. : ООО Изд-во АСТ, 2003. – 324 с.

96. Карпухин С. Социальная ответственность как философская проблема : монографія / С. Карпухин. – СПб. : Изд-во СПб. ун-та, 2002. – 240 с.

97. Основи європейської та євроатлантичної інтеграції України : навч. посіб. / В. В. Говоруха, В. Г. Бульба, Ю. П. Сурмін та ін. ; за заг. ред. акад. НАН України, д. т. н., проф. В. П. Горбуліна. – К. : ДП «НВЦ «Євроатлантикінформ», 2006. – 171 с.

98. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Борис Герасимович Ананьев. – Л. : ЛГУ, 1968. – С. 23.

99. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / Алексей Николаевич Леонтьев. – М. : Политиздат, 1977. – С. 160.

100. Максимов С. И. Правовая реальность : опыт философского осмысления / Сергей Иванович Максимов ; Министерство образования и

науки Украины. Национальная юридическая академия Украины им. Я. Мудрого. – Х. : Право, 2002. – 328 с.

101. Костенко О. М. Основне питання правознавства з позиції соціального натуралізму / О. М. Костенко // Проблеми філософії права. – 2003. – Т. 1. – С. 72.

102. Гроций Г. О праве войны и мира / Гуго Гроций. – М., 1956. – С. 52.

103. Локк Дж. Сочинения / Джон Локк. – Т. 3. – М., 1988. – С. 8, 40.

104. Розеншток-Хюсси О. Прощание с Декартом / О. Розеншток-Хюсси // Вопросы философии. – 1997. – № 8. – С. 143.

105. Стёпин В. С. От философии науки – к философской антропологии / Вячеслав Семенович Стёпин ; (ред.) Н. И. Кузнецова. Познающее мышление и социальное действие. – М., 2004. – 544 с.

106. Вельш В. Постмодерн. Генеалогия и значение одного спорного понятия / В. Вельш // Путь. – 1992. – № 1. – С. 126–127.

107. Тулмин С. Концептуальные революции в науке / Стефан Тулмин. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.philsci.univ.kiev.ua/biblio/Tulmin.html>.

108. Рорти Р. Философия и зеркало природы / Ричард Рорти ; [пер. с англ.] ; науч. ред. В. В. Целищев. – Новосибирск : Изд-во Новосиб. ун-та, 1997 ; Рорти Р. Философия и будущее / Ричард Рорти ; [пер. с англ. Т. Н. Благовой] // Вопросы философии. – 1994. – № 6. – С. 29–34.

109. Фейерабенд П. Избранные труды по методологии науки / Пол Карл Фейерабенд [пер. с англ. и нем. А. Л. Никифорова] ; общ. ред. и вступ. ст. И. С. Нарского. – М. : Прогресс, 1986. – С. 57–63.

110. Кюнг Г. Когнитивные науки на историческом фоне. Заметки философа / Гвидо Кюнг // Вопросы философии. – 1992. – № 1. – С. 48.

111. Лекторский В. А. Выступление на «Круглом столе», посвященном обсуждению книги В. С. Стёпина «Теоретическое знание» / В. А. Лекторский // Вопросы философии. – 2001. – № 1. – С. 32.

112. Попович М. В. Рациональність і виміри людського буття / Мирослав Володимирович Попович. – К., 1997. – С. 126.
113. Пазенок В. С. Філософія і право / В. С. Пазенок // Проблеми філософії права. – 2003. – Т. 1. – С. 52.
114. Кельзен Г. Чисте правознавство / Ганс Кельзен. – К. : Юніверс, 2004. – С. 43, 45.
115. Utz Arthur F. O. P. Wesen und Begründung des Rechts // Freiburger Zeitschrift für Philosophie und Theologie. – 1961. – 8. Band. – S. 5–6.
116. Schömbbs Erwin. Recht // Taschenlexikon Religion und Theologie. Bd. IV. Göttingen, Vandenhoeck, 1983. – S. 195.
117. Оноре Т. Про право. Короткий вступ / Тоні Оноре. – К. : Сфера, 1997. – С. 7, 9–10.
118. Берман Г. Дж. Западная традиция права : эпоха формирования / Гарольд Дж. Берман. – М. : Норма, 1998. – С. 5.
119. Юридический энциклопедический словарь / гл. ред. Александр Яковлевич Сухарев. – 2-е изд., доп. – М. : Советская энциклопедия, 1987. – 527, [1] с.
120. Юридичні терміни : тлумачний словник / Владлен Гнатович Гончаренко та ін. ; за ред. В. Г. Гончаренка. – К. : Либідь, 2004. – 317, [3] с.
121. Hommes Ulrich. Recht // Handbuch philosophischer Grundbegriffe (Hgg. Hans Michael Baumgartner und Christoph Wild). Bd. 4. München, Kösel, 1973. – S. 1188, 1189.
122. Kaufmann A. Einführung in Rechtsphilosophie und Rechtstheorie der Gegenwart / A. Kaufmann, W. Hassemer, U. Neumann. – Heidelberg, C. F. Müller, 2004. – S. 1–2.
123. Бисмарк О. Мысли и воспоминания / Отто фон Бисмарк. – М. : ОГИЗ, 1940. – Т. II. – С. 229–230.
124. Нерсесянц В. С. Философия права / Владик Сумбатович Нерсесянц. – М. : Норма, 1999. – С. 10.

125. Право. Политика. Толковый словарь / под. ред. А. Малкина ; [пер. с англ.]. – М., 2001. – С. 484.
126. Гегель Г. В. Ф. Философия права / Георг Вильгельм Фридрих Гегель ; [пер. с нем.] ; АН СССР, Ин-т философии. – М., 1990. – С. 60.
127. Honore T. About Law: A Short Introduction / Toni Honore. – N. Y., 1995. – P. 108.
128. Шинкарук В. І. Вибрані твори / Володимир Іларіонович Шинкарук ; [у 3 т.]. – К., 2003 ; Яценко А. И. Целеполагание и идеалы / Александр Иванович Яценко. – К., 1977 ; Крымский С. Б. Философия как путь человечности и надежды / Сергей Борисович Крымский. – К., 2001.
129. Бойченко І. В. Філософія історії : підручник / Іван Васильович Бойченко. – К. : Знання, 2000. – 723 с.
130. Філософія політики : підручник / за ред. І. В. Бойченка. – К., 2003. – С. 27–29.
131. Кравченко А. П. Формування змісту світоглядних засад філософського права / А. П. Кравченко // Вісник Національного університету внутрішніх справ. – Х., 2006. – Вип. 33. – С. 384–391.
132. Надольний І. Ф. Філософія / І. Ф. Надольний, В. П. Андрущенко, І. В. Бойченко та ін. ; за ред. І. Ф. Надольного. – К. : Вікар, 1999. – С. 463.
133. Гарасимів Т. З. Філософське осмислення світоглядних засад філософії права у контексті правового пізнання / Т. З. Гарасимів // Право і безпека. – Х. : ХНУВС, 2009. – № 2. – С. 95–101.
134. Гарасимів Т. З. Природа людини в контексті цивілізаційного підходу / Т. З. Гарасимів // Вісник Харківського університету внутрішніх справ. – Х. : ХНУВС, 2007. – Вип 37. – С. 18–27.
135. Бекешкина И. Э. Структура личности : методологический анализ / Ирина Эриковна Бекешкина. – К. : Наукова думка, 1986. – С. 19.
136. Культура. Ідеологія. Особистість : методолого-світоглядний аналіз / Л. Губернський, В. Андрущенко, М. Михальченко. – К. : Знання України,

2002. – С. 55.

137. Психология личности : словарь-справочник / под ред. П. П. Горностая и Т. М. Титаренко. – К. : Рута, 2001. – 320 с.

138. Уэллс Г. Крах психоанализа : от Фрейда к Фромму / Гарри Уэллс. – М., 1968. – С. 114.

139. Теория личности / под ред. проф. В. Ф. Сержантова. – Л. : Изд-во Ленинград. ун-та. – 1982. – С. 29–34.

140. Горностай П. П. Психологічні ролі в структурі особистості / П. П. Горностай // Наукові студії з соціальної та політичної психології. – К., 2000. – Вип. 2 (5). – С. 104–111.

141. Рейнвальд Н. И. Личность как предмет психологического анализа / Наталия Ивановна Рейнвальд. – Х. : Издательское объединение «Вища школа» при Харьковском государственном университете. – 1974. – С. 127.

142. Спиркин А. Г. Философия : учебник / Александр Георгиевич Спиркин. – М. : Гардарики, 1999. – С. 341.

143. Філософія : підручник / за заг. ред. проф. М. І. Горлача, проф. В. Г. Кременя, проф. В. К. Рибалка. – Х. : Консум, 2001. – С. 314–315.

144. Філософський словник / за ред. В. І. Шинкарука. – К. : Головна редакція радянської енциклопедії. – 1986. – С. 470.

145. Демин М. В. Проблемы теории личности / Михаил Васильевич Демин. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1977. – С. 53.

146. Ананьев Б. Г. Избранные психологические труды / Борис Герасимович Ананьев ; [в 2 т.]. – М. : Педагогика, 1980. – Т. 1. – С. 173–178.

147. Платонов К. К. Структура и развитие личности / Константин Константинович Платонов. – М. : Наука, 1986. – С. 60–61.

148. Горностай П. П. Социализация личности и психологические роли / П. П. Горностай // Ананьевские чтения–97. Теоретические и прикладные вопросы психологи : материалы юбилейной конференции. – СПб., 1997. – Вип. 3. – Ч. 1. – С. 325–330.

149. Абульханова-Славская К. А. О путях построения типологии личности / К. А. Абульханова-Славская // Психологический журнал. – 1983. – Том 4. – № 1. – С. 14–28.
150. Ковалев В. И. Психологические особенности личностной организации времени : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. психол. наук / В. И. Ковалев. – М., 1979. – С. 10–12.
151. Гуленко В. В. Соционика в воспитательном процессе / В. В. Гуленко, И. В. Иващенко // Актуальные проблемы формирования личности. – Х., 1995. – С. 181.
152. Всеукраїнський центр соціоніки. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://vcs.alfacom.net>.
153. Марков Б. В. Философская антропология : очерки истории и теории / Борис Васильевич Марков. – СПб. : Лань, 1997. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://antropology.ru/ru/texts/markov/fantr_iii_5html
154. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций или переустройство мирового порядка / С. Хантингтон // Pro et contra. – 1997. – Весна. – С. 114–147.
155. Історія філософії. Проблема людини та її межі : навчальний посібник / Н. Хамітов, Л. Гармаш, С. Кирилова ; під ред. Н. Хамітова. – К. : Наукова думка, 2000. – С. 11, 12–16.
156. Носова Г. Ю. Цивілізація в пошуках особистості. Прозаїчний етап сучасної цивілізації / Г. Ю. Носова // Цивілізація та історія. – К., 1999. – С. 72–92.
157. Антипова Е. В. Понятие цивилизации в контексте социально-философского знания / Е. В. Антипова // Цивилизация и общественное развитие человека. – М., 1989. – С. 48–57.
158. Кемеров В. Е. Проблема личности : методология исследования и жизненный смысл / В. Е. Кемеров. – М., 1987. – С. 224–226.
159. Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова ; [5-е изд.]. – М.,

1986. – С. 526.

160. Казимирчук В. Н. Цели и функции правовой системы. Правовая система социализма / В. Н. Казимирчук, С. В. Боботов. – М., 1987. – Кн. 2. – С. 11–12.

161. Ковлер А. И. Антропология права : учебник / Анатолий Иванович Ковлер. – М. : НОРМА, 2002. – С. 23.

162. Філософія права / за заг. ред. О. Г. Данільяна. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 23–24, 184–205.

163. Філософія права : навчальний посібник / О. О. Бандура, С. А. Бублик, М. Л. Заінчковський та ін. ; за заг. ред. М. В. Костицького, Б. Ф. Чміля. – К. : Юрінком Інтер, 2000. – С. 267–270.

164. Нерсесянц В. С. Юридическая антропология как наука и учебная дисциплина / Владик Сумбатович Нерсесянц ; [в кн. : Рулан Н. Юридическая антропология] ; пер. с франц. – М. : НОРМА, 1999. – С. 1.

165. Філософія права : проблеми та підходи : навчальний посібник / за заг. ред. П. М. Рабіновича. – Львів : Юрид. фак-т Львівського національного університету імені Івана Франка, 2005. – С. 30.

166. Удовика Л. Г. Проблема статусу сучасної юридичної антропології / Л. Г. Удовика // Держава і право : зб. наук. праць. Юр. і політ. науки. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2004. – Вип. 25. – С. 11–14 ; Удовика Л. Г. Проблема систематизації понятійного апарату юридичної антропології / Л. Г. Удовика // Держава і право : зб. наук. праць. Юр. і політ. науки. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2005. – Вип. 28. – С. 41–48.

167. Рулан Н. Юридическая антропология / Н. Рулан ; пер. с франц. – М. : НОРМА, 1999. – 310 с. ; Саидов А. Х. О развитии антропологии права / А. Х. Саидов // Право и политика. – 2002. – № 9. – С. 145.

168. Пучков О. А. Антропологическое постижение права / Олег

Александрович Пучков. – Екатеринбург : Изд-во Ур. ГЮА, 1999. – С. 25.

169. Гарасимів Т. З. Право як форма екзистенціального розвитку людини / Т. З. Гарасимів // Підприємництво, господарство і право. – 2009. – № 11 (167). – С. 3–6.

170. Конституція України : із змінами, внесеними згідно із Законом № 2222-IV від 08.12.2004 р. – К. : Велес, 2008. – 48 с.

171. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25–26. – Ст. 131.

172. Цивільний кодекс України. [Електронний ресурс] : CD-версія «Инфодиск», 2008. – № 12. – декабрь.

173. Кримський С. Б. Методологія розуміння чи розуміння методології? (парадигмальні виміри змін філософського мислення) / С. Б. Кримський // Цивілізація на роздоріжжі : пошуки філософсько-світоглядних орієнтирів. – К., 1998. – С. 3–6.

174. Бігун В. С. Людина в праві. Правове людинорозуміння як філософсько-правова проблема / В. С. Бігун // Проблеми філософії права. – К., 2003. – Т. 1. – С. 126–127.

175. Гребеньков Г. В. Вчення про природу людини як підґрунтя сучасної правової антропології / Г. В. Гребеньков // Вісник Донецького юридичного інституту МВС при ДонНУ. – 2005. – № 1. – С. 4.

176. Гарасимів Т. З. Філософія права – інтегратор знання про людину в системі права / Т. З. Гарасимів // Митна справа. – 2009. – № 6. – Ч. 2. – С. 117–123.

177. Прохоров В. С. Преступление и ответственность / В. С. Прохоров. – Л., 1984. – 162 с.

178. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – М., 1973. – С. 260–261.

179. Богатырева Е. А. Этическая онтология и философия языка / Е. А. Богатырева, М. М. Бахтин // *Вопр. философии.* – 1993. – № 1. – С. 55–56.
180. Сумерки богов : сб. переводов / Ф. Ницше, З. Фрейд, Э. Фромм и др. – М., 1990. – С. 323–327.
181. Современный экзистенциализм. Критические очерки. – М., 1966. – С. 303–305.
182. Гаджиев К. С. Размышления о свободе / К. С. Гаджиев // *Вопр. философии.* – 1993. – № 2. – 38–43.
183. Шелер М. Положение человека в космосе / М. Шелер // *Проблема человека в западной философии.* – М., 1988. – С. 94.
184. Камю А. Бунтующий человек / А. Камю ; пер. с фр. – М., 1990. – С. 92.
185. Агацци Э. Ответственность – подлинное основание для управления свободной наукой / Э. Агацци // *Вопросы философии.* – 1992. – № 1. – С. 36.
186. Кант И. Идея всеобщей истории во всемирно-гражданском плане / И. Кант // *Сочинения.* – 1970. – Т. 6. – С. 12–270.
187. Маковецький А. М. Людина в структурі соціологічного знання / А. М. Маковецький // *Людина в сфері гуманітарного пізнання.* – К., 1998. – С. 25.
188. Долгов С. Они хотят трудиться только за границей / С. Долгов // *Труд.* – 23.01.2004.
189. Бондарев А. С. Юридическая ответственность и безответственность – стороны правовой культуры и антикультуры субъектов права / Александр Семенович Бондарев. – СПб. : Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2008. – 187 с.
190. Клодин В. М. Правовые основы службы в советской милиции / В. М. Клодин. – М., 1983. – С. 76.

191. Трудове право України : курс лекцій / за ред. П. Д. Пилипенко. – Львів, 1996. – С. 120.
192. Адміністративна діяльність : навчальний посібник / М. В. Ковалів, З. Р. Кісіль, Д. П. Калаянов та ін. – К. : Правова єдність, 2009. – 432 с.
193. Венедиктов В. С. Теоретические проблемы юридической ответственности в трудовом праве / В. С. Венедиктов. – Х., 1996. – С. 9–96.
194. Словарь русского литературного языка. – М., 1958. – Т. 8. – С. 79.
195. Ожегов С. И. Словарь русского языка / С. И. Ожегов ; под ред. Н. Ю. Шведовой. – М., 1984. – С. 322–412.
196. Теория государства и права : учебник / под ред. В. И. Корельского и В. Д. Перевалова. – М., 1998. – С. 418.
197. Котюк В. О. Теорія права : курс лекцій : навч. посібн. / В. О. Котюк. – К., 1996. – С. 121.
198. Скакун О. Ф. Теория права и государства / О. Ф. Скакун, Н. К. Подберезкий. – Х., 1997. – С. 195–200.
199. Самощенко И. С. Предпосылки правовой ответственности / И. С. Самощенко, М. Х. Фарушин // Правоведение. – 1970. – № 5. – С. 27–32.
200. Гроссман Х. Свобода и ответственность / Х. Гроссман // Философия проблемы общественного развития. – М., 1974. – С. 129–130.
201. Лукашева Е. А. Право, мораль, личность / Елена Андреевна Лукашева. – М., 1986. – С. 107.
202. Сыроватская Л. А. Ответственность за нарушения трудового законодательства / Л. А. Сыроватская. – М., 1990. – С. 28.
203. Братусь С. Н. Юридическая ответственность и законность / С. Н. Братусь. – М., 1976. – С. 85.
204. Самощенко И. С. Понятие правонарушения по советскому законодательству / И. С. Самощенко. – М., 1963. – С. 76.

205. Лейст О. Э. Санкции и ответственность по советскому праву (теоретические проблемы) / О. Э. Лейст. – М., 1981. – С. 170.
206. Александров Н. Г. Законность и правоотношения в социалистическом обществе / Н. Г. Александров. – М., 1955. – С. 91.
207. Алексеев С. С. Проблемы теории права / Сергей Сергеевич Алексеев. – Свердловск, 1972. – Т. 1. – С. 268.
208. Смирнов В. Н. Внутренний трудовой распорядок на предприятии / В. Н. Смирнов. – Л., 1980 – С. 123.
209. Про міліцію : Закон України від 20 грудня 1990 року // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 4. – Ст. 20.
210. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 р. // Відомості Верховної Ради УРСР, 1984. – Додаток до № 51. – Ст. 1122.
211. Положение о материальной ответственности военнослужащих за вред, причиненный государству : утв. Постановлением Верховного Совета Украины от 23 июня 1995 года // Голос Украины. – 1995. – 27 июля.
212. Гоббс Т. Избранные произведения / Томас Гоббс ; [в 2-х т.]. – М. : Мысль, 1964. – Т. 2. – С. 397.
213. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Эрих Фромм. – М., 1994. – С. 8–11.
214. Фрейд З. Вступ до психоаналізу / Зигмунд Фрейд ; пер. з нім. – К. : Основи, 1998. – С. 524–547.
215. Фромм Э. Бегство от свободы / Эрих Фромм. – М. : Прогресс, 1990. – 328 с.
216. Фромм Э. Иметь или быть? / Эрих Фромм. – М. : Прогресс, 1986. – С. 126, 158.
217. Фромм Э. Душа человека / Эрих Фромм. – М., 1992. – С. 30–42.
218. Хорни К. Наши внутренние конфликты / Карен Хорни. – М. : Апрель-Пресс : ЭКСМО-ПРЕСС, 2000. – 555 с.

219. Юнг К. Психологические типы / Карл Густав Юнг. – Мн. : Попурри, 1998. – 656 с.
220. Адлер А. Практика и теория психологии / Альфред Адлер. – М. : Прогресс, 1995. – 296 с.
221. Бэкон Ф. Новый Органон / Френсис Бэкон. – М. : Соцэкгиз, 1938. – 242 с.
222. Гоббс Т. Левиафан или материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Томас Гоббс [в кн. : Гоббс Т. Сочинения [в 2 т.]. – М. : Мысль, 1991. – Т. 2. – 731 с.
223. Декарт Р. Сочинения / Рене Декарт ; [в 2 т.]. – М. : Мысль, 1989. – Т. 1. – 654 с.
224. Локк Дж. Сочинения / Джон Локк ; [в 3 т.]. – М. : Мысль, 1985. – Т. 1. – 621 с.
225. Вольтер Ф. Избранные произведения по уголовному праву и процессу / Франсуа Мари Аруе Вольтер ; пер. с франц. – М. : Госюриздат, 1956. – 339 с.
226. Дидро Д. Сочинения / Дени Дидро ; [в 2 т.] ; пер. с франц. ; сост., ред. В. Н. Кузнецова. – М. : Мысль, 1986. – Т. 1. – 592 с.
227. Гельвеций К. Сочинения / Клод Андриан Гельвеций ; [в 2 т.]. – М. : Мысль, 1973. – Т. 1. – 606 с.
228. Гольбах П. Избранные антирелигиозные произведения / Поль Анри Гольбах. – М. : Соцэкгиз, 1934. – Т. 1. – 356 с.
229. Гольбах П. А. Избранные произведения / Поль Анри Гольбах ; пер. с франц. ; [в 2 т.]. – М. : Соцэкгиз, 1963. – Т. 1. – 319 с. ; Гольбах П. А. Избранные произведения / Поль Анри Гольбах ; пер. с франц. ; [в 2 т.]. – М. : Соцэкгиз, 1963. – Т. 2. – 563 с.
230. Сковорода Г. Повне зібрання творів / Григорій Сковорода ; [у 2 т.]. – К. : Наукова думка, 1973. – Т. 1. – 532 с.
231. Сковорода Г. Повне зібрання творів / Григорій Сковорода ; [у 2 т.]. –

К. : Наукова думка, 1973. – Т. 2. – 576 с.

232. Гарасимів Т. З. Проблема сутності людини та причини її девіантності у європейській філософській традиції / Т. З. Гарасимів // Ефективність державного управління : збірник наукових праць Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України. – Львів : ЛРІДУ НАДУ. – 2008. – Вип. 16/17. – С. 35–40.

233. Фромм Э. Человек для себя / Эрих Фромм. – Мн., 1992. – С. 209.

234. Лоренц К. Агрессия (так называемо «зло») / Конрад Лоренц ; [пер. с нем.]. – М. : Прогресс, Универс, 1994. – 272 с.

235. Lorenz K., 1937 : Uber die Bildung des Insitinktbegriffes / K. Lorenz // Uber tierisches und menschliches verhalten. – Munchen, 1965. – S. 229–275.

236. Юнг К. Проблемы души нашего времени / Карл Густав Юнг. – М. : Прогресс, 1993. – С. 293–316.

237. Юнг К. Архетип и символ / Карл Густав Юнг. – М., 1991. – С. 213.

238. Гроф С. За пределами мозга / С. Гроф ; пер. с англ. ; [2-е изд.]. – М., 1993. – С. 257, 259.

239. Ореховский А. Социальное регулирование и ответственность / А. Ореховский. – Новосибирск : СибГУТИ, 1999. – 320 с.

240. Алексеев С. С. Проблемы теории права / Сергей Сергеевич Алексеев. – Свердловск, 1972. – Т. 1. – С. 268.

241. Философия. Ч. II: Основнье проблемы философии / под ред. В. И. Кириллова. – М. : Юристь, 1997. – 320 с.

242. Бахтин М. М. К философии поступка / М. М. Бахтин // Человек в мире слова. – М., 1995. – С. 22–67.

243. Мамардашвили М. К. Картезианские размышления / Мераб Константинович Мамардашвили. – М. : Прогресс, Культура, 1993. – С. 32.

244. Гусарев С. Д. Юридична деонтологія / С. Д. Гусарев. – К. : ВІРА-Р, 1999. – С. 320.

245. Пилипенко Н. Психологічні особливості самореалізації особистості в умовах професійної кризи / Н. Пилипенко // Соціальна психологія. – 2005. – № 3. – С. 78.
246. Пилипенко Н. М. Вплив кризи професійного становлення на саморозвиток особистості / Н. М. Пилипенко // Педагогіка і психологія. – 2005. – № 2(47). – С. 119.
247. Андросюк В. Г. Юридична психологія / В. Г. Андросюк, Я. Ю. Казміренко. – К. : Ін Юре, 1999. – С. 65.
248. Красников Е. А. Этика и психология профессиональной деятельности / Е. А. Красников. – М. : Форум, 2004. – С. 39.
249. Амосов Н. М. Природа человека / Н. М. Амосов. – К. : Наукова думка, 1983. – С. 129.
250. Теория государства и права : курс лекций / под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. – М. : Юрист, 2001. – С. 600.
251. Комаров С. А. Общая теория государства и права / С. А. Комаров. – М. : Юрайт, 1998. – С. 359.
252. Государственное управление : основы теории и организации : учебник / под ред. В. А. Козбаненко. – М. : Статут, 2000. – С. 641.
253. Административное право / под ред. А. П. Коренева. – М. : МВШМ МВД СССР, 1986. – С. 166.
254. Колпаков В. К. Адміністративне право України : підручник / Валерій Костянтинівич Колпаков. – К. : Юрінком Інтер, 1999. – С. 289.
255. Битяк Ю. П. Административное право Украины (Общая часть) : учебное пособие / Ю. П. Битяк, В. В. Зуй. – Х. : Одиссей, 1999. – С. 121.
256. Адміністративне право України : підручник / за ред. Ю. П. Битяка. – Х. : Право, 2000. – С. 158.
257. Овсянко Д. М. Административное право : учебное пособие / Д. М. Овсянко. – М. : Юрист, 1999. – С. 129.

258. Бахрах Д. Н. Административное право : учеб. для вузов / Демьян Николаевич Бахрах. – М. : БЕК, 1997. – 301 с.
259. Коваль Л. В. Адміністративне право : курс лекцій / Л. В. Коваль. – К. : Вентурі, 1996. – С. 128.
260. Кодекс Украины об административных правонарушениях : научно-практ. комментарий / под общей ред. А. С. Васильева ; [изд. 3-е]. – Х., 2002. – 452 с.
261. Про Дисциплінарний статут органів внутрішніх справ України : Закон України від 22.02.2006 р. [Електронний ресурс] : CD-версія «Инфодиск», 2008. – № 12. – декаб.
262. Комзюк А. Т. Застосування заходів дисциплінарного впливу до працівників органів внутрішніх справ, які вчинили адміністративні проступки / А. Т. Комзюк // Вісник Ун-ту внутр. справ. – 1999. – № 8. – С. 102–103.
263. Алтухов С. А. Преступления сотрудников милиции (понятие, виды и особенности профилактики) / С. А. Алтухов. – СПб., 2001. – 271 с.
264. Лунеев В. В. Преступность XX века : мировые, региональные, российские тенденции / В. В. Лунеев ; изд. 2-е, перераб. и доп. – М., 2005. – 912 с.
265. Мартиненко О. Державна превенція злочинності у системі органів внутрішніх справ / О. Мартиненко // Право України. – 2005. – № 6. – С. 58–60.
266. Ігнатов О. М. Кримінологічна характеристика насильницьких злочинів серед працівників міліції / О. М. Ігнатов // Право України. – 2005. – № 6. – С. 71–74.
267. Ігнатов О. Деякі фактори латентної злочинності працівників міліції : шляхи їх усунення / О. Ігнатов // Право України. – 2005. – № 11. – С. 52–55.

268. Ануфрієв М. І. Соціологічно-правові аспекти зміцнення службової дисципліни в органах внутрішніх справ України : навч.-метод. посіб. / М. І. Ануфрієв, В. С. Венедиктов, О. В. Негодченко, О. В. Соболев, В. К. Шкарупа та ін. – Дніпропетровськ, 2000. – 164 с.

269. Уголовный кодекс Голландии / науч. ред. док. юрид. наук, засл. деятель науки РФ, проф. Б. В. Волженкин ; пер. с англ. И. В. Мироновой ; [2-е изд.]. – СПб., 2001. – 510 с.

270. Уголовный кодекс Республики Беларусь / предислов. проф. Б. В. Волженкина ; обзорная статья А. В. Баркова. – СПб., 2001. – 474 с.

271. Уголовный кодекс Республики Таджикистан / предисл. А. В. Федорова. – СПб., 2001. – 410 с. ; Уголовный кодекс Республики Казахстан / предисл. министра юстиции Республики Казахстан, док. юрид. наук, проф. И. И. Рогова. – СПб., 2001. – 466 с.

272. Пилипенко О. А. Загальна характеристика злочинів у сфері службової діяльності та злочинів проти правосуддя, що вчиняються працівниками ОВС на стадії досудового розслідування / О. А. Пилипенко // Науковий вісник Юридичної академії Міністерства внутрішніх справ України. – 2002. – № 1 (7). – С. 160–168.

273. Науковий коментар Кримінального кодексу України / М. Й. Коржанський. – К. : Атіка, Академія, Ельга-Н, 2001. – 656 с.

274. Уголовный кодекс Украины : комментарий / под ред. Ю. А. Кармазина и Е. Л. Стрельцова ; [изд. 2-е]. – Х. : Одиссей, 2002. – 960 с.

275. Уголовный кодекс Украины : научно-практический комментарий / отв. ред. С. С. Яценко ; [3-е изд.]. – К. : А.С.К., 2003. – 1088 с.

276. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. Особлива частина / під заг. ред. М. О. Потєбенька, В. Г. Гончаренка. – К. : Форум, 2001. – 942 с.

277. Кримінальний кодекс України : науково-практичний коментар / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш та ін. ; за заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – К. : Ін Юре, 2003. – 1196 с.
278. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка ; [3-тє вид., переробл. та доповн.]. – К. : Атіка, 2003. – 1056 с.
279. Кримінальне право України. Особлива частина : підручник / за ред. М. І. Бажанова, В. Я. Тація, В. В. Сташиса. – К. : Юрінком Інтер ; Х. : Право, 2002. – 496 с.
280. Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів : Закон України від 23.12.1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 11. – Ст. 50.
281. Мельник М. І. Правоохоронні органи та правоохоронна діяльність : навч. посібник / М. І. Мельник, М. І. Хавронюк. – К. : Атіка, 2001. – 512 с.
282. Тацій В. Я. Объект и предмет преступления в советском уголовном праве / В. Я. Тацій. – Х. : Вища школа, 1988. – 196 с.
283. Глистин В. К. Проблема уголовно-правовой охраны общественных отношений / В. К. Глистин. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1979. – 127 с.
284. Кругликов Л. Л. Дифференциация ответственности в уголовном праве / Л. Л. Кругликов, А. В. Васильевский. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2002. – 300 с.
285. Коваленко В. Працівник правоохоронного органу як суб'єкт злочину, передбаченого ч. 3 ст. 364 КК України / В. Коваленко // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні : матеріали ІХ регіональної науково-практичної конференції. – Львів, 2003. – С. 406–408.
286. Комаров С. А. Общая теория государства и права / С. А. Комаров. – М. : Юрайт, 1998. – С. 360.
287. Кодекс законів про працю України // Відомості Верховної Ради України. – 1971. – № 50. – Ст. 375.

288. Про державну службу : Закон України від 16.12.1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 52. – Ст. 490.

289. Пашерстник А. Е. Укрепление социалистической дисциплины труда – одна из важнейших задач советского права / А. Е. Пашерстник // Советское государство и право. – 1952. – № 10. – С. 45.

290. Пашерстник А. Е. Соблюдение социалистической дисциплины – долг советского гражданина / А. Е. Пашерстник. – М. : Юрид. лит., 1953. – С. 56.

291. Бакакин А. О. О трудовой дисциплине в социалистическом обществе / А. О. Бакакин. – Иваново, 1955. – С. 14.

292. Неидзе Е. Г. Сущность и методы регулирования дисциплины труда в СССР / Е. Г. Неидзе. – Тбилиси, 1964. – С. 4.

293. Маркс К. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс ; [в 30 т.] ; [2 изд.]. – М. : Госполитиздат, 1963. – Т. 25. – С. 422.

294. Гавриленко Д. А. Государственная дисциплина : сущность, функции, значение / Д. А. Гавриленко ; под ред. А. П. Шергина. – М. : Наука и техника, 1988. – С. 12–13.

295. Толкунова В. Н. Трудовое право России : учебное пособие / В. Н. Толкунова, К. Н. Гусов. – М. : Юрист, 1996. – С. 282.

296. Чхиквадзе В. М. Государство, демократия, законность / В. М. Чхиквадзе. – М. : Прогресс, 1967. – С. 387–388.

297. Строгович М. С. Основные вопросы советской социалистической законности / М. С. Строгович. – М. : Юрид. лит., 1966. – С. 20.

298. Корельский В. М. Демократия и дисциплина в развитом социалистическом обществе / В. М. Корельский. – М. : Юрид. лит., 1977. – С. 78.

299. Цветков В. В. Дисциплина и ответственность в аппарате государственного управления / В. В. Цветков, А. И. Щербак. – К., 1985. – С. 98.

300. Манохин В. М. Государственная дисциплина в народном хозяйстве / В. М. Манохин. – М. : Юрид. лит., 1970. – С. 11.
301. Лунев А. Е. Теоретические проблемы государственного управления / А. Е. Лунев. – М. : Юрид. лит., 1974. – С. 229.
302. Правоохранительные органы в СССР / под ред. К. Ф. Гуценко. – М. : Изд-во МГУ, 1991. – С. 125.
303. Бандурка О. М. Основи управління в органах внутрішніх справ України : теорія, досвід, шляхи удосконалення / О. М. Бандурка. – Х. : Основа, 1996. – С. 83.
304. Переводчиков О. В. Цели, задачи и функции органов внутренних дел / О. В. Переводчиков, В. Ф. Сухарев. – М. : Академия МВС СССР, 1989. – С. 4.
305. Бандурка О. М. Управління в органах внутрішніх справ України : підручник / О. М. Бандурка. – Х. : ХУВС, 1998. – С. 63.
306. Щербина В. И. Дисциплинарная ответственность государственных служащих органов внутренних дел : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук / В. И. Щербина. – Х., 1998. – С. 16.
307. Про державну таємницю : Закон України від 21 січня 1994 року // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 16. – Ст. 93.
308. Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України від 18 лютого 1992 року // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 22. – Ст. 303.
309. Положення про проходження служби рядовим і начальницьким складом органів внутрішніх справ України : затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 1991 року // Збірник нормативних актів України з питань правопорядку. – К., 1993.
310. Чанышева Г. И. Трудовое право Украины / Г. И. Чанышева, Н. Б. Болотина. – Х. : Одиссей, 1999. – С. 316–319.

311. Ноздрачев А. Ф. Государственная служба / А. Ф. Ноздрачев. – М. : Статут, 1999. – С. 514.
312. Государственное управление : основы теории и организации : учебник / под ред. В. А. Козбаненко. – М. : Статут, 2000. – С. 624.
313. Стависский П. Р. Проблемы материальной ответственности в советском трудовом праве / П. Р. Стависский. – К. ; Одесса : Высшая школа, 1982. – С. 77–78.
314. Прокопенко В. І. Трудове право України : підручник / В. І. Прокопенко. – Х. : Консум, 1998. – С. 422.
315. Про судову практику в справах про відшкодування шкоди, заподіяної підприємствам, установам, організаціям їх працівниками : постанова Пленума Верховного Суду України від 29 грудня 1992 року № 14 // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. – 1995. – № 1.
316. Малов В. Г. Материальная ответственность лиц рядового и начальствующего состава органов внутренних дел : учебное пособие / В. Г. Малов. – М. : Юрид. лит., 1973. – С. 6–7.
317. Нам К. В. Убытки и неустойки / К. В. Нам // Актуальные вопросы гражданского права. – М. : Юрист, 1998. – С. 348.
318. Белинский Е. С. Материальная ответственность рабочих и служащих / Е. С. Белинский. – К. ; Донецк : Высшая школа, 1984. – С. 74.
319. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / за ред. П. С. Матишевського, П. П. Андрушка, С. Д. Шапченка. – К. : Юрінком Інтер, 1998. – С. 138.
320. Егоров Н. Д. Причинная связь как условие юридической ответственности / Н. Д. Егоров // Советское государство и право. – 1981. – № 9. – С. 127.
321. Положення про матеріальну відповідальність військовослужбовців за шкоду, заподіяну державі : затверджене 23 травня 1995 року // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 25.

322. Уголовное право Украины : Общая часть / под ред. М. И. Бажанова, Ю. В. Баумана, О. В. Борисова. – Х. : Право, 1998. – С. 130.
323. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / відп. ред. В. Ф. Бойко, Я. Ю. Кондратьев, С. С. Яценко. – К. : Юрінком Інтер, 1997. – С. 39.
324. Каверін О. Психологічна підготовка працівників міліції / О. Каверін // Соціальна психологія. – 2007. – № 3. – С. 130–137.
325. Олефір В. І. Охорона громадського порядку в сучасних умовах : навчально-методичний посібник / В. І. Олефір, В. В. Черній, М. В. Лошицький. – К. : НАВСУ, 2003. – 123 с.
326. Етичний кодекс працівника органів внутрішніх справ України. – К., 2001. – С. 5.
327. Бэкон Ф. Новый органон / Френсис Бэкон. – Л., 1935. – С. 149.
328. Павлов И. П. Полное собрание сочинений / Иван Петрович Павлов [в 6 т.] ; изд. 2-е. – М. : Изд-во АН СССР, 1951. – Т. 5. – С. 26.
329. Зенин В. П. Формы, методы и система правового воспитания / В. П. Зенин // Правовое воспитание и социальная активность населения. – К., 1979. – С. 225.
330. Галимов М. М. Правовое воспитание и роль трудящихся в его осуществлении / М. М. Галимов, О. Ф. Мураметс. – Казань, 1979. – С. 87.
331. Крысько В. Г. Социальная психология : словарь-справочник / В. Г. Крысько. – Мн., 2004. – С. 310.
332. Семечкин Н. И. Социальная психология / Н. И. Семечкин. – Ростов н/Д, 2003. – С. 453.
333. Плахотный А. Проблема социальной ответственности / А. Плахотный. – Х. : Изд-во при Харьк. ун-те ИО «Высш. школа», 1981. – 256 с.